

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кафедра етнології та краєзнавства

На правах рукопису

**УДК 94 (477) : [2-137:59+398.4]
(043.3)**

А. О. БОНДАРЕНКО

**КУЛЬТ ВОЇНА-ЗВІРА У МІЛІТАРНИХ ТРАДИЦІЯХ НА ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНИ**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник
Фігурний Юрій Степанович
Кандидат історичних наук**

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1 Історіографія проблеми.....	9
1.2 Джерельна база дослідження.....	30
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження.....	46
Розділ II	
КУЛЬТ ВОЇНА-ЗВІРА В ДАВНІЙ ПЕРІОД НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	54
Розділ III	
КУЛЬТ ВОЇНА-ЗВІРА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ.....	100
Розділ IV	
ОБРАЗ ВОЇНА-ЗВІРА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ.....	136
Розділ V	
УЯВЛЕННЯ ПРО ВОВКУЛАКІВ ЯК ВІДГОМІН ДАВНЬОГО КУЛЬТУ ВОЇНА-ЗВІРА В КІНЦІ VIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	162
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	182

ВСТУП

Актуальність дослідження. Визначальною складовою давнього сакрального світогляду були тотемні вірування. Найзначнішим сакральним військовим образом був культ дикого звіра-хижака: вовка, ведмедя, а також споріднений з ними культ бойового пса. Ці тварини несли на собі надзвичайно велике інформаційне міфологічне навантаження. Одним з найвагоміших аспектів таких уявлень було уособлення диких звірів з воїнами. Звір-хижак (вовк, ведмідь) являв собою образ воїна, був покровителем військової справи. Найбільш потужне інформаційне навантаження мав образ вовка.

Дослідження вивчає культ воїна-звіра на територіях українських земель: його побутування в різних етнічних групах, що населяли територію сучасної України; зародження та розвиток даних уявлень в середовищі праукраїнських племен; подальший розвиток в період Київської Русі; елементи даного культу в військових традиціях українського козацтва та поступовий занепад та дегероїзація до періоду XIX ст. Також ми ставимо на меті прослідкувати зв'язок між військовим шануванням звіра-хижака у автохтонного населення України з подібними культурами у інших давніх народів (індоевропейської та алтайської мовних сімей). Тема даної роботи знаходиться на перетині досліджень традицій слов'янських язичницьких вірувань, української міфології і історії військової справи. Отже, на нашу думку, робота з даної теми є надзвичайно актуальною.

Фахові дослідження в сфері давньої української минувшини є надзвичайно важливими як для українського народу, його пізнання і самопізнання, так і для академічних наук, які вивчають його місце в цивілізаційному часопросторі. Міфологічні сакральні уявлення давніх українців і праукраїнських племен є вкрай малодослідженими. Тільки в наш час, після 1991 року почалися комплексні наукові розробки різних аспектів цієї надзвичайно важливої теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконувалася у відділі української етнології ННДІУВІ МОН України в рамках науково-дослідних держбюджетних тем «Український етнос в світовому часопросторі» (2007 – 2009 рр.; державний реєстраційний номер № 0107U002234), «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі» (2010 – 2011 рр.; державний реєстраційний номер № 0110U002230) та «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі» (2012 – 2014 рр.; державний реєстраційний номер № 0112U003511).

Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті культу воїна-звіра у мілітарних традиціях на території України й уточненні основних етапів його зародження, становлення, розвитку і занепаду, використовуючи при цьому широкий загаль опублікованих матеріалів, писемних, фольклорних, лінгвістичних, археологічних джерел та наукової літератури.

Мета дисертації реалізується шляхом виконання таких дослідницьких завдань:

- систематизувати стан наукової розробки проблеми, проаналізувати коло джерел і теоретико-методологічну основу дослідження;
- з'ясувати місце і роль культу воїна-звіра в давній період на території України;
- дослідити розвиток культу воїна-звіра в часи Київської Русі;
- розглянути трансформацію образу воїна-звіра в козацьку добу;
- проаналізувати уявлення про вовкулаків як відгомін давнього культу воїна-звіра в кінці XVIII – на початку XX ст.;

Об'єктом дослідження є мілітарні традиції як давніх індоевропейських етнічних спільнот (кіммерійців, скіфів, сарматів), що населяли територію сучасної України, так і слов'янських народів, і власне українців.

Предметом досліджень є культ воїна-звіра та його подальші трансформації на території сучасної України.

Методологічну основу дисертації становлять загальнонаукові принципи історизму, всебічності та системності, що передбачають опрацювання та узагальнення наявних знань на засадах критичного підходу до об'єкта і предмета дослідження. Так, принцип історизму дає нам можливість простежити зародження, становлення, розвиток і занепад культу воїна-звіра, він також допомагає провести всебічний аналіз, неупереджений розгляд історичних фактів і процесів. У дослідженні використані загальнологічні методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції, характерні історичним та етнологічним дослідженням. Також використані такі спеціальні історичні методи: ідіографічний, порівняльно-історичний (для проведення порівнянь з аналогічними мілітарними традиціями в інших давніх народів індоєвропейської та алтайської мовних сімей; та для проведення паралелей і порівнянь традицій воїнів-звірів в різні історичні періоди) та інші. Використання перерахованих методів дало змогу максимально неупереджено дослідити генезу культу воїна-звіра в середовищі військових станів на території України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з VII ст. до н. е. по початок XX ст. н. е.: Нижня часова межа обумовлена появою перших достовірних згадок про культ воїна-звіра у скіфів. Верхня – пояснюється трансформаційними процесами, які докорінно змінили традиційну культуру українців. Разом з тим, враховуючи специфіку зародження у прадавні часи культу воїна-звіра як важливого чинника індоєвропейського культурного комплексу, в дисертації використовуються свідчення, що належать до більш раннього часу, (III – II тис. до н. е.). Вони дають нам можливість отримати додаткову цінну інформацію про об'єкт і предмет дисертаційного дослідження, суттєво уточнюють деякі важливі аспекти культу воїна-звіра.

Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасної України. Крім цього, для порівнянь культу воїна-звіра на території України з

аналогічними культами сусідніх народів в роботі використані матеріали етнології, фольклористики, археології та писемних джерел Євразійського континенту.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає як у постановці проблеми, яка ще не була предметом системного розгляду й не отримала всебічного висвітлення в українській етнологічній науці, так і в її вирішенні.

Вперше:

- всебічно та цілісно досліджено культ воїна-звіра на територіях українських земель: його побутування в різних етнічних групах, що населяли територію сучасної України;
- узагальнено й структуровано хронологічну періодизацію наукових досліджень проблеми;
- обґрунтовано практичне застосування елементів культу воїна-звіра безпосередньо у військовій справі давніх слов'ян та військових дружин Київської Русі;

Удосконалено:

- концепцію генези автохтонної традиції воїнів-звірів, що виникла на початку I тис. н. е. у слов'янських праукраїнських племен, своїми витоками корінилася в тотемних уявленнях праслов'ян та формувалася під значним впливом сарматських військових звичаїв;
- вивчення можливих взаємовпливів традиції воїнів-звірів у військових станах праукраїнського населення східнослов'янських етнічних спільностей та Київської Русі з аналогічними культами сусідніх народів індоєвропейської (іраномовні скіфо-сармати, германці-готи, балти, скандинави, кельти, гето-даки), алтайської (авари, хазари, половці, монголи) та уральської (мадяри) мовних сімей;

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення генези мілітарної традиції воїнів-звірів, яка у V – XII ст. н. е. послідовно пройшла стадії формування, розвитку, піднесення та занепаду;

- знання про пережитки військових тотемних звичаїв у середовищі українського козацтва у XV – XVIII ст.;
- дослідження видозмін залишків древнього образу воїна-звіра в українському фольклорі XIX – на поч. XX ст.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що зібрані матеріали, їх упорядкування аналіз та висновки дають цілісну картину культу воїна-звіра у мілітарних традиціях на території України. Отримані результати можуть бути використані для подальшої розробки даної проблеми, зокрема при дослідженні генези цієї традиції в окремо визначений історичний період. Також результати дослідження можуть бути задіяні у навчальному процесі, при створенні навчально-методичних посібників, підручників, а також підготовці нормативних та спеціальних курсів з української етнології, військової історії та інших суспільно-гуманітарних дисциплін.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях відділу української етнології ННДІУВІ. Результати роботи апробовано у вигляді доповідей і повідомлень на таких наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство в світовому гуманітарному просторі» (Київ, 2010 р.), Міжнародна наукова конференція «Українська спільнота: культурно-світоглядні перетворення в історичному досвіді та сьогоденні» (Київ, 2010), XX ювілейна Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм» (Київ, 2011 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертації відображені в 7 публікаціях у наукових фахових виданнях: 6 у наукових виданнях України загальним обсягом 4,0 др. арк., і 1 (1,0 др. арк.) у зарубіжному науковому виданні.

Структура дисертації зумовлена метою дослідження та поставленими завданнями. Загальний обсяг роботи – 209 сторінок, з них 181 сторінка

основного тексту. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (28 с., 312 позицій).

Публікації, що відображають основні результати дисертації:

1. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра на території України// Українознавство. – 2010. – № 1. – С. 183 – 187.
2. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра в Київській Русі// Українознавство. – 2010. – № 2. – С. 209 – 214.
3. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра в козацьку добу// Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 220 – 223.
4. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра на території України: історіографія питання// Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 187 – 191.
5. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра в давній період на території України// Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 209 – 213.
6. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра на території України:. Джерельна база питання// Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 123 – 128.
7. *Бондаренко А. А.* Культ воина-зверя у правящих сословий древних киммерийцев, скифов, сарматов// COLLOQUIUM NEPTAPLOMERES: Научный альманах. – Нижний Новгород, 2014. – Выпуск I. – С. 153 – 162.

Публікації, що додатково відбивають результати дисертації:

8. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра на території України в українознавчому вимірі// Фундатор сучасного українознавства. Збірник матеріалів і наукових праць. На пошану 80 річчя Петра Кононенка. – К.: ННДІУ. – 2011. – С. 31 – 34.
9. *Бондаренко А.* Образ воїна-звіра в українській міфології// Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія/ за ред.. П. П. Кононенка. – К.: ННДІУВІ., 2011. – Том 1. від давнини до XIV ст. – С. 437 – 447.

Розділ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми.

Відзначимо, що виокремити хронологічні періоди історіографії дослідженої теми було доволі складно. Це було зумовлено використанням в нашій роботі ґрунтовних праць з давньоукраїнських або давньослов'янських вірувань, антологій української міфології та фундаментальних лінгвістичних досліджень. Пробудження інтересу громадськості до фольклору українців та їхніх сусідів у середині ХІХ ст. спричинило оприлюднення значної кількості емпіричних фактів про вовкулаків, песиголовців, перевертнів. Здійснювалися перші спроби наукового аналізу цього фольклорного феномену. В основі сучасної концепції генези військового культу воїна-звіра в Україні лежать праці київського археолога та етнолога Л. Залізняка. Однак, не існує жодних досліджень рівня дисертаційної роботи.

Після низки аналітичних досліджень нами була розроблена наступна схема історіографічної хронології. Для зручнішої хронологічної і типологічної класифікації літератури, яка стосується дисертаційної теми, всі роботи розглядалися в межах умовно виділених нами трьох історіографічних періодів:

1. Середина ХІХ – 20-ті р. ХХ ст.
2. 20-ті р. – 80-ті р. ХХ ст.
3. Починаючи з 1991 р. – до цього часу

Дослідження трьох виділених нами історіографічних періодів піддаються наступним узагальненням.

1. Середина ХІХ – 20-ті р. ХХ ст. Праці першого виділеного періоду вирізняються значним обсягом імперичного матеріалу, який, одночасно, суміщається з ґрунтовною аналітикою. В цей час відбувається розвиток інтересу вчених до традицій, фольклору, історії слов'янських народів загалом та українського етносу зокрема. Накопичені етнографічні та історичні

матеріали закладають фундамент для багатьох наукових праць XX – XXI ст. В межах цього періоду вирізняються фундаментальні дослідження слов'янського фольклору та старожитностей (робота А. Афанас'єва), дослідження запорізького козацтва та руху гайдамаків (праці Д. Яворницького, П. Новицького, П. Куліша) та етнографічні дослідження, що розглядають повір'я про людей-вовків («вовкулаків») на українських землях (дослідження Х. Вовка, Б. Грінченка, П. Іванова, І. Беньковського, П. Шейна). В контексті досліджень давньої слов'янської та української міфології, вивчення Запорізького козацтва, широких оглядів польових етнографічних досліджень подаються важливі матеріали, що розкривають символіку звірів-хижаків у військових традиціях. Зазначимо, що безпосередньо тема культу воїна-звіра в цей період не розглядається.

2. 20-ті р. – 80-ті р. XX ст. Цей період характеризується масштабними науковими роботами, що розглядали різні аспекти старовинних вірувань через опрацювання етнографічних, фольклорних, лінгвістичних матеріалів та їх співставлення з історичними та археологічними джерелами. Особливе значення відіграють нові археологічні та лінгвістичні дослідження, що з'являються протягом XX ст. Для цього етапу визначальним є узагальнення та порівняння, зокрема міфологічні уявлення та ґрунтовані на них традиції розглядались у загальному індоевропейському контексті. Іноді такі праці мали енциклопедичний характер. В цей період серед досліджень, важливих для нашої праці, можна виокремити історико-археологічний напрям (роботи Б. Рибаківа, О. Трубацьова, А. Іванчика), історико-міфологічний напрям (Ж. Дюмезіль, Ф. Кардіні), напрям лінгвістичних досліджень (Т. Гамкрелідзе, В. Іванов).

3. З 1991 р. розпочинається третій історіографічний етап, що відзначається вітчизняними дослідженнями культу воїна-звіра на території України. Розпочинає цей період робота Л. Залізняка (1991 р.), в якій вперше були розглянуті елементи культу воїна-вовка як ряд архаїчних елементів в культурі українського козацтва, що був поширений серед військових станів

більш ранніх періодів. Витоками цього культу були названі давні індоєвропейські військові звичаї. Слідом за Л. Залізняком даною темою займалися В. Балушок, Ю. Фігурний, Д. Король. Праці цього етапу характеризуються широким використанням матеріалів загального індоєвропейського контексту, залученням етнографічних та лінгвістичних досліджень. В цей самий час дослідження цієї ж військової традиції проводились вченими близького зарубіжжя. Зокрема, це історичні розвідки латвійського дослідника А. Букса та білоруських істориків В. Чаропки, А. Тараса. Також з'являються роботи західних дослідників з важливими узагальненнями та порівняннями. Так, цінність для нашої роботи представляє дослідження М. Спейделя.

Розглянемо детальніше наукові роботи кожного визначеного нами періоду.

Перший історіографічний період.

Характеризуючи історичну літературу з даної теми першого вказаного періоду в першу чергу розглянемо дослідження з області давньої слов'янської міфології та язичницьких вірувань.

Дослідження російського історика і етнографа А. Афанас'єва «Поэтические воззрения славян на природу» (1865)¹ є глибокою роботою, що заклала джерельний ґрунт подальшим дослідженням давньої міфології, важлива і для нашої роботи. В цій праці про міфологічні уявлення давніх слов'ян А. Афанас'єв детально розглянув типові міфологічні риси образу вовка. Зокрема, в роботі було розглянуто ряд архаїчних стереотипів, що пов'язували природні явища з образом вовка. Так, вовк уособлював сонячне затемнення, ніч, захмарене небо², а також зимовий час, особливо перший зимовий місяць (грудень), який в давнину мав назву «влченець» (вовчий

¹ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865.

² Там само. – С. 378 – 395.

місяць).³ Подібним чином, розглядається відповідність образу вовка святкуванню зимового сонцестояння – давньослов'янського «колядування». Образ вовка виступав персонажем космогонічного міфа про поглинання сонця. Описуючи ці явища, А. Афанас'єв наводить низку аналогій і паралелей між східною, західною і південною гілками слов'янської культурної традиції. Одночасно образ вовка пов'язувався з війною, військовою справою. Автор згадує про войовниче слов'янське плем'я лютичів, пояснюючи походження цієї назви вовчою етимологією.⁴ Не менш важливим є опис автором міфологічного образу пса. Собака, найближчий родич вовка, в древньому фольклорі виступає найкращим помічником та незмінним супровідником людини.

Фундаментальні дослідження українського козацтва, Запорозької Січі та Запоріжжя Д. Яворницького містять численні матеріали, важливі для нашої праці. Д. Яворницький збирав та систематизував різноплановий матеріал в своїх етнологічних експедиціях на південь українських земель. Ці дані дослідник ретельно співставляв з описами іноземних мандрівників (праці Еріха Лясоти, Гійома Левассера де Боплана, Павла Алепського та інших). Свої дослідження Д. Яворницький публікував у вигляді етнографічних звітів. Результатом багаторічних досліджень стала праця «История Запорожских казаков» у трьох томах (І том вийшов друком у 1892 р., II том – 1895 р., III – 1897р.).⁵ Ця праця витримала багато перевидань, заклала ґрунт для чисельних історичних досліджень та досі є найбільш повним та багатостороннім дослідженням запорізького козацтва. В 1990 – 1992 рр. праця Д. Яворницького була перекладена на українську мову та

³ Там само. – С. 383.

⁴ Там само. – С. 381.

⁵ *Яворницький Д. И.* История запорожских Козаков. Том первый / Яворницький Дмитрий Иванович. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1892. – 542 с.; *Яворницький Д. И.* История запорожских Козаков. Том второй / Яворницький Дмитрий Иванович. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1895. – 624 с.; *Яворницький Д. И.* История запорожских Козаков. Том третий / Яворницький Дмитрий Иванович. – СПб.: Типография П. И. Бабкина, 1897. – 646 с.

видана під назвою «Історія Запорізьких козаків».⁶ В названому дослідженні автор вперше звертає увагу на визначне значення вовка в світосприйнятті козацької культури та прослідковує зв'язок символіки образу вовка-сіроманця та воїна-козака. Зокрема, в першому томі праці, описуючі кліматичні особливості Запоріжжя, Д. Яворницький відзначає: «Це були простори безплідні, спустошені сараною, віддалені від поселень настільки, що людина ризикувала вмерти голодною смертю під час переходів. Лише деякі місця були багатими на рибу й дичину (...). Віддалитися за пороги означало наразити себе на численні злигодні, витримати які могла лише людина з залізною натурою. (...) Козак-сіромаха було давньою народною приказкою на Україні, де сіромахою звичайно називають вовка в розумінні голодного бурлаки».⁷ Також дана праця цінна для нашої роботи описами військової справи козаків, типовими тактичними прийомами та великою кількістю історичних документів, в першу чергу листів та протоколів, які широко цитував дослідник. В другому томі значна частина досліджень присвячена видатному отаману Івану Дмитровичу Сірку та періоду його керівництва на Січі. Між описами історичних подій Д. Яворницький звертає увагу на легендарні надприродні риси «характерника», які приписувались отаману його сучасниками: «На війні він (Сірко) був самовіддано хоробрим і на диво винахідливим: він умів з десятками козаків розбивати сотні ворогів, а з сотнями молодців перемагав тисячі неприятелів.»⁸ Краєзнавчі дослідження Д. Яворницького увійшли у збірник «Запорожье в остатках старины и предания народа», що був виданий у двох томах у 1888 р.⁹ Твір був

⁶ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1 – 319 с.; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – 392 с.; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3 – 452 с.

⁷ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1 – 319 с. – С. 46 – 47.

⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – 392 с. – С. 198.

⁹ Яворницький Д. І. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Часть I / Яворницький Дмитрий Иванович. – Спб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. – 294 с.; Яворницький

перевиданий у 1995 та 2005 рр.¹⁰ В своїх етнографічних розвідках Д. Яворницький значну увагу приділяв пошукам всіх можливих відомостей про верству козаків-характерників та «характерництво», як явище. Цінним є також його описи мистецьких творів, зокрема опис «народної» картини козака Мамая. Це зображення дослідник тлумачив як образ «гайдамаки-характерника».¹¹

Етнологічні дослідження Я. Новицького також становлять цінність для нашої роботи. В результаті багаторічних етнографічних досліджень запорозьких земель, Я. Новицький склав роботу «Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг.», що була видана в 1911 р.¹² Праця містить велику кількість запорозьких легенд, переказів, та повір'їв з аналітичними коментарями автора зібрання. В своїх етнографічних пошуках Я. Новицький значну увагу приділяв явищу «характерників» на Запоріжжі, старанно збираючи всі свідчення таких уявлень. Зокрема, робота містить дуже цінний переказ про поховання старого січовика-характерника.¹³ Також цікавими для наших досліджень є перекази про вовкулаків, що побутували на Запоріжжі і були зафіксовані Я. Новицьким в цій праці.

Етнологічні дослідження П. Куліша є унікальним явищем в українській фольклористиці та етнографії. Матеріали оповідей, переказів, легенд, пісень та писемних джерел, більшість з яких була зібрана П. Кулішем в 40 р. XIX

Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Часть II / Яворницкий Дмитрий Иванович. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. – 257 с.

¹⁰ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II ./ Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1995. – 447 с.; Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 1 / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 265 с.; Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 2 / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 403 с.

¹¹ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II ./ Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1995. – 447 с. – С. 293 – 295.

¹² Новицький Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911.

¹³ Там само. – С. 102 – 103.

ст., увійшли в великий двотомний антологічний збірник «Записки о Южной Руси», що був виданий у 1856 – 1857 рр.¹⁴ Етнографічні зібрання автор супроводжує власними аналітичними коментарями, в яких наводить аналогії, робить порівняння та узагальнення. З поміж масиву польових етнографічних матеріалів цієї праці, для нашої роботи цінними є дані про гайдамацький рух, згадки про гайдамаків-характерників та описи містичних якостей, якими вони наділяються в українському фольклорі та з мемуарів колишніх супротивників гайдамаків (зокрема, в перекладі спогадів Симона Закревського).¹⁵ В дослідженнях детально описуються та аналізуються матеріали польових досліджень, в яких окреслюються народні вірування про невразливість до звичайної (незаговореної) зброї ватажків гайдамаків чи характерників. Також важливі для наших досліджень перекази про вовкулаків, що містить ця праця.¹⁶

Інші дослідники у виокремлений історіографічний період також присвячували свої роботи темі міфологічних уявлень про перевертнів-вовкулаків. Перекази і легенди про вовкулаків на території України були зафіксовані відомими українськими і російськими істориками, етнографами і фольклористами: Х. Вовком, П. Чубинським, Б. Грінченком, П. Шейном, П. Івановим та іншими.¹⁷ Серед таких робіт слід відзначити дослідження П. Іванова, в яких аналізується сутність таких переказів і висловлюються теорії їх походження. В нарисі «Кое-что о вовкулаках и по поводу их»¹⁸ дослідник

¹⁴ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2; Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Репринтное издание. – К.: Днипро, 1994. – Т. 1, 2.

¹⁵ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Репринтное издание. – К.: Днипро, 1994. – Т. 1, 2. – Т 1 С. 278 – 311, т. 2. С. 107 – 141.

¹⁶ Там само. – Т. 2 С. 34 – 37.

¹⁷ Иванов П. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364.; Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 2. / Борис Гринченко. – Чернигов, 1896; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Семеро-западного края. Т. 2. / Шейн Павел Васильевич. – С.-Петербург, 1893. – 715 с.; Беньковский И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 495 – 497.

¹⁸ Иванов П. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364.

на базі розглянутого матеріалу робить висновки про дуже архаїчний характер їх походження: «Вірування в перевертництво, в існування вовкулаків є одним з архаїчних залишків міфологічної стадії людської думки» (Переклад автора).¹⁹ Також розглядаються причини надзвичайної стійкості цього давнього сюжету і його поширеності в час написання статті (кінець XIX ст.). Зокрема, П. Іванов підкреслює зацікавленість в переказах про вовкулаків різних асоціальних елементів, що промишляли бандитизмом: «До числа осіб, зацікавлених підтриманням в простому народі вірувань про перетворення людей, ми відносимо також не тільки тих, що відомі як знахарі, колдуни, але й конокрадів, а також і тих, хто займається крадіжками худоби» (Переклад автора).²⁰

Другий історіографічний період

З другої чверті XX ст. внаслідок аналізу та порівнянь значної кількості етнографічних та лінгвістичних матеріалів в наукових колах виникає гіпотеза спільного підґрунтя більшості міфів та сакральних уявлень народів індоєвропейської мовної сім'ї. Визначну роль в створенні такої теорії відіграв компаративіський напрям лінгвістики (порівняльний метод спорідненості мов). Одним з основоположників цих досліджень був відомий французький історик, міфолог та лінгвіст Ж. Дюмезіль. Його порівняльні дослідження міфології давніх індоєвропейських етносів чинили величезний вплив на розвиток індоєвропейістики. Особливу цінність для нашої роботи мають праці, в яких Ж. Дюмезіль розглядає військову міфологію скіфських та сарматських племен, пережитки якої ще в XX ст. зберігалися в Нартівському епосі осетинів. Темою нартівського епосу і давніх скіфів дослідник зацікавився ще з 1925 р. В 1930 році була видана його праця «*Légendes sur les Nartes, suivies de cinq notes mythologiques*» («Легенди про Нартів та п'ять міфологічних Нарисів»), в 1965 р. з'явилося дослідження «*Le Livre des héros, légendes ossètes sur les Nartes*» («Книги про героїв, легенди

¹⁹ Там само. – С. 363.

²⁰ Там само. – С. 364.

осетинів про Нартів»). Ці дослідження в скороченому вигляді були опубліковані в російському перекладі: «Осетинский эпос и мифология» (1976), «Скифы и нарты» (1990).²¹ В цих працях на прикладах героїчного епосу про нартів виразно окреслюється традиція шанування вовка як військового символу. Елементи цієї традиції мали потрапити в фольклор кавказьких народів від сарматських та скіфських військових станів. Також важливими для нашого дослідження є робота Ж. Дюмезіля про верховних богів індоєвропейської спільноти. Робота «*Les Dieux indo-européens*» 1952 р. була перекладена російською мовою і вийшла під назвою «Верховные боги индоевропейцев» в 1986 р.²²

Серед робіт істориків СРСР слід виокремити роботи академіка Б. Рибаківа «Язычество древних славян» (1981)²³, «Язычество древней Руси» (1987)²⁴. В праці «Язычество древних славян» Б. Рибаків наводить ряд даних фольклору, зокрема матеріал архаїчних казок і билин. На базі цих матеріалів Б. Рибаків робить висновки про існування архаїчного образу богатиря-пса або ж богатиря-вовка. Цей епічний персонаж виступає змієборцем. Він народжений (чи вигодуваний) собакою або вовчицею²⁵. Б. Рибаків зауважує: «можливо, що в обранні звіриного ім'я відіграли роль пережитки тотемічних уявлень.» (Переклад автора)²⁶. В інших варіаціях казки богатир-змієборець народжений коровою або кобилою. Важливим є те, що походження богатиря від вовчиці або собаки є типовим саме для українських і південно білоруських земель. «В Білорусі та в Північній

²¹ Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология (Серия «Исследования по фольклору и мифологии Востока») / Жорж Дюмезиль. – М.: Наука, 1976. – 276 с.; Дюмезиль Ж. Скифы и нарты / Жорж Дюмезиль. – М., 1990. – 229 с.

²² Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев (Серия «Исследования по фольклору и мифологии Востока») / Жорж Дюмезиль. – М.: Наука, 1986. – 234 с.

²³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981. – 605 с.

²⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1987. – 784 с.

²⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981. – 605 с. – С. 581 – 587.

²⁶ Там само. – С. 583

Україні домінувало ім'я Сучича, Сученка (хоча дійшло воно і до Півночі). З певною вірогідністю для пояснення собачого імені богатиря може бути залучене згадане вище геродотівське оповідання про неврів, які «кожного року на кілька днів обертались у вовка, а потім знов приймали людський вигляд.» (Переклад автора)²⁷ Б. Рибаків окреслював гіпотезу історичного зв'язку між богатирями-вовками і легендами про перевертництво на вовків племені неврів в період Давньої Скіфії. «Геродотівське оповідання про неврів повністю підтверджується слов'янською етнографією. Залучення цього оповідання до питання про собаче ім'я богатиря можливе, по-перше, через географічне поширення казок про богатиря, що має собаче ім'я: геродотівські неври проживали в Північній Україні та в Південно-Східній Білорусі (милоградська археологічна культура).» (Переклад автора)²⁸ Ці дані підкріплюються етнографічними матеріалами українського Полісся. Саме в цьому регіоні етнографами фіксувались «колядування у вовчих шкурах», що традиційно проводились у грудні, в період зимового сонцестояння. В роботі «Язычество древней Руси»²⁹ Б. Рибаків розглядає масив анімістичних та тотемних уявлень, що збереглися в давньоруський період від більш ранніх часів. Зокрема, автор аналізує давній язичницький образ вовка-перевертня та його зв'язок зі слов'янським жрецтвом. Б. Рибаків детально розглянув ряд археологічних знахідок, що відображають важливі риси язичницьких мотивів міфології Київської Русі. В книзі подається аналіз ряду культових предметів, що містять сакральні образи вовків-перевертнів: чаша-ритон з поховання «Чорна могила», браслети з археологічних розкопок міст Старої Рязані та Городище. Б. Рибаків підкреслює надзвичайно важливе значення образу вовка в давньоруській міфології та його зв'язку з іншими древніми уявленнями: «Култ вовка дуже древній та складний. (...) В (...) білокамінному різьбленні вовки часто сусідствують з літерою Ж – «живите».

²⁷ Там само. – С. 583

²⁸ Там само. – С. 584

²⁹ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1987. – 784 с.

На Дмитровському соборі більш як 80 разів висічені зображення стилізованої рослини в формі «живите», деякі з них в безпосередньому сусідстві з вовками.» (Переклад автора)³⁰ Автор окреслює позитивістське пояснення зв'язку образу вовка з культом врожайності та плодючості: «Можливо, для давніх слов'ян-землеробів вовки були корисні навесні, коли сходили ярові та льон, а в лісових чащах було багато дрібних рогатих тварин (косулі, дикі кози, сарни) оленів, вепрів, які чинили надзвичайну шкоду молодій зелені. Вовки на відкритому просторі засіяних нив легко травили цих тварин, таким чином зберігаючи посіви від потрави. (...) Це призводить до того, що напад вовка на дику худобу розглядається як прикмета майбутнього успіху та достатку. У сербів вважалося, що вовк приносить успіх та може віщувати врожай.» (Переклад автора)³¹ В мистецтві Київської Русі образ вовків символізував боротьбу, протистояння. Зокрема, при описі ритону з кургану Чорна Могила, Б. Рибаків розглядає ізольовану групу з двох вовків, що зчепилися в жорстокому поєдинку. На думку дослідника – це зображення символізує боротьбу за животворчу силу природи. «Манера зображення умовна, казкова: голови вовків проходять крізь тіла, хвости преретворюються у рослини. Вовків, що гризуться, слід сприймати як вступ до всього наступного оповідання про боротьбу сил життя з мертвячим початком.» (Переклад автора)³²

Цінність для нашої роботи мають фундаментальні дослідження Т. Гамкрелідзе та В. Іванова в сфері дослідження прамови індоєвропейської спільноти. Праця цих авторів «Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры» (1984)³³ поміж інших лінгвістичних матеріалів містить детальний розбір термінів і лексем, які в багатьох індоєвропейських народів слугували

³⁰ Там само. – С. 728, 732.

³¹ Там само. – С. 728.

³² Там само.

³³ Гамкрелідзе Т. В, Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры: В 2-х частях. Ч. 1,2 / Тамаз Валерианович Гамкрелідзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1330 с.

означенням свійських і диких тварин. Виявляються спільні риси цих термінів, а також подається спроба реконструкцій міфологічних уявлень про тварину, що віддзеркалились у різних лексичних формах або видозміненнях слів. Індоевропейські назви вовка і ведмедя серед ряду інших диких тварин розглядаються авторами в першу чергу³⁴. Це пояснюється надзвичайною вагою культового тотемного навантаження на образи цих тварин. В праці підкреслена важливість сакральних уявлень про вовка у більшості індоевропейських народів³⁵. Сакралізація ведмедя, згідно з лінгвістичними даними, характерна для балтів, слов'ян і германців і не типова для інших народів індоевропейської мовної групи³⁶. Поширеною була військова функція образу вовка. Ця характеристика розглядається на базі лінгвістичних даних з давньогерманських мов. Іншою функцією образу цього звіра була складова домінування, всевідання, особливого статусу давніх князівських родів, розглянута авторами на базі даних з давньослов'янських мов³⁷.

Серед Західноєвропейської історичної літератури другої половини ХХ ст. можна виділити роботу італійського дослідника середньовічного рицарства Ф. Кардіні. В 1982 році була видана його праця «*Alle radici della cavalleria medievale*» («Витоки середньовічного рицарства»). В 1987 році ця праця в дещо скороченому вигляді була видана в СРСР в російському перекладі під назвою «Истоки средневекового рыцарства»³⁸. В цій роботі розглядаються різноманітні архаїчні звичаї, повір'я, уявлення народів Давньої Європи. Комплекс цих традицій з плином часу ліг в основу середньовічної рицарської культури. Архаїчний культ воїна-звіра розглядається автором як один з найбільш важливих і впливових елементів давнього військового світогляду. Поряд з іншими висновками, автор доводить, що середньовічні рицарські ватаги виникли з войовничих «зграй»

³⁴ Там само. – С. 492 – 499.

³⁵ Там само. – С. 495.

³⁶ Там само. – С. 498.

³⁷ Там само. – С. 493 – 494.

³⁸ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.

воїнів-звірів. Ф. Кардіні широко використовує різноманітні історичні джерела як античних часів, так і середньовічні. Серед інших матеріалів, Ф. Кардіні подає відомості про культ воїна-звіра в Київській Русі. Зокрема, автор посилається на «Слово про Ігорів похід»: «Всюди виявляється зв'язок людина-звір, людина-кінь (...), людина-вовк, що потім став «захисником від вовків». Ініціативно-військовий компонент всіх цих напівзвірів, що перебувають поза законом, поширений в героїчних міфах.» (Переклад автора).³⁹ І далі: «В такому перетворенні, вірогідно, присутній елемент магії. В цілому ряді джерел про це сказано з цілковитою ясністю. В «Слові о полку Ігоревім», наприклад, перетворення у вовка-перевертня подається як добровільний вчинок князя-чародія» (Переклад автора).⁴⁰ Загалом, дослідження Ф. Кардіні географічно охоплюють територію всієї Європи, тому культ воїна-звіра на території Київської Русі не розглядається окремо. Дослідження Ф. Кардіні цінні для нашої роботи тим, що розглядають елементи культу воїна-звіра Київської Русі в контексті інших подібних європейських військових звичаїв. Отже, в праці Ф. Кардіні подається великий обсяг матеріалу для проведення порівнянь і встановлення історичних паралелей.

Дослідження А. Іванчика 1980-х років передують вивченню теми культу воїна-звіра на території України. А. Іванчик в процесі наукових робіт з історії Давньої Скіфії проаналізував дані про воїнів-звірів (воїнів-вовків або воїнів-псів) у військовій культурі скіфів. Матеріали цих досліджень були викладені в статті «Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию», виданій в 1988 р.⁴¹ В роботі розглянуті доробки античних авторів Полієна, Ксанфа Лідійського, Еліана, Калліна і Архілоха. Аналізуючи давні античні джерела, А Іванчик робить висновки, що скіфських воїнів VII – VI ст. до н. е. названо воїнами-псами. Автор зауважує, що ймовірно мова йде

³⁹ Там само. – С. 115.

⁴⁰ Там само. – С. 116 – 117.

⁴¹ *Иванчик А. И.* Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию / Аскольд Игоревич Иванчик // Сов. этнография. – 1988. – №5. – С. 42 – 43.

про загони молодих скіфських воїнів. Ці воїни, пройшовши вікову ініціацію (посвяту), мали уособлювати себе зі зграєю вовків, жити війною і грабунками. Саме такі скіфські загони чинили військові напади на територію Малої Азії, що призвело до відступу з цих земель кіммерійців. Далі автор розглядає традицію воїнів-звірів в інших індоєвропейських народів. Важливе місце в цих звичаях відігравала вікова посвята у воїни: «В результаті проведених досліджень встановлена надзвичайна роль, яку грав у чоловічих союзах образ пса-вовка. Покровитель чоловічого союзу, бог-воїтель, почитався саме в цьому образі, однак для нас набагато важливіше, що всі члени союзу також вважались псами-вовками.» (Переклад автора) Для порівнянь А. Іванчик наводить значний обсяг етнографічного матеріалу про осетинів, які, на думку автора, є нащадками деяких скіфських племен⁴². Отже, робота А. Іванчика досліджує існування культу воїна-звіра на території України в окремо взятий історичний період – Скіфську добу VII – II ст. до н. е.

Третій історіографічний період

Першим науковцем, що розглянув культ воїна-звіра на території України, був Л. Залізняк. В його роботах по давній історії України вперше було розміщено комплексне дослідження, в якому йшлося про архаїчні елементи в культурі українського козацтва. Серед інших тем, розглядався і культ воїна-звіра. Загалом роботи подавали значну кількість інформації етнологічного та історичного характеру. Проводились паралелі і порівняння з подібними кльтами, що побутували в багатьох індоєвропейських народів. Спираючись на роботи Т. Гамкрелідзе, В. Іванова, Ф. Кардіні та інших авторів, що описували елементи культу воїна-звіра у різних народів індоєвропейської мовної сім'ї, Л. Залізняк вперше в українській історіографії дав широку панораму древнього культу воїна-вовка на українських землях з III тис. до н. е. до пізнього середньовіччя. Перша наукова розвідка з цієї теми була опублікована Л. Залізником в журналі «Пам'ятки України» в 1991 р. і

⁴² Там само. – С. 42 – 43.

мала назву «Образ воїна-звіра в козацькій міфології»⁴³. В ній автор розглядав послідовність відомостей про культ воїна-звіра на території України, спираючись на окремі історичні факти часів Київської Русі і козацької доби історії України та вперше узагальнив ці матеріали. В 1994 році була видана праця «Нариси стародавньої історії України»⁴⁴. Один з розділів цієї роботи мав назву «Образ воїна-вовка в козацькій міфології» і був присвячений темі військового культу звіра. Л. Залізняк детально розглянув історичні, етнографічні і лінгвістичні свідчення побутування цього звичаю на території України. Особлива увага була приділена тяглоті цієї традиції. На думку автора, культ воїна-звіра неперервно існував з часів Київської Русі до часів козацької доби історії України, а генетичні початки, витоки таких сакральних і бойових звичаїв корінються в давньоарійських військових культурах II тис. до н. е. «Прямі паралелі між образами князя-вохва XI ст. Всеслава Полоцького та козацького отамана-характерника Івана Сірка вказують на тісний духовний зв'язок козацької міфології з військово-дружинною культурою Київської Русі. (...) Значна кількість архаїчних елементів у культурі та побуті козацтва пояснюється його генетичним зв'язком з дружиною княжої доби, що, як і все європейське лицарство, сформувалося на основі традицій чоловічих військових союзів первісності.»⁴⁵ Важливим в праці є дослідження сакральних небесних покровителів воїнів і вовків. В дохристиянські часи божественним захисником військового стану вважався Перун. З прийняттям християнства язичницькі якості небесного покровителя вовків були надані Святому Юру, покровителю рицарів⁴⁶. Л. Залізняк проводив багато паралелей військового звичаю, що існував на території України з аналогічними культурами, що побутували в давні часи в багатьох народів індоєвропейської мовної сім'ї. Автор приводить паралелі з давніми германцями, скандинавами,

⁴³ Залізняк Л. Образ воїна-звіра в козацькій міфології / Леонід Залізняк // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 40 – 43.

⁴⁴ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с.

⁴⁵ Там само. – С. 163.

⁴⁶ Там само. – С. 152 – 153.

кельтами, індоіранцями, індоєвропейськими народами Кавказу⁴⁷. В роботі використовуються не тільки історичні і етнографічні свідчення, але і лінгвістичні порівняння. Зокрема, автором наведене ексклюзивне тлумачення спорідненості давньоруського слова «волхв» і німецького «wolf» («вовк»): ««вовк» і давньоруський «волхв» – одне й те саме слово. Власне, це германське «wolf» у давньоруській транскрипції. Адже латинська f кирилицею передається двома літерами – «хв» (наприклад, Хведір).»⁴⁸ Також автором був розглянутий ряд імен індоєвропейських народів, які мають виразну вовчу етимологію. «Вовчу етимологію мають іранські імена Ishpakaja, Warkhag; німецькі: Volf, Beovolf, Vervolf; сербсько-хорватські Vukobrat, Vukiomil, Vukovoi (воїн-вовк), Bjelovuk, Dobrovuk, Milovuk та багато інших»⁴⁹. Важливим є висловлене автором твердження про первинне існування культу воїна-звіра в індоєвропейських народів і запозичення цього культу іншими не індоєвропейськими етносами (в першу чергу тюркськими)⁵⁰. В подальшому свої напрацювання по культу воїна-звіра Л. Залізняк подавав і в інших монографіях по давній історії України.⁵¹ Ці дані в скороченому вигляді публікувались в якості частини розділу про архаїчні елементи у культурі українського козацтва.

Представляють інтерес для нашої праці роботи В. Балущка. Його дослідження розкривають питання культу воїна-звіра через вивчення явища ініціацій (посвят) юнаків у чоловічі громади у давніх слов'ян. В працях В. Балущка власне ініціації розглядаються першочергово, оскільки саме вони є предметом досліджень. В 1993 році в журналі «Этнографическое обозрение» була опублікована стаття В. Балущка «Инициации древних

⁴⁷ Там само. – С. 151 – 155.

⁴⁸ Там само. – С. 159.

⁴⁹ Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С. 140.

⁵⁰ Там само. – С. 145.

⁵¹ Залізняк Л. Л. Стародавня історія України / Л. Л. Залізняк. – К: Темпора. – 2012. – 542 с. – С. 274 – 278.

слав'ян»⁵². Пізніше дослідження були розширені автором в монографії «Обряди ініціацій українців і давніх слов'ян» (1998)⁵³. Основи концепції посвят молодих воїнів через ритуальне переродження у вовка були взяті В. Балушком з робіт Л. Залізняка, що розглядалися вище. Спираючись на ці матеріали, В. Балушок широко використав ряд етнографічних матеріалів стосовно поширеного образу людей-вовків. В тому числі наводились і архаїчні елементи, що зберігались до XIX – XX ст. і були зафіксовані етнографами. Слідом за Л. Залізником, автор зазначає, що переважна більшість давньослов'янських чоловічих ініціацій пов'язувалась з образом звіра – сама посвята мала виступати як символічне переродження юнака у вовка.⁵⁴ В. Балушок дає тлумачення образу вовка, як містичного тотемного першопредка у давніх слов'ян.⁵⁵ Автор наголошує на першочерговості військового значення цього звичаю. Після проходження низки випробувань слідувало таке ж символічне перетворення в людину – чоловіка, повноправного члена архаїчної громади. «Після того, як у численних боях і розбійницьких походах члени «звіриних» союзів доводили свої сили, мужність і нещадність до ворогів, вони проходили завершальні обряди ініціації – повернення в свою общину й посвячення в її повноправні члени.»⁵⁶ Важливим був зв'язок подібних військових посвят з шлюбом і початком статевих відносин. На ритуальні події накладалися міфологічні уявлення: «Міфічним архетипом розбійницьких наскоків «воїнів-звірів» з метою захоплення молодих жінок і дівчат, можливо, є міфологема про здобування жінки Громовержцем.»⁵⁷ Як вже зазначалось, основним здобутком праці є широке використання українського фольклору: билин («Билина про Волхва Всеславича»), переказів, обрядових пісень тощо. Зауважимо також, що В.

⁵² *Балушок В. Г.* Инициации древних славян (попытка реконструкции) / Балушок Василий Григорьевич // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4. – С. 57 – 66.

⁵³ *Балушок В. Г.* Обряди ініціацій українців і давніх слов'ян / Балушок Василь Григорович. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – 216 с.

⁵⁴ Там само. – С. 135 – 151.

⁵⁵ Там само. – С. 135 – 138.

⁵⁶ Там само. – С. 191.

⁵⁷ Там само. – С. 178.

Балушок у своїх досліджень звертає уваги на певну гіпотетичність висловлених позицій і висловлює думку про необхідність продовження досліджень з області посвят у давньослов'янських суспільствах.

Ю. Фігурний продовжив тему досліджень, розпочатих Л. Залізняком. В 1997 р. була видана монографія Ю. Фігурного «Історичні витоки військової культури українського козацтва»⁵⁸, що була упорядкована на базі дисертаційного дослідження автора. Праця розглядає давні військові традиції, зокрема культ коня, шаблі, явище бенкету. Особлива увага приділена дослідженню зародження мілітарних традицій, генетичній наступності від давніх часів – до періодів середньовіччя і нового часу (козацької доби). В підрозділі «Воїни-звірі давньоіндоєвропейської традиції та українська військова культура» Ю. Фігурний розглядає масив інформації про культ звіра на українських землях. Науковим керівником Ю. Фігурного під час написання дисертаційного дослідження був Л. Залізняк. Як і в роботах Л. Залізняка, в праці Ю. Фігурного наводиться велика кількість порівнянь українського військового звичаю з подібними традиціями інших індоєвропейських народів. Підрозділ умовно поділяється на дві частини. В першій частині автор описує культ воїна-звіра в давньому індоєвропейському суспільстві, а також наводить дані стосовно існування такого культу в давніх аріїв, хетів, греків, римлян і германців. Слідом за Л. Залізняком, автор засвідчує, що в цих народів вся військова традиція була пов'язана з тотемним шануванням образу вовка або собаки.⁵⁹ Друга частина підрозділу розкриває особливості побутування культу воїна-звіра на території України. Ю. Фігурний описує це явище через дані давньоукраїнського фольклору, пам'ятки писемності часів Київської Русі («Слово про Ігорів похід»), козацькі легенди і перекази. В 1999 р. в журналі «Пам'ять століть» з'явилася стаття Ю. Фігурного «Образ козака-характерника як відгомін

⁵⁸ *Фігурний Ю. С.* Історичні витоки військової культури українського козацтва / Фігурний Юрій Степанович. – К., «Київське братство», 1997. – 124 с.

⁵⁹ Там само. – С. 37 – 44.

індоевропейського культу воїна-звіра.»⁶⁰ В ній автор розглянув елементи даного культу виключно на українських теренах, мінімізувавши супровідну інформацію щодо аналогічних звичаїв в інших народів. Приділено увагу побутування на Україні певних епічних воїнських стереотипів, що формували образ героя усної народної творчості. «Можливо, фольклорно-легендарний образ Сірка склався під певним впливом міфологічних уявлень щодо воїнів-вовків, які, ймовірно, були ще поширені в Україні за часів пізнього середньовіччя.»⁶¹ Матеріали монографії 1997 р. з редакторськими правками були перевидані в 2004 р. під назвою «Історичні витоки українського лицарства».⁶² Крім подання більшого об'єму фактичного матеріалу, в своїх дослідженнях Ю. Фігурний робить декілька історичних припущень. Зокрема, висловлюється гіпотеза тлумачення терміну «волкодлак», спираючись на архаїзму санскриту. «Американський вчений Річард А. Радлі на підставі глибокого лінгвістичного аналізу твердить, що слов'янський корінь слова «вовкулака» походить від давньоболгарського Vlokodlak – «вкритий вовчою шкірою». Серед варіантів він називає також Vukodlak, Vrkolak, Volkun, які, в свою чергу, тісно пов'язані з литовським Vilkakis і Vilkolakiai. Інші дослідники перекладають його як «вовко-ведмідь». Можна припустити, що, якщо санскритське слово «кула» символізує рід, плем'я, народ, то вислів «вовкулака» можна перекласти як «вовчого племені», «вовчого роду».⁶³

Образ вовка та його генезу у давніх слов'ян досліджував Д. Король. Як і Ю. Фігурний, Д. Король в багатьох напрямках продовжив розкриття проблематики, розпочате Л. Залізнякам. В розробках Д. Короля культ вовка розглядається з різних сторін, не тільки як військова традиція. Проте,

⁶⁰ Фігурний Ю. С. Образ козака-характерника як відгомін індоевропейського культу воїна-звіра / Ю. С. Фігурний // Пам'ять століть. – 1999 – № 4. – С. 57 – 61.

⁶¹ Там само. – С. 60.

⁶² Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військово мистецтво в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. – К.: Видавничий дім Стило, 2004. – 308с.

⁶³ Там само. – С. 42.

військове значення культу вовка займає провідне місце. В дослідженнях вивчаються сакральні тотемні уявлення про звірів: вовка, ведмеда, собаку, а також міфічного дракона. Вовк, ведмідь і собака являли собою сакральні образи, які часто ототожнювались з божеством. Дракон або змії в давній міфології змішується з образами цих тварин.⁶⁴ Одним з найвагоміших аспектів давніх уявлень було уособлення диких звірів з воїнами. Автор, посилаючись на А. Голана, підкреслює, що шанування образу вовка – покровителя воїнів – слід пояснювати не сміливістю, спритністю і силою хижака, а тим, що він уособлював божество.⁶⁵ Іншим важливим міфологічним чинником, пов'язаним з вовком і ведмедем, був культ родючості. Д. Король робить наступні висновки: «Фактично, виявлено корені традиції перевертництва у найширшому сенсі: від «звіриних» чоловічих військових союзів архаїки до волхвів та віщунів ранньодержавної доби (на прикладі слов'ян і частково – германо-скандинавів). Простежується зв'язок перевертництва як з військовими ініціаціями, так і з культом родючості, що сягає часів традиції доіндоєвропейських землеробів.»⁶⁶

Цікавими для нас є історичні розвідки латвійського дослідника А. Букса. Ці роботи з'явилися на початку дев'яностих років ХХ ст. В 1993 р. А. Букс опублікував статтю латвійською мовою «Vilkatis latviešu folklorā – mīts vai īstenība?» («Людина-вовк латвійського фольклору – міф чи істина?»), в якій розглянув повір'я про вовкулаків на прибалтійських, в першу чергу латвійських землях, в період Пізнього середньовіччя – Нового часу. В 1995 році стаття була розширена і видана російською мовою під назвою «Волкодлак – воин древних балтов».⁶⁷ Ці роботи розглядають визначальний зв'язок між образом воїна та вовка-перевертня в балтійському фольклорі.

⁶⁴ Король Д. О. Культ вовка в слов'янській традиції та його генеза / Король Д. О. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20 – 21: Теорія та історія культури. – К., 2002. С. 66 – 71. – С.66 – 68.

⁶⁵ Там само. – С. 70.

⁶⁶ Там само. – С. 70

⁶⁷ Букс А. Волкодлак – воин древних балтов / Артис Букс // Наука и Религия. – 1995. – № 8. – С. 45 – 47.

Автор приходить до висновку, що латвійський термін *vilkatis* («людина-вовк») є тотожністю означення «воїн-язичник».⁶⁸ Спираючись на католицькі церковні хронічки, записи народних повір'їв та інші матеріали, А. Букс намагається окреслити реконструкцію світогляду, субординації, бойової підготовки таких воїнів.⁶⁹ Його праці складають цінність для наших досліджень, оскільки в значній мірі висвітлюють культ воїна-звіра на периферії Давньоруської держави. Спільне походження та взаємовпливи між балтськими та східнослов'янськими військовими традиціями є безсумнівними. Також дослідження А. Букса дають змогу порівнювати релікти воїнських звичаїв, що збереглися на території України, з подібними залишками прибалтійських звичаїв.

Роботи білоруського історика В. Чаропки розглядають період становлення та розквіту Великого князівства Литовського.⁷⁰ В них дослідник розробив сміливу концепцію про заснування князівства знатними воїнськими родами, які сповідували культ воїна-вовка – «лютого звіра». В тому числі, розглядається значний вплив князівських кланів Київської Русі, особливо Полоцького князівства, на процес створення Литовської держави. Його концепцію з власними зауваженнями подає інший білоруський історик А. Тарас в роботі «Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII веках».⁷¹ На початку дослідження окреслюється смілива концепція походження назви великого князівства «Литва» від прикметника «лютий». В свою чергу, згідно з А. Тарасом, слово «лютий» мало значення «вовчий» або «вовчого роду». Таким чином, висувається гіпотеза заснування Литви військовими родами слов'янського походження⁷². В якості підтвердження автор розглядає ряд історичних та

⁶⁸ Там само. – С. 47.

⁶⁹ Там само. – С. 46.

⁷⁰ Чаропка В. Уладары Вялікага Княства / Витаут Чаропка. – Мінск, 1996.

⁷¹ Тарас А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV-XVII веках / Тарас А. Е. – М., 2006. – 798 с.

⁷² Там само. – С. 14.

лінгвістичних свідчень, зокрема етимологічний зв'язок слів «вой» («вовче виття») та слов'янських вой, вояр в значенні «воїн».⁷³

З наукових робіт останнього десятиліття важливими є дослідження М. Спейделя. Дуже цінною є його робота «Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors»» («Берсерки: історія індоєвропейських «диких воїнів»), опублікована в історичному журналі «Journal of World History» в 2002 р.⁷⁴ Стаття поділена на п'ять частин, дві з яких розглядають розвиток традиції воїнів-звірів в індоєвропейських народів (перші згадки періоду пізнього бронзового віку та генезу традицій в період початку залізного віку до кінця середньовіччя). Два наступні розділи розглядають звичай воїнів-звірів як психологічний феномен, а також оцінюють ступінь ефективності дій бойових з'єднань «диких воїнів» проти формацій військ «традиційної» тактики через згадки в писемних джерелах. В останньому розділі проводяться паралелі та порівняння з множиною не індоєвропейських традицій воїнів-звірів на різних континентах, включаючи Індонезію та Америку. Робота цінна рядом наукових гіпотез. Зокрема, М. Спейдель окреслює гіпотезу значного поширення загонів «диких воїнів» індоєвропейських народів через ефективність їхніх дій проти бойових колісниць в добу пізньої бронзи, а пізніше – не менш ефективну боротьбу проти кавалерії. Також автор детально розглядає тактику цих загонів проти піхотних військ, що дотримувались «статичної» тактики ведення бою. Основним матеріалом дослідження являються дані про воїнів-звірів кельтських та германських народів, проте автор робить узагальнення для всіх древніх етносів індоєвропейської мовної сім'ї.

1.2 Джерельна база дослідження.

Всі джерела досліджуваного питання можна поділити на чотири групи: писемні джерела, фольклор, лінгвістичні джерела, археологічні джерела.

⁷³ Там само. – С. 16.

⁷⁴ Speidel M. P. Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors» / Speidel Michael P. // Journal of World History. – Fall 2002. – Vol. 13, Issue 2. – P. 253 – 290.

Писемні пам'ятки, в яких знаходимо свідчення існування культу воїна-звіра на території України, являють собою різноманітні літописи, хроніки, інші історичні твори зарубіжного і вітчизняного походження. Зарубіжними писемними джерелами є історичні праці античних давньогрецьких і візантійських (період середньовіччя) авторів.

Найдавніші згадки про культ воїна-звіра на території України містяться в «Історії» Геродота (V ст. до н. е.). В книзі IV подаються відомості про культ вовка в племенах неврів, які жили на території сучасного Полісся. За свідченнями Геродота зимою в визначений період всі неври на кілька днів перетворювались на вовків. Ці відомості він отримав від населення степової частини Давньої Скіфії.⁷⁵

Свідчення про культ вовка у племен неврів подавав і Помпоній Мела, античний історик і географ I ст. до н. е. В своїй праці «Хорографія» («Карта Світу») він подає відомості про те, що кожному з племені неврів визначений певний час, коли, якщо він захоче, може обернутися у вовка, а потім знову прийняти людську подобу.⁷⁶

Візантійські автори доби середньовіччя подають свідчення культу звіра-хижака (вовка) у військовій справі давніх слов'ян. Візантійський хроніст VII ст. н. е., що писав від імені імператора Маврикія, так званий Псевдо Маврикій, в праці «Стратегікон» описував військову справу слов'ян. Згідно з Псевдо Маврикієм, в бойових діях в лісах слов'янські війська завжди мали перевагу над супротивником і здобували перемоги. Під час самої битви слов'янські воїни йшли у наступ з надзвичайно потужним «бойовим криком», що імітував загрозливий звіриний рев.⁷⁷

⁷⁵ Геродот. Історія: В 9 кн. (переклад А. Білецького) – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с. – С. 204.

⁷⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том. I: Античные источники. Сост. А. В. Подосинов. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 352 с. – С. 225.

⁷⁷ Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1. С. 230

Подібні свідчення містять і тексти візантійських хронік, що описують події русько-візантійської війни 969 – 971 рр. на Балканському півострові. Описуючи бойові дії, візантійські автори згадують про бойові звичаї русичів, які нагадують звірину або вовчу поведінку. Візантійський історик Лев Диякон, описуючи хід бойових дій, прямо вказує на те, що під час битв русичі, наступаючи, «ричали по-звіриному». Зокрема, згадки про це містять описи бойових дій русичів проти візантійців під час битви біля столиці Болгарії Преслави та першої битви біля стін Доростолу. Також Лев Диякон описував дії невеликого загону військ руських дружинників, що чинив несподівані напади на візантійське військо напередодні початку боїв під Доростолом. Лев Диякон називає цих воїнів «одержимими відчайдушною зухвалістю».⁷⁸ Інший хроніст війни 969 – 971 рр., Іоанн Скіліца наводить опис тризни русичів, яку вони справляють по загиблим. Зібравшись за стінами Доростола, русичі всю ніч справляли свій поховальний звичай, при цьому було чути «дикі страхітливі крики», так що візантійцям чулися «звірячий рев або вий», а не людські голоси.⁷⁹

Серед інших іноземних писемних джерел європейського походження цінність для нашої роботи мають письмові збірники скандинавських саг, в першу чергу зібрання саг ісландського скальда XIII ст. Сноррі Стурлусона.⁸⁰ Скандинавські саги насичені образами воїнів-звірів: берсерків (воїнів-ведмедів) і ульфхеднарів (воїнів-вовків). Таких воїнів зображено невразливими в бою, саги називають їх тими, кого не вбиває сталь. Саги містять описи середньовічної Європи часів вікінгів, в тому числі окремі сюжети змальовують події, що відбувались в межах Київської Русі (Гардаріки в скандинавській традиції). В деяких сагах зустрічаються описи

⁷⁸ *Лев Диякон* История. М., 1988. – С. 70 – 74.

⁷⁹ *Лев Диякон* История. – М., 1988. – С. 128.

⁸⁰ *Стурлусон Снорри*. Круг Земной. Ответственный редактор: М. И. Стеблин-Каменский. Издание подготовили: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М.И. Стеблин-Каменский / Снорри Стурлусон. – М.: Наука, 1980. – 687 с.

воїнів-звірів на території руських земель, зокрема такі згадки містить «Сага про Хрольва Гаутрекссона».⁸¹

Відомі пам'ятки писемності часів Київської Русі широко подають образ воїна-звіра, прямо наслідуючи билинну традицію. Дуже важливим для нашої роботи є відомий шедевр давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім»⁸² (далі «Слово»). Цей твір, створений після 1185 р., насичений традиційними дохристиянськими сюжетами. Текст «Слова» сповнений порівняннями воїнів з вовками, що містить в собі міфічне підґрунтя. Слово «вовк» зустрічається в творі дев'ять разів і тільки у одному випадку мова йде власне про вовка. Всі інші випадки – порівняння зі звіром героїв твору або літературне надання їм рис, притаманних цій тварині.⁸³ На початку твору зустрічається метаморфоза у вовка давнього творця пісень Бояна, який «рище» по землі сірим вовком по тропі Трояновій. Брат Ігоря князь Яр-Тур Всеволод метафорично порівнює своїх воїнів з вовками⁸⁴, що виступає свідченням їхньої відваги, готовності до бою та витривалості. Друге ім'я князя Всеволода – Яр-Тур – несе в собі виразне значення військового тотема дикого бика-тура. Згадуючи про Полоцького князя Всеслава, автор «Слова» двічі порівнює його з вовком, приписуючи містичні якості перевертня. Волхвуванням і перевертництвом пояснюється могутність і військова вдача Всеслава.⁸⁵ Опис втечі з половецького полону головного героя «Слова», князя Ігоря, змальовує цілий ряд містичних видозмін князя. Князь Ігор перевтілюється по черзі в горностая, гоголя, вовка і сокола.⁸⁶ Перевтілення у вовка-перевертня представлено як добровільний вчинок князя-чародія.

⁸¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Вып. V: Древнескандинавские источники. Сост. частей VI, IX, X – Г. В. Глазырина; частей III, IV, V, VII, VIII, XI – Т. Н. Джаксон; частей I, II, XII – Е. А. Мельникова. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 384 с. – С. 254.

⁸² Слово о полку Ігоревім. – К.: Дніпро, 1974. – 88 с.

⁸³ Творогов О. В.. «Волк» / Творогов Олег Викторович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». В 5 тт. Т.1. – СПб., 1995, – С. 223 – 226.

⁸⁴ Слово о полку Ігоревім. – К.: Дніпро, 1974. – 88 с. – С. 13 – 15.

⁸⁵ Там само. – С. 57.

⁸⁶ Там само. – С. 65

Літопис «Повість врем'яних літ» (далі «Повість») є основним писемним джерелом по історії Київської Русі.⁸⁷ В тексті літопису зустрічаються кілька епізодів, що висвітлюють зв'язок воїнської культури з образом вовка. Під 945 роком літопис повідомляє, що древляни порівнювали князя Ігоря з ненаситним вовком, який вбиває ціле стадо овець⁸⁸, що, можливо являється типовим метафоричним означенням для князя, що збирає полюддя або данину з підвладних племен. Під 1097 роком «Повість» описує міжусобну війну руських князів. Військовий союзник князя Давида, половецький князь Боняк, імітуючи вовчі інтонації перегукується з вовками. Це дає йому підстави віщувати перемогу.⁸⁹

Для нашої роботи важливе фольклорне відображення культу воїна-звіра на території України. Фольклор – це сукупність створеного народом художнього відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом. У фольклорі відбито світоглядні, етичні й естетичні погляди народу.⁹⁰ Через характер архаїчності усна народна творчість являється відображенням древнього світогляду і зберігає в собі елементи давніх вірувань. Як і писемні джерела, весь масив розглянутої нами фольклористики можна розподілити на усну народну творчість інших етносів та власне українського походження.

Серед іноземного фольклору цінність для наших досліджень має нартівський епос давніх осетинів – цикл легенд про богатирів. Згідно з історичними дослідженнями, осетини є прямими нащадками сарматського племені аланів. Наукові дослідження довели, що нартівський епос був

⁸⁷ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.— К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.; Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.

⁸⁸ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.— К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с. – С. 80 – 81.

⁸⁹ Там само. – С. 414 – 417.

⁹⁰ Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: навчальний посібник / Лановик М. Б., Лановик З. Б. – К., Знання-Прес, 2006. – 591 с.

створений предками сучасних осетинів, тобто сарматськими племенами.⁹¹ Спираючись на нартівський епос робились спроби реконструкції елементів міфологічних уявлень сарматів і давніх скіфів. Зазначимо, що надзвичайно важливий внесок в процес збору і узагальнення матеріалів нартівського епосу зробив відомий російський фольклорист, етнограф та археолог В. Міллер. Матеріали його польових досліджень увійшли в тритомний збірник «Осетинские этюды», що був виданий в 1881 – 1887 рр.⁹² Перекази нартівського епосу сповнені порівнянь і співставлень богатирів з вовками. В епосі змальовується сакральний покровитель вовків небожитель Тутир, який керує вовками.⁹³ Богатир нарт Сослан загартовується через купання у вовчому молоці, а для перемоги над ворогом одягає шубу з вовчого хутра.⁹⁴ Інший богатир нарт Саууай згідно з переказами був вигодуваний вовками.⁹⁵

Давній скандинавський епос насичений образами воїнів-звірів та містить багато порівнянь хижаків з військовою символікою. Для нашої роботи важливим є епізод Молодшої Едди, в якому змальовуються бенкет у Вальгаллі: Один, його ворони, вовки та відважні воїни, що загинули у битвах («ейнхарі»).⁹⁶ З поміж масиву скандинавських саг, епічних творів, ми розглянемо уривки, в яких найбільш виразно змальовуються воїни-звірі: ульвхеднари або ульвери (воїни-вовки) та берсерки (воїни-ведмеді). Свідчення про таких воїнів-звірів зокрема містять наступні твори: «Сага про Інґлінґів», «Сага про Греттіра», «Сага про Сіґмунда», «Сага про Герду та

⁹¹ *Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглоссы: На стыке Востока и Запада / Василий Иванович Абаев. – М., 1965.

⁹² *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды: в 3 ч. / Всеволод Фёдорович Миллер. – М., 1881. – Ч. 1.; *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды: в 3 ч. / Всеволод Фёдорович Миллер. – М., 1882. – Ч. 2.; *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды: в 3 ч. / Всеволод Фёдорович Миллер. – М., 1887. – Ч. 3.

⁹³ Сказания о нартах. Перевод с осетинского Ю. Либединского. – М., 1978. – 512 с. – С. 508.

⁹⁴ Там само. – С. 118 – 119, 206 – 209.

⁹⁵ Там само. – С. 396 – 397.

⁹⁶ Младшая Эдда. Ред. Н. Г. Герасимова. Перевод М. И. Стеблин-Каменкого и А. О. Смирницкой. – С.-Пб.: «Наука», 2006. – 139 с. – С. 36 – 38.

мешканцях островів», «Сага про Гіслі».⁹⁷ Особливий інтерес для нашої праці представляє ісландська «Сага про Хрольва Гаутрекссона», яка оповідає, що легендарний князь Русі, який в творі названий «конунгом Хальвданом», мав на службі дванадцять берсерків.⁹⁸

Давньоукраїнський фольклор, який бере початки ще в давньослов'янські часи, насичений образами воїнів-вовків і перевертнів. Це казки, билини, легенди і перекази. В якості міфічних вовкоподібних людей виступають образи князів, витязів, богатирів.

В праукраїнському фольклорі був широко розповсюджений сюжет викормлення воїнів-богатирів хижими звірами, особливо вовками. Так, архаїчна казка про змієборців богатирів Валігора і Вирвидуба оповідає про перемогу цих богатирів над страшним змієм. Обидва богатирі були вскормлені звірами: Валігор – левицею, а Вирвидуб – вовчицею. В одному з українських варіантів цієї казки, богатир Вирвидуб замінений на вовка, який «пиляє хвостом дуби».⁹⁹ На Поліссі поширений цикл билин про богатиря Івана Сучича (Сученка). Цей епічний персонаж виступає змієборцем. Він народжений (чи вигодований) собакою або вовчицею.¹⁰⁰ Б. Рыбаков зауважував, що, вірогідно, походження «звіриного» імені можна пояснювати пережитками тотемних уявлень.¹⁰¹ В інших варіаціях казки богатир-

⁹⁷ Исландские саги. Ирландский эпос. / под ред. М. И. Стеблин-Каменского. – М., 1973; Исландские саги. Том 1. / Пер. Прозаич. текста с древнеисл., общ. Ред. и коммент. А. В. Циммерлинга / под. ред. С. Ю. Агишева, А. В. Бусыгина, В. В. Рыбакова. – М.: Языки славянской культуры, 2000. – 645 с.; Исландские саги. Том 2. / Пер. Прозаич. текста с древнеисл., общ. Ред. и коммент. А. В. Циммерлинга / под. ред. С. Ю. Агишева, А. В. Бусыгина, В. В. Рыбакова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.

⁹⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия, под ред. Т. Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Вып. V: Древнескандинавские источники. Сост. частей VI, IX, X – Г. В. Глазырина; частей III, IV, V, VII, VIII, XI – Т. Н. Джексона; частей I, II, XII – Е. А. Мельникова. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 384 с. – С. 254.

⁹⁹ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 393.

¹⁰⁰ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981. – 605 с. – С. 581 – 587.

¹⁰¹ Там само. – М., 1981. – С. 583.

змієборець народжений коровою або кобилою. Важливим є те, що походження богатиря від вовчиці або собаки є типовим саме для українських і південних білоруських земель.

В період Київської Русі давньоукраїнський фольклор отримує розвиток в специфічному жанрі усної народної творчості – билинах, римованих творах, що базувались на історичних сюжетах і виконувались у супроводі музичного акомпанементу. Одним з найпоширеніших циклів билинних оповідань є цикл билин про князя Вольгу-Волхва. Вольга-Волхв ототожнюється дослідниками з київським князем Олегом (882 – 911), прозваним «Віщим». Також історичним прототипом билинного Вольги міг слугувати полоцький князь Всеслав Брячиславич. Справедливим виглядає твердження про те, що билинний герой Вольга мав кількох історичних прототипів. Князь-богатир Вольга обертається на вовка і інших тварин. Крім перекидання у вовка типовими для билинного циклу є перетворення князя у сокола, горностая, щуку, мураху. В одному з варіантів билини Вольга навчився трьом «премудростям» – обертатися «ясним соколом, сірим вовком, гнідим туром з рогами золотими».¹⁰² В билині простежується беззаперечно схвальне ставлення до головного героя. Саме перевертництво змальовується як «премудрість», якою володіє князь Вольга. В інших билинах київського циклу про богатирів теж зустрічаються «звірині» або ж «вовчі» мотиви. Соловій-Розбійник, супротивник київського богатиря Іллі Муромця, «свистить по-солов'їному, кричить по-звіриному». Такі ж якості билини приписують і самому Іллі Муромцю і іншим богатырям.¹⁰³

В часи козацтва на теренах України набуває широкого розповсюдження специфічний різновид усної народної творчості – козацький фольклор. Це думи, пісні, а також не римовані твори – перекази і легенди. Особливе значення накопичення та систематизації матеріалів козацького фольклору

¹⁰² Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с. — С. 21.

¹⁰³ Там само.

відіграють етнографічні дослідження Д. Яворницького та Я. Новицького кінця XIX – поч. XX ст. Дані з козацьких легенд і народні повір'я тісно пов'язують козацтво, а особливо січовиків і характерників, з уявленнями про «людей-звірів», вовкулаків, перевертнів. Так, за народним повір'ям, такого воїна не можна вразити ні кулею, ні холодною зброєю, а лише сріблом або осиковим кілком. Такі саме якості фольклор приписував і міфічному вовкулаку, «людині-вовку». Згідно з переказами, характерник сам обирав, коли йому помирати, в груди йому забивають осиковий кілок, на похоронах відсутні християнські священики.¹⁰⁴

Козацькі легенди часто змальовують обертання воїна у звіра, як правило у вовка. В переказах про перевертання оповідається в доброзичливому тоні, а саме перекидання на звіра пояснюється простою необхідністю, і зображується як військова хитрість.¹⁰⁵ Народні перекази наділяють якостями перевертнів видатних військових діячів козацької доби, які вважались характерниками. Такі риси приписуються Івану Дмитровичу Сірку, видатному кошовому отаману другої половини XVII ст. Так, Іван Сірко в переказах володіє містичною можливістю обертатися на «хорта» – вовка або на мисливську собаку. Так він ніби здійснював розвідку і тому завжди знав наперед всі ворожі задуми. Крім того, у вигляді хорта козацький провідник наводить на ворогів «ману» – сон або облудливі марення.¹⁰⁶

В інших напрямках козацького фольклору, тогочасних історичних піснях і думах, образ звірів-хижаків широко використовується в якості порівняння для воїнів-козаків. Зокрема, в циклі дум і пісень про козака

¹⁰⁴ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. Репринтное воспроизведение. – Рига, 1990. – 120 с. – С. 106 – 107; Савур-могила: легенды та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К.: Дніпро, 1990. – С. 65..

¹⁰⁵ Новицкий Я. П. С берегов Днепра. / Яков Павлович Новицкий // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 190 – 191.

¹⁰⁶ Яворницький Д. І. Український простолюди в його творчості / Дмитро Іванович Яворницький // Споживач. – 1920. – № 5, 6. – С. 22 – 23; Змієві Вали. Українські легенди та перекази., упорядник С. В. Мишанич. – К., 1992. – С. 49 – 50.

Голоту головний герой порівнюється з вовком-сіроманцем або ведмедем.¹⁰⁷ Загалом, порівняння українського козацтва з вовками було дуже розповсюдженим явищем в українському фольклорі. В піснях і думах козакам надавався епітет «сіромаха», «сірома». Так само «сірим» або «сіромахою» на Україні називали вовків.¹⁰⁸

Усна народна творчість пізнішого періоду ХІХ – початку ХХ століття також насичена образами людей-звірів. У фольклорі цього періоду традиційно перевертень має можливість перетворюватись у вовка і має назву вовкулака. Перекази і легенди про вовкулаків на території України були зафіксовані відомими українськими і російськими істориками, етнографами і фольклористами: Х. Вовком, Я. Новицьким, П. Чубинським, П. Кулішем, Б. Грінченком, А. Афанасьєвим, П. Івановим та іншими.¹⁰⁹ Серед усього масиву фольклору про вовкулаків для нашої роботи особливу цінність мають перекази про парубків-перевертнів, які кожної ночі обертаються у вовків і грабують багатих і нечесних господарів. Їхнім покровителем вважався Святий Юрій, небесний провідник українського війнства в більш ранні періоди.¹¹⁰ Ці вовкулаки-парубки отримують у фольклорі позитивні

¹⁰⁷ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 1. – С. 16, 59.

¹⁰⁸ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 162.

¹⁰⁹ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 378 – 395; Иванов П. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364; Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. – 116 с. – С. 108 – 109; Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 2. – С. 35 – 36; Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 2. / Борис Гринченко. – Чернигов, 1896; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Семеро-западного края. Т. 2. / Шейн Павел Васильевич. – С.-Петербург, 1893. – 715 с.; Беньковский И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 495 – 497.

¹¹⁰ Беньковский И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 495 – 497.

характеристики на відміну від інших чародіїв-перевертнів, оцінка яких в українському фольклорі XIX – поч. XX ст. різко негативна.

Серед інших народознавчих джерел особливе місце для нашої роботи займають етнографічні дослідження Д. Яворницького. Цей збірник польових досліджень був виданий в 1888 р. під назвою «Запорожье в остатках старины и преданиях народа».¹¹¹ Праця містить детальний географічний опис регіону, цінні фольклорні матеріали XIX ст., перекази, легенди та пісні, що відповідають козацькому періоду історії Запоріжжя. Робота була перевидана в 1995 та 2005 рр. під назвою «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу».¹¹²

Лінгвістичні джерела також містять інформацію, важливу для нашої праці. Дослідження прамови народів індоєвропейської мовної сім'ї вказують на сакральне походження термінів-означень хижих тварин, в першу чергу вовка і ведмедя.¹¹³ Згідно з реконструкціями давньої індоєвропейської прамови, проведених Т. Гамкрелідзе та В. Івановим, назва вовка несла на собі значення вбивства, жорстокості, і одночасно – надприродної мудрості. В подальшому в мовах індоєвропейських народів означення вовка пов'язувалось з військовою справою або з образом воїна-богатиря. Так, зокрема, в багатьох індоєвропейських мовах означення воїнської доблесті походить від лексеми «вовча ярість».¹¹⁴ Дещо менш поширеним, але також дуже важливим було культове навантаження образу ведмедя. Особлива

¹¹¹ *Яворницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Часть I / Яворницкий Дмитрий Иванович. – Спб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. – 294 с.; *Яворницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Часть II / Яворницкий Дмитрий Иванович. – Спб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. – 257 с.

¹¹² *Яворницкий Д. И.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II ./ Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1995. – 447 с.; *Яворницкий Д. И.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 1 / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 265 с.; *Яворницкий Д. И.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 2 / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 403 с.

¹¹³ *Гамкрелидзе Т. В, Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры: В 2-х частях. Ч. 1,2 / Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1330 с. – С. 492 – 499.

¹¹⁴ Там само. – С. 492 – 496.

значимість цього культу простежується в ареалі розселення слов'яно-балто-германських племен, на що вказує система табувань першопочаткової назви ведмедя в мовах цих етнічних груп.¹¹⁵

Іншими свідченнями є приклади безпосередньо зі слов'янських мов. Дослідники неоднозначно трактують значення прикметника «лютий». Згідно з історичними реконструкціями, слово «лютий» було прикметником до власної назви вовка. Одночасно, цей прикметник слугував означенням військової доблесті. Таким чином, слово «лютий» означало і «вовчий» і «доблесний» (в військовому розумінні).¹¹⁶

Також важливим терміном для нашого дослідження виступає слово «вой». Лінгвістами доведено, що саме це слово було в основі всієї «військової» термінології для мов більшості слов'янських народів. Це ж саме слово в розумінні «виття» теж має дуже давнє походження і характерне для мов багатьох слов'янських народів. Існують припущення, що первинно в цьому розумінні це слово мало значення саме «вовче виття», «вовчий спів». Деякі дослідники вважають, що «вой» в розумінні «вовче виття» етимологічно пов'язане зі східнослов'янськими «вояр» і «вой» в розумінні воїн.¹¹⁷

Серед матеріалів археологічних досліджень для нашої роботи цінність мають зображення звірів-хижаків на зброї, культових предметах, монументальних спорудах, різновидах ювелірного мистецтва, а також рештки диких звірів, що могли нести ритуальне значення військових культів. Археологічні дослідження надають свідчення про існування культу вовка (собаки) і ведмедя на території України з давніх часів.

¹¹⁵ Там само. – С. 497 – 499.

¹¹⁶ Тарас А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV-XVII веках / Тарас А. Е. – М., 2006. – 798 с. – С.14; Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в святы с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 381.

¹¹⁷ Там само. – С. 16.

Дослідження подають дані про сакральне значення вовка на території України з палеолітичних часів. Зокрема, під час розкопок палеолітичної стоянки в Мезині на вершині одного з довготривалих жител був виявлений череп вовка з шийними хребцями. Крім цього, на цій стоянці серед остеологічного матеріалу виявлено велику кількість решток вовків, в тому числі і кісток, покладених в анатомічному порядку.¹¹⁸ Не менш давнім було шанування ведмеда, витоки якого теж коріняться в тотемічних культах кам'яної доби.¹¹⁹

Зображення двох священних вовків на території України фіксується на монументальних кам'яних стелах III тис. до н. е., які пов'язуються з відображенням сакральних уявлень давніх праіндоєвропейців. Зокрема, таке зображення містить стела з археологічної пам'ятки Сватове.¹²⁰

Подібні зображення зустрічаються на артефактах передскіфського часу, в сакральній та військовій традиції кіммерійців. Так, на стелі з с. Керносівка зображені два вовки або бойові пси поміж військової зброї.¹²¹ Сама зброя кіммерійців, виявлена в ході археологічних досліджень, містить образи звірів, зокрема, відомі зображення звірів на бойових «кльовцях», що походять з «Лубенського скарбу».¹²²

Значні свідчення культу звіра-хижака надають матеріали археологічних досліджень скіфо-сарматського періоду. Милоградська археологічна культура, носіями якої прийнято вважати скіфські племена неврів, поширена на території Північної України і Південної Білорусі. На пам'ятках

¹¹⁸ Столяр А. Д. Натуральное творчество неандертальцев как основа енезиса искусства / Столяр А. Д. // Первобытное искусство. – Новосибирск: Наука, 1971. – С. 154 – 155.

¹¹⁹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 608 с. – С. 98 – 104.

¹²⁰ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 156 – 157.

¹²¹ Довженко Н. Д. «Енеолітичні» ідоли степової України: парадокси датування / Довженко Н. Д. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 21: Історичні науки. – С. 4 – 6; Довженко Н. Д. Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування / Довженко Н. Д. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20: Історичні науки. Частина друга – С. 4 – 7.

¹²² Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р. Х.) / Клочко В. І. – К.: АртЕк, 1996. – 337 с. – С. 270 – 271.

милоградської культури відомі ритуальні поховання собак. Ці знахідки дозволяють говорити про тотемні уявлення давнього населення цих земель стосовно образу собаки-вовка.¹²³ Подібні ритуальні поховання підтверджують свідчення Геродота стосовно культу вовка у племен неврів. Кенотафи («поховання», в яких відсутні небіжчики) з рештками собак (або вовків) були розповсюджені по всій території давньої Скіфії.

Іншим свідченням культу воїна-звіра в Скіфії є характерний звіриний стиль ювелірних виробів і зброї. Приклади мистецтва і зброї дозволяють говорити про наявність тотемного військового шанування звірів у скіфських племен. Спираючись на ці ж приклади звіриного стилю є підстави стверджувати особливе значення образу вовка у скіфській військовій традиції. Надзвичайно важливим є те, що згідно з порівняльними і статистичними дослідженнями археологічних знахідок скіфського часу, визначальним елементом переходу від архаїчної хтоніки до пізнішої воїнської героїки вважається поширення образу вовка серед зображень.¹²⁴

Археологічні джерела подають відомості про надзвичайно важливу роль образу вовка у мистецтві сарматів – на ювелірних виробках «сарматського» звіриного стилю серед хижих тварин домінує образ вовка. На думку низки дослідників, загалом образ вовка у скіфському мистецтві пов'язаний з традицією савроматів (сарматів), де образ вовка розвивався незалежно від впливів Скіфії і відігравав надзвичайно важливе значення.¹²⁵ Через сарматів образ вовкоподібного хижака потрапляє у мистецтво народів басейну Ками і відрогів Уральських гір, створюючи подібність між скіфським і сибірським

¹²³ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке / О. Н. Мельниковская. – М., Наука 1967. – 195с. – С. 149.

¹²⁴ Полідович Ю. Б. Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII – IV ст. до н.е.) / Ю. В. Полідович. – <http://disser.com.ua/contents/28655.html>

¹²⁵ Смирнов К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов / Смирнов К. Ф. – М.: Наука, 1964. – С. 224.

звіриними стилями ювелірного мистецтва і витісняючи зображення «не агресивних» звірів сімейства котячих.¹²⁶

Матеріали археологічних досліджень свідчать про розповсюджене у давніх слов'ян шанування хижих звірів. Згідно з археологічними даними, традиція шанування диких звірів безпосередньо під час поховального обряду була надзвичайна розповсюджена у східнослов'янських племен I тис. н. е. Поряд з кістками свійських тварин, які слугували трапезою під час тризни, слов'янські поховання містять рештки диких тварин-хижаків. Зокрема, некрополі Зарубинецької археологічної культури мають поховання з рештками ведмеда. Такі знахідки були виявлені на похованнях Пирогівського могильника (біля Києва), Отвержиці, Велемичі-II.¹²⁷ Дослідники підкреслювали надзвичайно важливе значення образу ведмеда в поховальній церемонії давньослов'янського населення Зарубинецької археологічної культури.¹²⁸ При археологічних розкопках зарубинецького поховання Лука було виявлено велику кількість решток тварин, в тому числі собаки і вовка.¹²⁹ Подібна ситуація характерна і для розкопок інших давніх слов'янських некрополів. Це стосується як однозначно слов'янських, так і поліетнічних археологічних культур. Зокрема, в окремих похованнях черняхівської культури були виявлені кенотафи з рештками собаки.¹³⁰

Розкопки пам'яток періоду Київської Русі теж подають свідчення культу звіра, тісно пов'язаного з військовою справою. Військові (дружинні) поселення Київської Русі мають ряд специфічних особливостей і стоять

¹²⁶ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве / В. А. Ильинская // Советская археология. – 1971. – № 2.

¹²⁷ Скиба Л. Є. Пирогівський могильник Зарубинецької культури / Скиба Любов Єгорівна. – К., 2001. – 182 с.; Каспарова К. В. Могильник и поселение у деревни Отвержици / Каспарова К. В. // МИА – 1969 – № 160. – С. 131 – 168.; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II / Каспарова К. В. // АСЭ, 1972. – Вып. 14. – С. 53 – 111.

¹²⁸ Скиба Л. Є. Пирогівський могильник Зарубинецької культури / Скиба Любов Єгорівна. – К., 2001. – 182 с. – С. 73 – 74.

¹²⁹ Серов О. В., Скиба Л. Е., Цындрановская Л. А. Могильник зарубинецкой культуры у с. Лука / О. В. Серов, Л. Е. Скиба, Л. А. Цындрановская // STRATUM+, № 5, 2001 – 2002. – С. 53 – 64.

¹³⁰ Сымонович Э. А. Могильник Сабадаш-Охматово в Серднем Поднепровье / Сымонович Э. А. // Могильники Черняховской культуры. – М., 1988. – С. 164 – 168. – С. 166 – 167.

окремо від всіх інших різновидів давньоруських населених пунктів. В процесі досліджень таких військових поселень серед інших матеріалів були виявлені рештки диких тварин, які мали слугувати культовими предметами. Зокрема, в ряді випадків археологами були виявлені амулети, зроблені з ведмежого ікла. Принциповим є те, що такі амулети відсутні в землеробських селах і поселеннях того ж періоду. В пам'ятках археології, які визначаються як давньоруські міста (або гради) подібні амулети зустрічаються вкрай рідко і теж реконструюються як елементи культури давньоруських воїнів-дружинників.

Подібно до поселень, серед поховань періоду Київської Русі вирізняють дружинні і князівські поховання, а також цілі дружинні могильники (некрополі). Такі поховання «супроводжують» військові поселення Київської Русі. В дружинних і князівських похованнях археологічні дослідження виявляють велику кількість решток тварин. Це рештки свійських тварин: коней і собак, і рештки диких звірів: вепрів, вовків, ведмедів. Одним з найкраще досліджених дружинних некрополів є могильник біля села Шестовиця в Чернігівській області. Тут були досліджені поховання-кургани, в яких було виявлено як інгумації, так і кремації. Рештки собак було виявлено в 15 кремаціях і в кількох інгумаціях. Відомі і інші могильники, за остеологічним матеріалом аналогічні Шестовицькому некрополю (Чернігівський, Михайлівський могильники та інші).¹³¹ Знайдені матеріали вказують на важливе ритуальне значення собаки в процесі поховання воїна.

Отже, джерельна база питання культу воїна-звіра на території України поділяється на чотири головні напрями: писемні, фольклорні, лінгвістичні і археологічні групи джерел. Кожен з цих напрямів має свої особливості та цінність для наших досліджень. Загальна характеристика джерел виглядає наступним чином. Письмові і фольклорні джерела більш прямо

¹³¹ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К.: Наукова думка, 1977. – 235 с. – С. 24 – 26.

характеризують мілітарний культ звіра-хижака, лінгвістичні і археологічні дані надають більш опосередковані, допоміжні свідчення.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження.

Теорія і методологія є структурними компонентами будь-якої наукової галузі. Під теорією розуміють логічну цілісну систему наукових уявлень та ідей, що пояснюють сутність і усталені зв'язки та тенденції певної сфери дійсності. Важливими компонентами теоретико-методологічної бази дослідження є його понятійно-категоріальний апарат. Він включає в себе масив загальнонаукових і вузько профільних термінів і категорій, за допомогою яких розкривається зміст дослідження. Розглянемо основні терміни, які використовуються автором в якості основних понять дослідження і ґрунтуються на енциклопедичній і довідковій літературі.

Культ воїна-звіра – специфічний культ шанування звірів-хижаків у військових станах древніх суспільств, що ґрунтувався на тотемних уявленнях. Культ воїна-звіра був розповсюджений в багатьох давніх народів. В індоєвропейських народів цей культ відігравав надзвичайно важливу роль, був важливою ланкою міфологічного світосприйняття і являв собою найважливіший чинник формування і розвитку військової справи індоєвропейців. Серед звірів-покровителів військової справи провідне місце посідав образ вовка. Також в якості військових тотемів виступали ведмідь, бойовий пес (хорт), дикий бик (тур), вепр, іноді – хижаки сімейства котячих. Пережитки даного культу значною мірою були поширені в часи середньовіччя, а в окремих регіонах – до Нового часу (до таких регіонів належить територія сучасної України, особливо Запоріжжя).

Культ воїна-вовка – найпоширеніший з військових культів хижих звірів, що був широко розповсюджений в індоєвропейських народів. Окрім цього, військовий культ вовка відомий в тюркських і монгольських народів алтайської мовної сім'ї. Включав в себе складові компоненти: образ вовка-вожака як провідника (князя, воєводи, отамана), образ вовчої зграї – символізував єдність та військову звитягу.

Воїни-звірі – замкнене товариство воїнів в межах військового стану, що сповідувало культ містичного обертання у тотемного звіра під час бойових дій. Як правило, такі товариства тримались окремішньо від всього суспільства, а їхні культи були втаємничені. Часто таких бійців називали найвідважнішими воїнами. Товариства воїнів-звірів чинили вплив на весь військовий стан суспільства. В подібних втаємнечених мілітарних угрупованнях мали проходити вікову ініціацію молоді воїни.

Образ вовка у військовій міфології давнього населення України – найпоширеніший образ звіра-хижака у військових традиціях. Символіка вовка відігравала визначальну роль у процесі формування та існування військових звичаїв на території України. Вовк в міфології виступав найголовнішим з містичних перевтілень богатирів, а пізніше, за часів козацтва, – інкарнацій козаків-характерників. Цей образ відігравав вирішальну роль у звичаї вікової ініціації молодих воїнів. Вовк виступав головним військовим символом, а вовча зграя була праобразом бойової дружини.

Образ ведмедя у військовій міфології давнього населення України – розповсюджений образ давньої військової міфології. Міфологічна символіка ведмедя часто змішувалась з образом вовка. При цьому в сакральному шануванні цих звірів простежується ряд принципових відмінностей. Ведмідь уособлював позитивну природну силу, в той час як вовк символізував подібну силу, але в агресивному, різко домінуючому проявленні. Ведмідь виступав символом особистих бойових якостей, таких як надзвичайна сила і шалена ярість.

Образ хорта (бойового пса) у військовій міфології давнього населення України – військовий образ бойового пса, що змішується з образом вовка. В давньоруській традиції вовк і пес часто позначаються одним словом – «хорт». Образ собаки в давньоукраїнській військовій міфології відіграє роль помічника і супровідника воїна.

Тотемізм – комплекс обрядів і вірувань, пов’язаний з уявленнями про надприродній зв’язок людини і окремих соціальних колективів із певними видами тварин або рослин¹³². Головним аспектом тотемізму є вірування в тотемних першопредків, тобто віра в походження певного роду від тварини чи, рідше, рослини. В дослідженнях зародження і розвитку культу воїна-звіра явище тотемізму відіграє вирішальну роль. Образ вовка, який був найпоширенішим тотемом правлячих родин багатьох індоєвропейських народів, зокрема і слов’ян-праукраїнців, одночасно відігравав роль головного символу військової доблесті.

Первісні чоловічі військові союзи – об’єднання чоловіків-воїнів, що мали родоплемінну спорідненість. Такі об’єднання мали втаємничений характер. Чоловік ставав повноправним членом військового союзу після проходження ряду вікових посвят-ініціацій. В більшості архаїчних суспільств давніх індоєвропейських народів чоловічі військові союзи відігравали визначальну роль як в військово-політичному значенні, так і в релігійному житті. В військових чоловічих союзах індоєвропейців сповідувався військовий культ звіра-хижака, в першу чергу вовка, а також ведмедя, бойового пса (хорта), тура, вепра, тощо.

Вікова посвята (ініціація) – перша форма виховання юнацтва через систему символічних випробувань та церемоній посвяти у повноправні члени колективу, чому передують довготривала спеціальна підготовка. Поняття вікової ініціації тісно пов’язане з побутуванням культу воїнів-звірів на території України: при посвятах у повноправного члена громади і воїна юнак мав символічно перетворитися на вовка.

Військовий стан – суспільна верства професійних воїнів, що існувала в індоєвропейських народів в різні історичні періоди від епохи енеоліту до пізнього середньовіччя. Як правило, члени військового стану в межах одного окремо взятого етносу були родичами. З військового стану формувались

¹³² Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – К.: Кондор, 2004. – 646 с.

аристократичні роди, що займали положення правлячої верхівки суспільства. Для дослідження культу воїна-звіра явище військової версти суспільства важливе в багатьох аспектах. В межах військового стану формувався специфічний комплекс військового світогляду, визначальне місце в якому займав масив військової міфології. Слід розуміти, світогляд воїнського стану принципово відрізнявся від світогляду інших суспільних верст (жерців (духовенства), селян, ремісників тощо). Військовий світогляд існував тільки виключно в межах військового стану. Воїнські культу отримували розвиток і передавались тільки членами військової верстви. Давні воїни мали свій пантеон богів, тісно пов'язаний з образом звіра-хижака (вовка).. Так, слов'янський Перун вважався покровителем війська і одночасно виступав покровителем вовків.

Військові звичаї (традиції) – комплекс звичаїв, що відповідає специфічному військовому світогляду давньої воїнської суспільної верстви. Культ воїна-звіра є однією з найвагоміших військових традицій народів індоевропейської мовної сім'ї, в тому числі і праукраїнських слов'янських племен.

Культ воїна-звіра в давній період історії України – в нашій роботі охоплює період від доби найдавніших цивілізацій по VIII ст. н. е. Археологічні матеріали подають відомості про тотемне шанування вовків та ведмедів починаючи з неолітичної епохи. Але свідчення саме військового культу звіра-хижака на території України відомі починаючи з VIII ст.. до н. е. Отже, всі більш ранні свідчення про тотемне шанування звірів в контексті нашої роботи використовуються тільки як опосередкований допоміжний матеріал. Враховуючи це, для нашої праці під давнім періодом історії України фактично мається на увазі історичний період з VIII ст. до н. е. по VIII ст. н. е.

Культ воїна-звіра в період Київської Русі історії України – в нашому дослідженні охоплює історичний період IX – XIV ст. Період значного поширення і розвитку культу воїна-звіра. Для періоду Київської

Русі характерні значні взаємовпливи між слов'янськими та скандинавськими військовими традиціями. Наприкінці даного етапу розпочинається поступовий занепад тотемних військових культів. З огляду на специфіку дослідження військових традицій, в нашій роботі період XIV ст. можна умовно віднести до масиву звичаїв і традицій, що наслідувались тогочасним військовим станом з епохи Київської Русі.

Культ воїна-звіра в козацьку добу історії України – в нашій роботі охоплює період з кінця XV – по XVIII ст. і пов'язаний з існуванням українського козацтва в якості військового стану. Загалом в даний період давні військові традиції воїна-звіра зберігались у нереєстрових військових формуваннях віддаленого Запоріжжя та Дикого Поля: «низових» козаків, запорожців, повстанців-гайдамаків. Особливе значення в збереженні військових звичаїв відігравав стан старшин-«характерників». Протягом всього означеного періоду давні воїнські традиції значно видозмінюються і поволі втрачають свою силу, що пов'язано з ліквідацією українського військового стану в другій половині XVIII ст.

Архаїзми (пережитки) культу воїна-звіра в XIX ст. на території України – в нашій роботі охоплює період XIX ст. В цей час в українському фольклорі зафіксований великий масив переказів про людей-звірів (людей-вовків) – перевертнів, вовкулаків. В значній мірі ці перекази були видозміненими в часі свідченнями давнього культу воїна-віра. Частина цих переказів була алегоричними оповіданнями про повстанців-гайдамаків XIX ст.

Під час дослідження були використані принципи наукового пізнання, притаманні історичним наукам. Головними з них є наступні:

принцип історизму, який дав змогу ґрунтовно проаналізувати процеси виникнення, розвитку, піднесення і занепаду культу військового шанування звірів-хижаків протягом тривалого історичного періоду, розглянутого в роботі.

принцип системності, який орієнтує на комплексне розуміння історичних знань про давні воїнські традиції, масив яких слід розглядати вцілому. Культ воїна-звіра слугував основним і визначальним комплексом звичаїв всієї військової культури в давній історичний період і період середньовіччя.

принцип об'єктивності – універсальне правило будь-якої наукової роботи, яке дуже тісно пов'язане з усебічністю пізнання. У нашому дослідженні цей принцип вимагав максимально неупереджено і виважено підійти до оцінок кожного з досліджуваного нами аспектів існування культу воїна-звіра на території України, абстрагуватися від власних уподобань в процесі відбору і аналізу джерельної бази праці, а також максимально неупереджено розглянути роботи науковців, що раніше торкалися теми даного військового культу.

принцип всебічності, який передбачає усесторонній підхід до вивчення заявленої автором проблематики, аналіз її з усіх сторін. Згідно з даним принципом, в дослідженні були використані всі джерела, що містять прямі або опосередковані свідчення існування культу воїна-звіра на території України, а саме: писемні пам'ятки, фольклор, дані етнографічних досліджень, лінгвістичні дані, матеріали археологічних розкопок. В середині окремої групи джерел також використовувався даний метод, зокрема серед писемних джерел розглядались писемні пам'ятки як автохтонного, так і іноземного походження. Подібним чином, принцип всебічності використовувався в процесі аналізу історичних досліджень, які стосуються культу воїна-звіра на території України: в роботі були використані наукові розробки, що мають пряме або дотичне відношення до даної теми.

принцип наступності (спадкоємності), який застерігає від однобічності і суб'єктивізму. Він відбиває здатність нових генерацій вчених продовжувати дискурси попередніх поколінь, збагачувати і примножувати наукові традиції. Наступність виступає однією із закономірностей розвитку українознавчої науки, пізнання якої дозволяє досліднику виявити його

провідні тенденції. Використанням даного принципу в роботі розкривається співвідношення старих знань про культ воїна-звіра як окремий елемент архаїчних мілітарних звичаїв; та нових даних, одержаних в якості результатів досліджень цієї праці, – про цей культ як основу формування і розвитку військової справи у племен і народів, що приймали участь в етногенезі української нації.

Зазначені методологічні засади дають найбільший ефект лише за умови їх комплексності та застосування адекватних дослідницьких методів. Дослідження тотемної військової міфології на різних стадіях розвитку проводилось за допомогою низки загальнонаукових, історіографічних методів із урахуванням предмета й об'єкта пізнання. Найчастіше використовувались наступні методи:

історико-порівняльний метод в даній роботі відіграв важливу роль у співставленні культу воїна-звіра у військових станах населення українських земель з подібними військовими звичаями інших етносів, в першу чергу – індоєвропейської мовної сім'ї. Окрім цього, в роботі приводяться порівняння з культом воїна-звіра в народів алтайської мовної сім'ї. Зокрема, культ воїна-звіра давніх слов'ян співставляється з військовими традиціями тюркських етносів, що в різні історичні епохи були сусідами автохтонного населення українських земель.

Також історико-порівняльний метод використовувався задля співставлення протилежних історіографічних позицій щодо первинності виникнення культу воїна-звіра, впливів військової культури одного етносу на інший протягом давнього періоду та епохи середньовіччя. Зокрема, в роботі порівнюються протилежні історичні точки зору щодо впливів чи запозичень елементів традиції воїнів-звірів між індоєвропейцями, давніми слов'янами з одного боку та алтайською мовною спільністю, племенами тюркських кочовиків – з іншого боку.

методи класифікації та типології слугували для класифікації типологічних рядів воїнської символіки, пов'язаної з тотемними кльтами.

Така типологія важлива для визначення пережитків даних культів, що збереглись в народній пам'яті в Новий час до XIX ст. включно.

хронологічний метод був застосований для відтворення особливостей кожного етапу розвитку культу воїна-звіра на землях сучасної України. Даний метод був важливий для всебічного розгляду наслідування традицій військовим станом Київської Русі від давньослов'янських племен та збереження елементів давніх тотемних звичаїв у XV – XVIII ст., в період Козацької доби історії України.

синхронний метод слугував для аналізу історичних, етнографічних, лінгвістичних та археологічних джерел одного й того ж періоду. За рахунок такого комплексного використання матеріалів однієї історичної епохи було досягнуто максимальної історичної об'єктивності.

Розділ II

КУЛЬТ ВОЇНА-ЗВІРА В ДАВНІЙ ПЕРІОД НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Розширення ареалу розселення давніх індоєвропейців зумовило численні військові походи і колонізацію великих територій Євразійського континенту. Колонізація неодмінно супроводжувалась військовою експансією та підкоренням народів, що раніше населяли ці території. Такий войовничий спосіб життя індоєвропейських народів відображувався у характерному сакральному світогляді. Численні індоєвропейські племена носили імена хижих звірів, в першу чергу вовка, і визначали хижаків своїми першопредками. Військові посвяти індоєвропейців являли собою символічне перетворення на звіра, як правило у вовка: воїн засвоював поведінку хижака¹³³.

Ранній етап існування військової традиції шанування звірів-хижаків важливий для визначення первинного виникнення такого культу в межах ареалу розселення певної етнічної спільноти на Євразійському континенті. Визначення питання первинності культу воїна-звіра дало б можливість висловлювати твердження запозичення цього воїнського звичаю іншими етнічними групами. На ранньому етапі культ воїна-звіра відомий у двох великих етнічних масивах: етносів індоєвропейської і алтайської мовних сімей. Як в індоєвропейців, так і в тюркських та монгольських народів цей культ коріниться ще в прадавніх тотемних віруваннях неоліту, а іноді – навіть доби мезоліту і пізнього палеоліту. Археологія фіксує велику кількість артефактів кам'яної доби, які можуть слугувати свідченнями сакрального шанування образу вовка і ведмедя по всій території Євразії. На території України також відомі такі знахідки. Зокрема, під час розкопок палеолітичної стоянки в Мезині на вершині одного з довготривалих жител був виявлений череп вовка з шийними хребцями. Крім цього, на цій стоянці серед остеологічного матеріалу було виявлено велику кількість решток вовків, в

¹³³ *Элиаде М.* Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения / Мирча Элиаде – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.

тому числі і кісток, покладених в анатомічному порядку¹³⁴. Таким же древнім є і шанування ведмедя. Цей культ своїми витокami також коріниться в тотемних віруваннях пізнього палеоліту¹³⁵.

Є підстави вважати, що в давні часи культ звірів-хижаків відповідав міфологічним віруванням мисливців. Згідно з цими віруваннями мисливець, що вбивав хижака, перебирав на себе риси переможеного звіра. В подальшому формувалась ціла система мисливських табу, згідно з якими на певні види звірів, які вважались священними, дозволялось полювати тільки в визначені періоди або ж взагалі була встановлена заборона на вбивство цього виду. Самі мисливці ототожнювали себе з звірами-хижаками. Для розвитку цих культів в епоху кам'яної доби ключовими мали бути два важливі фактори:

1) розвиток полювання: вдосконалення видів зброї, винайдення нових мисливських прийомів полювання, одомашнення собаки.

2) початок існування міфології, пов'язаної з мисливством: уособлення мисливців зі звірами-хижаками, імітування поведінки хижих звірів, запозичення елементів тактики полювання від хижаків (наприклад, запозичення характерних рис полювання вовчої зграї).

Два ці явища були тісно пов'язані між собою, оскільки собака, одомашнена безпосередньо з вовка, була надійним супровідником давніх мисливців, що неодмінно сприяло вдосконаленню методів полювання. В свою чергу, більш ефективне полювання народжувало нові міфологічні переконання – давні вірування споріднювали людину-мисливця, собаку і вовка-хижака в єдиний міфологічний комплекс. Архаїчний світогляд формує образ героя, який одночасно втілює обидві протилежності мисливських ловів

¹³⁴ Столяр А. Д. Натуральное творчество неандертальцев как основа енезиса искусства / Столяр А. Д. // Первобытное искусство. – Новосибирск: Наука, 1971. – С. 154 – 155.

¹³⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 608 с. – С. 98 – 102.

– і мисливця, і звіра¹³⁶. Саме ці явища розвиненого мисливства і наявність «міфології полювання» стали підґрунтям для розвитку військової справи, військових станів і воїнської культури.

Етнографічні матеріали свідчать про існування культу воїна-звіра у більшості давніх індоєвропейських етнічних груп. Архаїчні елементи цього культу фіксувались етнографами у слов'янських народів, германців, балтів, іранців, індоєвропейських народів Кавказу. З історичних джерел відомим є військове шанування вовка і ведмедя у індоєвропейських народів, що не зберегли свою ідентичність або зникли, зокрема у хетів, скіфо-сарматів, кельтських племен тощо. В кожній етнічній групі ця традиція має свої самобутні особливості, але при цьому можна простежити низку подібних рис. В усіх індоєвропейських народів культ воїна-звіра (воїна-вовка) зароджувався як сакральна традиція первісних чоловічих громад і був пов'язаний з мисливством. Організація вовчої зграї слугувала природнім прообразом давнього військового-політичного устрою індоєвропейців. Одним з найголовніших складових культу була вікова посвята юнаків в воїни, під час якої майбутні воїни жили окремо від поселень своєї громади.

Принциповим є те, що в період становлення індоєвропейської спільності і тюрко-монгольських племен культ воїна-звіра вже існував як сформоване явище військової культури. І давні індоєвропейці, і давні тюрки вели рухливий кочівницький спосіб життя і чинили численні військові походи. В обох названих великих етнічних спільнотах було поширене військове шанування образу вовка. Також подібним є і те, що воїнські роди, які вели свій родовід від тотема-вовка часто виступали правлячою елітою древніх суспільств. Питання про взаємовпливи тотемних культів, що могли відбуватись між індоєвропейцями і тюрко-монголами дослідники трактують по-різному. Існує гіпотеза про запозичення тюрками культу воїна-звіра від

¹³⁶ *Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с. – С. 125.*

індоєвропейських воїнів. Л. Залізняк висловлює твердження, що в часи експансії арійських (індоєвропейських) народів в III – II тис. до н. е. тюркськими племенами Алтаю була запозичена низка індоєвропейських традицій скотарства, мисливства і військової справи, в тому числі і культ воїна-звіра¹³⁷. На противагу цьому, інші дослідники стверджують гіпотезу запозичення індоєвропейськими народами від тюрків шанування образу вовка. В якості аргументів наводяться приклади значного поширення військового культу вовка у тюркських кочівників і їхні впливи на осіле європейське та індо-іранське населення¹³⁸. Третя позиція розглядає культ шанування диких звірів як комплекс мисливських і військових звичаїв, які зароджувалися по всій території Євразії в середовищах мисливців різних етнічних груп незалежно один від одного¹³⁹. Взаємовпливи і запозичення могли відбуватися вже в більш пізні історичні періоди і залежати від войовничої активності різних народів.

Гіпотези про первинне виникнення і можливе запозичення культу воїна-звіра в епоху розселення індоєвропейських народностей робити вкрай важко через відсутність джерел, які могли б виступати надійною аргументацією. Все ж таки спробуємо стисло окреслити головні свідчення виникнення культу воїна-звіра у давніх європейців незалежно від зовнішніх впливів з боку інших етносів (в першу чергу, народів алтайської мовної сім'ї), спираючись на матеріали лінгвістики і етнології.

Лінгвістичні дослідження свідчать на користь існування сакрального шанування індоєвропейцями вовка і ведмедя, як автохтонну традицію надзвичайно давнього походження. Реконструкції древньої індоєвропейської мови розкривають архаїчний характер визначення образів цих звірів

¹³⁷ Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С. 145.

¹³⁸ Будаев Н. Западные тюрки в странах Востока / Будаев Н.. – Нальчик, 2002.

¹³⁹ Элиаде М. Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения / Мирча Элиаде – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.; Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. – 138 с.

культовими.¹⁴⁰ Дослідження доводять, що в культовому і ритуальному значенні з-поміж інших тварин образ вовка знаходився на першому місці. Первісне індоєвропейське значення слова «вовк» – це розшматовуюча здобич тварина, «звір-убивця» (індоєвропейська лексема *-ulk[h]* в значенні «роздирати», «вбивати»). Друге значення, більш сакральне, символізує усевидющість, усевладність, набуття певних магічно-священних функцій, таємних знань (лексема *ieit'-(п)* в значенні «відун», «віщун»)¹⁴¹. В якості означення агресивності образ вовка перебрав значення війни, що фіксується лінгвістичними дослідженнями в багатьох мовах індоєвропейських народів. Утвердження культу воїна-звіра в давніх індоєвропейських племен пов'язане саме з сакральною символікою вовка: поєднання образу війни та магічного надприродного «всезнання», що приписувалось цьому хижаку.

Про надзвичайно давнє походження обожествлення вовка і культу воїна-звіра у давніх індоєвропейців свідчать деякі артефакти, виявлені в процесі археологічних досліджень. Зокрема, такою знахідкою виступає срібний кубок з розкопок V кургану «Корух-Таш» біля м. Тріалеті на Кавказі. Кубок датується XVIII – XVII ст. до н. е. і пов'язується з сакральними культами давніх індоєвропейців. На кубку зображена процесія з 23 чоловіків або людиноподібних істот з вовчими головами (або у вовчих масках), з вовчими хвостами і кубками в руках. Чоловіки прямують до небожителя, який зображений у вигляді чоловіка з вовчою головою і кубком у руці. Поряд лежать два вовки або пси.¹⁴² Дані зображення є однозначною і беззаперечною

¹⁴⁰ Гамкрелідзе Т. В, Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры: В 2-х частях. Ч. 1,2 / Тамаз Валерианович Гамкрелідзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1330 с. – С. 492 – 499.

¹⁴¹ Там само. – С. 492 – 494.

¹⁴² Арешян Н. Д. Индоевропейский сюжет в мифологии междуречья Кары и Аракса II тыс. до н. э. / Н. Д. Арешян // Вести древней истории. – 1988. – № 4. – С. 84 – 102. – С. 86 – 96; Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 151; Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. – К.: Видавничий дім Стило, 2004. – 308с. – С. 34.

ілюстрацією культу вовка у давніх індоєвропейців ще в першій половині II тис. до н. е., а отже слугують підтвердженням первинності виникнення культу звіра-хижака (вовка) саме у народів індоєвропейської мовної сім'ї.

Подібними свідченнями давнього походження культу вовка (і спорідненого з ним культу бойового пса) у давніх індоєвропейців є зображення двох священних вовків на статуарних енеолітичних пам'ятках типу ідоли (монументальних кам'яних стелах) III тис. до н. е. на території України. Ці зображення пов'язуються з відображенням сакральних уявлень індоєвропейської спільноти. Ідоли з такими зображеннями були виявлені на археологічних пам'ятках Сватове і Керносівка.¹⁴³ Ці монументальні споруди датуються III тис. до н. е., а згідно з даними аналізу С-14 супровідних ним поховальних комплексів датуються ширше, в межах кінця IV – першої чверті II тис. до н. е.¹⁴⁴ На стелі з пам'ятки Сватове зображення двох вовків розташоване в вертикальній площині, тварини зображені досить схематично. На користь того, що зображені саме вовки, а не собаки, свідчить відсутність поряд з ними антропоморфних зображень. В композиції ідола з Керносівки вовки зображені поміж зброї (бойових сокир, ножа тощо). Загалом, композицію з цих монументальних споруд дослідники тлумачать як зображення священного полювання, священного весілля та інших архаїчних сакральних сюжетів. Для нашої роботи, важливими є реконструкції священного полювання в уявленнях давніх індоєвропейців через зображення на ідолах. Як вже було показано вище, в древній міфології ритуальне полювання на звіра і тотемний культ цього звіра являли собою єдиний сакральний комплекс. Отже, зображення ритуального полювання на вовків має виступати свідченням культу вовка.

¹⁴³ *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 156 – 157.

¹⁴⁴ *Довженко Н. Д.* Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування / Довженко Н. Д. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20: Історичні науки. Частина друга – С. 4 – 7. – С. 6.

Окрім цього зазначимо, що тлумачення зображення як «полювання» є лише науковою гіпотезою. На нашу думку, зображення вовків серед різновидів зброї може бути свідченням шанування вовка в якості військового тотема або покровителя. Про це свідчить набір видів зброї, зображених на ідолі з пам'ятки Керносівка поряд з вовками: це сокири, ніж і, можливо, архаїчна булава. Як видно, ці види зброї зовсім не мисливські і придатні виключно для бойових дій. Натомість, зображення типово мисливських видів зброї (стріл, луків, дротиків), поряд з вовками відсутні. На ідолі з пам'ятки Сватове нижче зображення вовків можна побачити стрілу та лук з натягнутою тятивою, що дає можливість тлумачити композицію як зображення ритуального полювання. Проте, саме зображення звірів один біля одного, до того ж в вертикальній площині зовсім не нагадує мисливські сюжети. Скоріше ця композиція є віддзеркаленням міфу про двох священних вовків, супровідників верховного божества, поширеного в давньому індоєвропейському епосі. Втім, власне символіка полювання в архаїчній культурі тісно перепліталась з образом війни. Тим більшим мав би бути цей взаємозв'язок в давніх тотемних військових культах. Наприклад, можна припустити, що полювання на вовків виступало однією з вікових посвят у військову громаду. Тільки після полювання на вовків чоловік здійснював уявне перетворення у «воїна-вовка». Отже, композиції древніх стел можуть зображувати сюжети війни з елементами символіки «сакрального» полювання.

В багатьох індоєвропейських народів в якості військового тотема виступав образ ведмедя. Часто образ ведмедя змішувався з образом вовка. Воїн зображався як напіввовк, напівведмідь, вовковедмідь. Для військової міфології тюркських кочівників таке явище не притаманно. Отже, цей аспект традиції також виступає свідченням первинності культу воїна-звіра у індоєвропейських племен.

На думку ряду дослідників, серед тюрко-монгольського масиву етносів культ вовка первинно сповідували тільки монгольські племена. На відміну

від монгольських племен, в тюркській міфології центральне місце займав культ сакралізованого образу оленя. Культ вовка тюрки отримали перебуваючи під впливом монголо-бурятських народностей¹⁴⁵. Однак від монгольських племен культ могли перейняти тільки ті тюркські етноси, які були їхніми сусідами. Інша частина масиву тюркських народностей могла запозичити елементи культу воїна-звіра від давніх індоєвропейців в період їхніх військових походів і колонізації III – II тис. до н. е.

Отже, дані лінгвістики, археології та свідчення архаїчного фольклору свідчать про надзвичайно древні походження культу воїна-звіра у індоєвропейців та дають підстави стверджувати його первинність перед аналогічним культом племен алтайської мовної сім'ї. В свою чергу, це дозволяє робити припущення запозичення даного культу тюрко-монголами у індоєвропейських народностей. Показовим є те, що визначальні археологічні знахідки, що є свідченнями давнього шанування індоєвропейцями образу вовка та інших хижаків, були виявлені на території сучасної України.

Дуже важливими є тактичні бойові чинники, що вивели тотемні звичаї шанування хижих звірів у військову справу і призвели до надзвичайного поширення цієї традиції. Безсумнівим є те, що культ воїна-звіра в практичному військовому значенні мав бути новою тактикою ведення бою, що дозволяло перемагати. Історик-індоєвропеїст М. Спейдель розглянув зв'язок між експансією індоєвропейських народів в останній чверті II тис. до н. е. та докорінною зміною військової тактики. Дослідник звертає увагу на те, що на землях давніх цивілізацій Середземномор'я та Близького Сходу тривалий час найбільш потужною ударною бойовою силою були з'єднання бойових колісниць. Колісники успішно діяли проти піхотної лави. Проте тактика воїнів-звірів індоєвропейських народів давало змогу перемагати колісницю: загони таких воїнів діяли розрізненими групами, були дуже швидкими та маневреними (за рахунок відсутності важких обладунків). Вони

¹⁴⁵ Коновалов П. Б. Этнические аспекты истории Центральной Азии (древность и средневековье) / Коновалов Е. П. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1999. – С. 5 – 29.

дезорганізовували коней гарчанням, імітуванням вовчого виття, вовчою шкурою з характерними мордами вовків на головах після чого переходили у відчайдушний рукопашний бій і знищували колісниці. Така піхота перемагала колісниці. Згідно з дослідженнями М. Спейделя, великі з'єднання воїнів-звірів європейських народів приймали участь у війнах Близького Сходу як найманці або як військові контингенти з залежних племен. Зокрема, арійські «дикі воїни» відіграли вирішальну роль в завойовницьких походах асирійського царя Тукулті Нінурта проти касситської Вавілонії в 1228–1223 рр. до н. е.¹⁴⁶ Зрештою це призвело до занепаду тактики атаки колісниць і докорінній зміні військової справи.

Це твердження фундаментально змінює значення військового культу звіра та надає пояснення надзвичайному поширенню таких традицій в давній період історії. Дійсно, з більш пізніх джерел відома ефективна тактика враження кінноти супротивника за допомогою імітації загрозливих інтонацій звірів-хижаків, в першу чергу вовчого реву та виття. Слід зауважити, що проти колісниць, в упряжі яких знаходилось одразу чотири коні, така тактика була ще більш дієвою. Однак воювати проти військових колісниць без обладунків, розрізненими загонами могли тільки відчайдушні, «шалені» воїни, що мали перебувати в стані специфічного бойового трансу.

Археологічні пам'ятки «передскіфського» періоду історії України доводять визначну роль образів хижих звірів в військовій справі кіммерійців. На стелі з с. Керносівка зображені два вовки або бойові пси поміж військової зброї: бойових сокир та ножів. Сама стела, як вже зазначалося, датується «передскіфським часом» – періодом панування кіммерійців¹⁴⁷. Сама зброя кіммерійців, виявлена в ході археологічних досліджень, містить образи

¹⁴⁶ *Speidel M. P. Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors» / Speidel Michael P. // Journal of World History. – Fall 2002. – Vol. 13, Issue 2. – P. 253 – 290. – P. 254 – 261.*

¹⁴⁷ *Довженко Н. Д. «Енеолітичні» ідоли степової України: парадокси датування / Довженко Н. Д. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 21: Історичні науки. – С. 4 – 6; Довженко Н. Д. Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування / Довженко Н. Д. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20: Історичні науки. Частина друга – С. 4 – 7.*

звірів. Зокрема, відомі зображення звірів на бойових «кловцях», що походять з «Лубенського скарбу». На тильній стороні втулки двох бронзових «кловців» розміщені стилізовані фігурки звірів. Один з образів звірів тлумачиться дослідниками як ведмідь¹⁴⁸. Принциповим є те, що в період Пізньої Бронзової – Ранньої Залізної доби «кловець» як різновид ударної бронебійної зброї був дуже рідким видом озброєння в Європі. Тільки зі скіфських часів «кловець» стає досить поширеним, проте все одно є озброєнням військової еліти степових вершників. Отже, в кіммерійські часи ця зброя могла належати виключно представникам вищої військової влади. Фігурки звірів на такій елітній зброї мають свідчити про важливе значення тотемних військових уявлень.

В Скіфському світі культ воїна-звіра відіграє надзвичайно велике значення. Відомості з античних джерел дозволяють стверджувати, що такий військовий культ був дуже поширений в племен степової зони Причорномор'я і Приазов'я – у так званих скіфів-кочовиків і «царських» скіфів. На теренах Скіфії саме ці етнічні групи вели рухливий скотарський спосіб життя і були найбільш войовничими. Давньогрецькі писемні джерела містять свідчення наявності у скіфів воїнів-псів або воїнів-вовків. Античні автори повідомляють про військові зіткнення між скіфами і кіммерійцями в VII – VI ст. до н. е. Скіфи приймали активну участь у витісненні кіммерійців з території Малої Азії, саме завдяки військовим діям скіфів кіммерійські колонії припинили своє існування. Пізньоантичний автор Полієн оповідав про те, що лідійський цар здобув перемогу над кіммерійцями завдяки загонам «бойових псів» або ж «воїнів-псів». В повідомленнях Еліана є згадка про участь «бойових псів» в війні громадян Магнесії проти ефесців або кіммерійців. В джерелах Близького Сходу і Месопотамії теж зустрічаються епізоди, в яких скіфські військові загоны порівнюються з псами або вовками. А. Іванчик довів, що у вказаних епізодах під «бойовими псами» мались на

¹⁴⁸ Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р. Х.) / Ключко В. І. – К.: АртЕк, 1996. – 337 с. – С. 270 – 271.

увазі бойові загони скіфської молоді¹⁴⁹. Ці угруповання вели кочовий спосіб життя, відзначалися войовничістю і робили грабіжницькі наскоки на сусідні народи. Можливим є те, що участь юнака в подібних походах була частиною вікової посвяти (ініціації) у воїнський стан.

Геродот, античний «батько історії», подає епізод війни перського імперського війська під керівництвом Дарія I Гістаспа з народами Скіфії 514 р. до н. е. Скіфи уникали відкритого бою з персидською армією, а замість генеральної битви розпочали полювання на зайця. Перський цар нібито настільки був вражений зухвалістю і відчайдушністю скіфів, які ігноруючи його армію влаштували мисливські лови, що після цього випадку розпочав відступ.¹⁵⁰ Даний епізод піддається критиці дослідників. Як відомо, в «Історії» Геродота історичні дані перемежуються з міфологічними уявленнями давніх народів. Очевидно, в наведеному епізоді більше військової міфології, ніж історії: скіфські вершники, воїни-звірі, кидаються в погоню за зайцем, що обертається цілковитою поразкою їхніх супротивників. Вище розглядався зв'язок між ритуальним полюванням і культом звірів-хижаків.

Важливі дані про воїнський культ звіра надає аналіз прикладів скіфського ювелірного мистецтва. Однією з визначальних рис скіфської культури є специфічні зображення різних тварин. Їх домінування у скіфському мистецтві є настільки характерним, що вже здавна дослідниками було запропоновано умовний термін для його позначення – «звіриний стиль». Серед загальної кількості зображень перевага здебільшого надавалася хижакам (складають близько 30% всіх зображень). Для архаїчного періоду характерними є зображення так званого «мирного» хижака – тварина в статичній позі, з закритою пащею. З кінця VI ст. до н. е. хижаки зображуються з підкресленою агресивністю. Дослідник генези ювелірного

¹⁴⁹ *Иванчик А. И.* Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию / Аскольд Игоревич Иванчик // Сов. этнография. – 1988. – №5. – С. 42 – 43.

¹⁵⁰ *Геродот.* Історія: В 9 кн. (переклад А. Білецького) – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с. – С. 206 – 210.

мистецтва Давньої Скіфії Ю. Полідович підкреслює, що в цей період на більшості зображеннях «хижаків відтворено із трохи відкритою або роззявленою пащею, в якій позначено ікла і зуби, та із лапами з пазурами»¹⁵¹. Згідно з історичною реконструкцією, такі зміни в мистецтві відображають соціальні і світоглядні зміни в скіфському світі. В цей період в Скіфії почала домінувати воїнська культура, епічна військова творчість набула якостей сакрального світобачення. Трансформацію світоуявлень населення Скіфії відображає зміна елементів поховального ритуалу (що досліджено на прикладі поховань Степової Скіфії). Захоронення V ст. до н. е. представлені похованнями чоловіків-воїнів, що мають багатий набір озброєння. Ю. Полідович робить наступні висновки: «Можна стверджувати, що поховальний ритуал V ст. до н.е. був орієнтований виключно на прокламацію героїв-воїнів та вшанування їх пам'яті. (...) Матеріали поховань також свідчать про злам традиції, який умовно був позначений як перехід від хтоніки до героїки»¹⁵². Надзвичайно важливим є те, що визначальним елементом переходу від архаїчної хтоніки до пізнішої воїнської героїки вважається поширення образу вовка серед зображень. З-поміж архаїчних переважають зображення хижаків родини котячих, тоді як з кінця VI ст. до н. е. розповсюджуються зображення вовків¹⁵³. «Мирний хижак» став здебільшого позначати супровідника жіночих культів Великої Богині. Таким чином, важливим свідченням культу звіра у воїнських станах скіфської доби виступає характерне зображення «агресивних» хижаків на витворах мистецтва і зброї. Ще одним важливим явищем цього культу є поширення зображення вовка, символу домінації, влади і військової доблесті. Вовк-воїн зображався на найбільш важливих сакральних символах військової влади. Зокрема, яструби та вовки зображені на відомому бронзовому наверші

¹⁵¹ Полідович Ю. Б. Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII – IV ст. до н.е.) / Ю. В. Полідович. – <http://disser.com.ua/contents/28655.html>

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Там само.

скіфської хорогви чи бунчука, виявленому на кургані Лиса Гора біля Дніпропетровська¹⁵⁴.

Приклади мистецтва дозволяють говорити про наявність тотемного військового шанування звірів в різних регіонах давньої Скіфії: Степовому, Лісостеповому, на Поліссі і Волині. Ймовірно, такі традиції мали місцеві особливості. Відомими є згадки Геродота про культ вовка в племенах неврів, які жили на території сучасного Полісся. За свідченнями Геродота зимою в визначений період всі неври на кілька днів перетворювались на вовків. Ці відомості він отримав від населення степової частини Давньої Скіфії. «Цих людей (неврів) підозрюють у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи і елліни, що живуть у Скіфії, кажуть, ніби один раз на рік кожний із неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною»¹⁵⁵. Сам Геродот зауважував, що не вірить в можливість містичного перетворення людей у звірів: «Мене вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому наполягають і ще підтверджують клятвою»¹⁵⁶. Більшість фантастичної інформації, яка міститься в «Історії» Геродота слід розуміти як опосередкований опис культів або звичаїв. Наведену інформацію варто розцінювати як свідчення про культ вовка у неврів. Зауважимо також, що вираз «всі неври» на нашу думку має реконструюватись як «всі повноправні чоловіки (воїни) народу неврів».

Свідчення про культ вовка у племен неврів подавав і Помпоній Мела, античний історик і географ I ст. до н. е. родом з Піренейського півострова. В своїй праці «Хорографія» («Карта Світу») він подає відомості про те, що кожному з племен неврів визначений певний час, коли, якщо він захоче, може обернутися у вовка, а потім знову прийняти людську подобу¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Траков Б. Н. Скифы / Б. Н. Траков. – М., 1971. – С. 83 – 84.

¹⁵⁵ Геродот. Історія: В 9 кн. (переклад А. Білецького) – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с. – С. 210 – 211.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том. I: Античные источники. Сост. А. В. Подосинов. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 352 с. – С. 225.

Характерно те, що скіфські племена Помпоній Мела описав подібно до описів Геродота, але не ідентично. Вважається, що в своїй праці Помпоній спирався на роботи Гекатея Мілетського, Агріппи та інших античних авторів¹⁵⁸. Отже, попри відчутну подібність, очевидним є те, що Помпоній Мела в описі Скіфії спирався не тільки на «Історію» Геродота. Отже, можна припустити наявність описів культу вовка у племен давніх неврів у декількох античних авторів незалежно один від одного.

Вважається, що саме на описах античних істориків та географів ґрунтувалися уявлення пізніших візантійських авторів середини I тис. н. е. про кенокефалів («κῆνοκέφαλοι») – «песиголовців», «людей-псів». Церковний історик VI ст. н. е. Захарій Ритор розміщав цей міфічний народ північніше Скіфії.¹⁵⁹

Археологічні дослідження підтверджують свідчення про існування культу вовка (собаки) у давніх неврів. Милоградська археологічна культура, носіями якої прийнято вважати скіфські племена неврів, поширена на території Північної України і Південної Білорусі. На пам'ятках милоградської культури відомі ритуальні поховання собак. Археологічні дослідження розглядали цілу множину повних або часткових поховань псів на «зольниках» милоградської культури. Ці знахідки дозволяють говорити про тотемні уявлення давнього населення цих земель стосовно образу собаки-вовка¹⁶⁰. Часто такі захоронення відносять до різновидів кенотафів (поховання без небіжчиків).

Як вже зазначалось вище, вовк як військовий тотем широко використовувався саме серед степових скіфів-кочовиків і слугував умовним означенням військових ватаг. Принциповим є те, що не тільки греки, але й скіфи, що жили на території Степової Скіфії (Північного Причорномор'я)

¹⁵⁸ Там само. – С. 219.

¹⁵⁹ *Пигулевская Н. В.* Сирийский источник VI в. о народах Кавказа / *Пигулевская Нина Викторовна* // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 114 – 115.

¹⁶⁰ *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 608 с. – С. 584; *Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке / О. Н. Мельниковская. – М., Наука 1967. – 195с. – С. 149.

пов'язували неврів з перевертництвом і образом вовка. Це дає підстави вважати, що культ вовка міг бути більш поширеним в лісовій смузі Полісся і Волині, ніж в степовій Скіфії (де він також відігравав провідну роль у військовій справі). Зазначимо, що етнічна приналежність племені неврів не встановлена. В наш час більшість дослідників вважають цю народність балтським або балто-слов'янською спільністю. На користь цього свідчать археологічні дослідження¹⁶¹. Очевидними є культурні зв'язки давніх балтів з слов'янами-праукраїнцями. Відомим є і подібність міфологічних уявлень. Згідно з іншою гіпотезою, що спирається на лінгвістичні дослідження О. Трубачьова, неври пов'язуються з кельтськими племенами нориків (нарців), що в ході кельтської експансії на Подунав'я вже в V ст. до н. е. поникли на Полісся.¹⁶² Попри не встановлену етнічну приналежність, логічним є те, що неври приймали участь в етногенезі східних слов'ян.

На Поліссі зафіксований цикл билин про богатиря Івана Сучича (Сученка). Богатир був вигодуваний (в інших варіантах – породжений) вовчицею. Б. Рибakov окреслював гіпотезу історичного зв'язку між богатирами-вовками і легендами про перевертництво на вовків племені неврів в період Давньої Скіфії. Ця гіпотеза ґрунтується на даних етнографії Північного Полісся, які підтверджують свідчення Геродота. На території згаданого регіону етнографами фіксувались «колядування у вовчих шкурах», що традиційно проводились у грудні, в період зимового сонцестояння¹⁶³.

У III ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї на зміну ослабленим скіфським племенам прийшли сарматські військові союзи. Сармати були генетично пов'язані з скіфськими народами, на що вказували ще античні автори: в VII –IV ст. до н. е. сармати (або савромати) становили частину «скіфського світу». Цим зумовлюється і значна культурна спорідненість між

¹⁶¹ Гимбутас М. Балты. Люди янтарного моря / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 288 с.

¹⁶² Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / Трубачев Олег Николаевич. – М.: «Наука», 1991. – С. 40 – 45.

¹⁶³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981. – 605 с. – С. 581 – 587.

скіфськими і сарматськими племенами. Під загальною назвою «сармати», згідно з свідченнями еллінських і римських авторів, виокремлювались племена роксоланів, сирків, аорсів, язигів, аланів, ургів.

Археологічні джерела подають відомості про надзвичайно важливу роль образу вовка у мистецтві сарматів. «Звіриний стиль» сарматів ще за часів входження їхніх племен до складу Великої Скіфії мав ряд специфічних особливостей. В тому числі, на ювелірних виробах «сарматського» звіриного стилю серед хижих тварин домінує образ вовка. К. Смірнов зазначав, що образ вовка розвився в сарматському мистецтві незалежно від впливів Скіфії і відігравав надзвичайно важливе значення¹⁶⁴. На думку низки дослідників, загалом образ вовка у скіфському мистецтві пов'язаний з традицією савроматів (сарматів). В V ст. до н. е. вовк або тигр витісняє «не агресивних» звірів сімейства котячих і походить з земель басейнів рр. Ками, Волги і території Південного Приуралля, тобто з територій розселення савроматських племен в той період. Мистецтво савроматів видозмінило першопочатковий образ хижака котячих (барса, пантери або льва), надало йому риси вовків і ведмедів. Через сарматів образ вовкоподібного хижака потрапляє у мистецтво народів басейну Ками і відрогів Уральських гір, створюючи подібність між скіфським і сибірським звіриними стилями ювелірного мистецтва¹⁶⁵.

Про надзвичайно важливе культове значення образу вовка у давніх сарматів свідчать лінгвістичні дослідження. За описами античного історика і географа Стратона, одне з сарматських племен мало назву «ургі». Згідно з дослідженнями мов давніх індоєвропейських народів, ця назва буквально означає «вовки»¹⁶⁶. Цілком очевидним є те, що така назва мала засвідчувати

¹⁶⁴ Смирнов К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов / Смирнов К. Ф. – М.: Наука, 1964. – С. 224.

¹⁶⁵ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве / В. А. Ильинская // Советская археология. – 1971. – № 2.

¹⁶⁶ Гамкрелидзе Т. В, Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры. В 2-х частях.

войовничість цього племені. Зауважимо також, що в географічних описах Стратона на власну назву сарматської народності могло накладитися поширене найменування об'єднань молодих сарматських воїнів. В такому випадку, назва «ургі» мала б надаватися військовим дружинам всіх сарматських субетносів.

Згідно з історичними дослідженнями, прямими нащадками сарматського племені аланів є осетини. Серед народів Кавказу широко розповсюджений так званий «нартовський епос» – цикл легенд про богатирів. Наукові дослідження довели, що нартівський епос був створений предками сучасних осетинів, тобто сарматськими племенами¹⁶⁷. Спираючись на нартівський епос відомі дослідники робили спроби реконструкції елементів міфологічних уявлень сарматів і давніх скіфів. Перекази нартівського циклу, зафіксовані етнографами в XIX – XX ст., свідчать про тотемний культ вовка. В епосі змальовується сакральний покровитель вовків небожитель Тутир. Перекази називають його пастухом вовків: він збирає їх і відправляє за здобиччю. Без волі Тутира, жоден вовк не зачепить тварину. Знищення вовками домашнього скота пояснювалось прагненням Тутира покарати господаря. Через це, осетини намагались догодити Тутиру, влаштовували бенкети на його честь, а коли на стадо нападали вовки, закликали Тутира на допомогу¹⁶⁸. Звернемо увагу на те, що образ божественного покровителя вовків поширений саме у осетинів і не притаманний сусіднім народам.

Нартівські герої-воїни пов'язані з культом шанування вовка. Легендарний засновник династії богатирів «старійший з нартів» мав ім'я

Ч. 1,2 / Тамаз Валерианович Гамкрелідзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. – Тбілісі, 1984. – 1330 с. – С. 495.

¹⁶⁷ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы: На стыке Востока и Запада / Василий Иванович Абаев. – М., 1965.

¹⁶⁸ Сказания о нартах. Перевод с осетинского Ю. Либединского. – М., 1978. – 512 с. – С. 508.

Вархаг, що є архаїчної формою слова «вовк». Це має бути свідченням тотемічного міфа про походження племені від вовка¹⁶⁹.

Образ вовка тісно пов'язаний з епічним героєм нартом Сосланом. Принциповим є те, що Сослан є одним з найбільш шанованих нартовських богатирів. Згідно з переказами, герой народжується з каменю¹⁷⁰. Власне, саме ім'я «Сослан» означає з утроби каменя. Важливим свідченням культу богатира-вовка є розповсюджений в осетинському епосі сюжет про купання богатира у вовчому молоці, що слугує своєрідним містичним загартуванням і міфологічно відповідає загартуванню героя у вогні¹⁷¹. Таке загартування проходить нарт Сослан. Купель для цього готує небесний коваль Курдалагон. Вовче молоко для Сослана збирає його брат Уризмаг за допомогою собаки Силам, прародительки всіх собак¹⁷². Для бою з супротивником Тотрадзом мати Сослана Шатана готує для нього шубу з вовчих шкір хутром назовні. Переказ про Сослана повідомляє, що кінь Тотрадза був вигодований чортами, а «чорти бояться вовків». Саме з метою перелякати коня свого супротивника Сослан вдягається у вовчу шубу¹⁷³. Будучи смертельно пораненим, Сослан лежить на полі Зілахар. В цей час до нього з'являються птахи і звірі, які по різному характеризуються в епосі. Благословення від Сослана отримують птахи ластівка і ворон та звірі вовк та ведмідь, які прагнуть допомогти пораненому нарту і гірко сумують через його поранення. На відміну від них, орел і кречет відмовляються допомогти Сослану, а ворона і лисиця намагаються поживитися його тілом, за що одержують від Сослана родове прокляття¹⁷⁴. В описаних сюжетах чітко простежуються тотемні

¹⁶⁹ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы: На стыке Востока и Запада / Василий Иванович Абаев. – М., 1965. – С. 88 – 90.

¹⁷⁰ Сказания о нартах. Перевод с осетинского Ю. Либединского. – М., 1978. – 512 с. – С. 117.

¹⁷¹ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы: На стыке Востока и Запада / Василий Иванович Абаев. – М., 1965. – С. 96; Миллер В. Ф. Осетинские этюды: в 3 ч. / Всеволод Фёдорович Миллер. – М., 1887. – Ч. 3. – С. 147.

¹⁷² Сказания о нартах. Перевод с осетинского Ю. Либединского. – М., 1978. – 512 с. – С. 118 – 119.

¹⁷³ Там само. – С. 206 – 209.

¹⁷⁴ Там само. – С. 240 – 243.

шанування осетинами ворона, ведмедя і вовка. Характерним є те, що в епосі ведмідь і вовк глибоко переживають з приводу поранення Сослана і щиро співчують йому. Вовк називає Сослана своїм другом і пригадує, як часто Сослан наповнював яри свіжим м'ясом забитої дичини, якою годувались вовки. За свою ширість і віданність ведмідь отримує в подарунок здатність наводити жах на людей і спати пів року в холодний період, а вовк одержує в дар від Сослана надприродню силу і відвагу¹⁷⁵. Цей епізод показовий тим, що вовку дарується військова доблесть богатиря. Згідно з нартівським епосом, Сослан не вмирає, але покоїться в склепі, побудованім його братами, готовий в скрутні часи захищати добро і справедливість.

Інший герой нартівського епосу, нарт Саууай, згідно з переказами був вигодуваний вовками. Рідний батько лишає його в гірських яругах, де його знаходять вовки. Серед вовків Саууай перебуває три року і вчиться там полювати на диких тварин. Після цього він повертається додому. Тоді від батька він одержує богатирського коня і зброю, що дарує перемогу в боях¹⁷⁶. В даному сюжеті простежується опис вікової ініціації молодих воїнів. Юний богатир перебуває три роки у вовчій зграї, яку слід розуміти військовою дружиною і саме там вчиться полюванню, що є давнім воїнським вишколом.

Таким чином, дані давнього осетинського епосу виступають свідченнями військового культу богатиря-вовка щонайменше у сарматських племен. Отже, реконструкції міфології давніх сарматів подають значення образу вовка як тотемного покровителя воїнів. Ці реконструкції підтверджуються археологічними матеріалами, зокрема звіриним стилем ювелірного мистецтва давніх сарматів.

Як вже зазначалось, в античну епоху образ воїна-звіра та військовий культ вовка був надзвичайно поширений і в інших індоевропейських народів, що розселялись по теренах Центральної Європи та були сусідами Великої Скіфії, а пізніше – Сарматії. Фракійські племена гето-даків відомі в античних

¹⁷⁵ Там само. – С. 242 – 243.

¹⁷⁶ Там само. – С. 396 – 397.

джерелах ще з VII ст. до н. е. В I ст. н. е. Дакія вела тривалу війну з Римською імперією, після чого була підкорена і перетворена у римську провінцію. Культ вовка був надзвичайно поширеним військовим звичаєм гето-даків. Власна назва «даки» згідно з античним істориком Страбоном походила від більш давнього терміну «даоі» (daoі), що на фрігійських діалектах означало «вовки». М. Еліаде окреслив дві основні гіпотези походження власної назви даків, а саме: поширення назви на все плем'я від тотемного означення військового стану (або войовничих ватаг молоді); ритуальне ім'я завойовників, що склали військову аристократію даків.¹⁷⁷ На бойових знаменах даків забражувався вовк.¹⁷⁸ Зазначимо, що на військову культуру фракійців (гето-даків) значний вплив чинили скіфські та сарматські традиції. Детальніше про це піде мова нижче.

На заході коло скіфських культур межувало з кельтськими етнічними групами. З IV ст. до н. е. кельти чинять численні військові походи на середземноморські античні держави, і, водночас, східні кельтські племінні об'єднання проводять військову експансію на території Центральної Європи, в басейн Дунаю. Звідси вони пересуваються до західних відрогів Карпат, а в кінці IV – III ст. до н. е. окремі племена чи загони у військових походах долають карпатські гори.¹⁷⁹ Подібно до інших індоєвропейських традицій, у войовничих кельтів були значно поширені традиції воїнів-звірів. Епічному герою ірландських саг Кухуліну приписувалась здатність в пориві шаленої люті знищити ціле вороже військо. Як відзначає Г. Казакевич, епос свідчить, «що перед битвою воїни намагались довести себе до особливого екстатичного стану, який називався *ferg*, «гнів», і за всіма ознаками був схожий на скандинавську «лють берсерка». (...) Як вірили, його тіло ставало

¹⁷⁷ *Еліаде М.* От Залмоксиса до Чингиз-хана. Перевод С. Голубицкого / Мирча Элиаде // OCR по изданию: журнал «Кодры», 1991, No7. <http://lib.ru/FILOSOF/ELIADA/zalmoxis.txt>

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ *Мачинский А. Д.* Кельты на землях к востоку от Карпат / Мачинский А. Д. // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 31 – 41.

джерелом «священного жару».¹⁸⁰ В античних джерелах нерідко зустрічаються описи битв, в яких «оскаженілі» кельтські воїни перед битвою зривали з себе одяг. О. Трубачов, спираючись на лінгвістичні дослідження висловив гіпотезу значного проникнення кельтів на Поділля, Галичину, Волинь та Західне Полісся, і, разом з цим, привнесення ними на ці території військових традицій. Співставлення лінгвістики й історичних джерел дали можливість припустити таку реконструкцію. Кельтські племена боїв та вольків-текстосагів ворожими діями витіснили праслов'ян з басейну Дуная в бік Вісли та Дніпра.¹⁸¹ Згідно з цією гіпотезою неври пов'язуються з кельтським племенем нориків.¹⁸² Слід зазначити, що кельти Центральної Європи самі зазнавали відчутних культурних впливів класичної Скіфської цивілізації. Г. Казакевич припускає значний вплив кіммерійської та скіфо-сарматської міфології на формування сакральних уявлень у кельтських племен. Зокрема простежуються виразні кіммерійські та скіфські сюжети у військовому епосі про Рицарів Круглого столу.¹⁸³ Подібним чином, кіммерійський, а згодом – скіфський вплив поширювався на всю матеріальну культуру східних кельтів, що відображується в знахідках гальштадської археологічної культури.¹⁸⁴ З іншого боку, кельти мали свої унікальні військові винаходи, що з часом поширились серед інших народів. Так, саме кельтам приписується винайдення класичної плетеної кольчуги. Одразу зауважимо, що кельтські тотемні традиції мають виразні самобутні риси, якими відчутно вирізняються серед масиву індоєвропейських вірувань. Серед тотемних образів кельтів перше місце відігравав дикий кабан (вепр). Також відомий сакральний образ трирогого бика. Образ звіра-хижака поступається цим символам, хоча

¹⁸⁰ Казакевич Г. Відгомін карників: Військові традиції давніх кельтів на землях України, IV–I ст. до н.е. / Геннадій Казакевич. – К.: Темпора, 2008. – 112 с. – С. 22.

¹⁸¹ Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины / Трубачев Олег Николаевич. – М., 1968. – С. 41.

¹⁸² Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / Трубачев Олег Николаевич. – М.: «Наука», 1991. – С. 40 – 45.

¹⁸³ Казакевич Г. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина / Геннадій Казакевич. – К., 2010. – С. 62 – 71.

¹⁸⁴ Там само. – С. 48 – 55.

зображення вовка добре відомі на кельтських виробах, в тому числі і військових трубах-карниках.

Античні джерела вже з III ст. до н. е. повідомляють про військові загони або навіть цілі племінні групи давніх германців на землях сучасної України. Це племена скірів та, можливо, бастарнів. Останніх різні дослідження відносять до германців, кельтів, або вважають змішаною кельто-германською етнічною групою.¹⁸⁵ Через відсутність джерел ми не можемо дати оцінку наявності військового шанування хижих звірів саме у цих давньогерманських племен. Проте, про наявність таких культів у давніх германців в цілому достовірно відомо з римських джерел.¹⁸⁶ Детальніше про культ звірів давніх германців на українських землях піде мова нижче.

У IV – VI століттях н. е. у Європі відбуваються масштабні переміщення великих етнічних спільностей. Цей процес в сучасній історіографії отримав назву «Велике переселення народів». Початком цих процесів прийнято вважати вторгнення племен гунів у Центральну Європу в 375 році н.е.¹⁸⁷ Наслідками Великого переселення народів було падіння Західної Римської імперії, міграції численних етнічних груп на нові землі, що супроводжувались військовою експансією, утворенням нових протодержавних об'єднань по території всієї Європи. Передпочатком Великого переселення народів є поступове переміщення готів, що належали до східних германських племен, з Прибалтики в Українське Причорномор'я у II – III ст. н. е.¹⁸⁸ В археологічних дослідженнях цей процес відповідає ареалу

¹⁸⁵ *Мачинский А. Д.* Кельты на землях к востоку от Карпат / *Мачинский А. Д.* // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 31 – 41. – С. 32 – 34.

¹⁸⁶ *Тацит Корнелий.* Сочинения в двух томах. Том первый: Анналы. Малые произведения. / *Корнелий Тацит.* – М.: Научно-изд. центр «Ладомир», 1993; *Кнабе Г. С.* Корнелий Тацит. Время. Жизнь. Книги / *Георгий Степанович Кнабе.* – М., 1981. – 208 с. – С. 15.

¹⁸⁷ *Неронова В. Д.* Вторжение варваров и крушение Римской империи / *В. Д. Неронова* // История древнего мира. Кн. 3. Упадок древних обществ. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: «Наука», 1989. – С. 348 – 366. – С. 351.

¹⁸⁸ *Неронова В. Д.* Вторжение варваров и крушение Римской империи / *В. Д. Неронова* // История древнего мира. Кн. 3. Упадок древних обществ. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: «Наука», 1989. – С. 348 – 366. – С. 350 – 351;

розповсюдження Вельбарської археологічної культури. Також дослідження дають право стверджувати, що готи взяли участь у формуванні Черняхівської археологічної культури. Частина готських племен, остготи, осіли в пониззі Дніпра, вестготи колонізували території між Дністром і Дунаєм.

В військовій культурі готів є відомим культ воїна-звіра. Такий культ був поширений у всіх давньогерманських народів. Давньоримський географ Корнелій Тацит описував воїнів-вовків в давньому германському суспільстві. В його працях території північної Європи змальовуються як землі войовничих варварських народів – напівлюдей, напіввовків. Тацит писав, що воїни-звірі були у «варварів» найбільш відважними серед усіх¹⁸⁹. Зокрема, Тацит згадує про давньогерманське плем'я хаттів. Коли хатти йшли в бій, в першій лаві завжди йшли воїни, які наводили жах на ворогів своєю звіриною подобою. Ці бійці носили залізний ланцюг на шиї, який слугував їм відзнакою. Дослідник давніх військових звичаїв М. Спейдель вирізняв сімнадцять відмінних бойових стилів давньогерманських воїнів, серед яких відзначає «воїнів-вовків», «воїнів-ведмедів», «воїнів-привидів».¹⁹⁰ Власне у готській традиції воїни зображались у вовчих шкурах і описувались як вовки. Про поширення культу воїна-звіра, особливо вовка, у готських племен свідчили візантійські хроністи. Так, у Візантії до часів середньовіччя в різдвяні свята відтворювалися ритуальні танці готських воїнів у вовчих шкурах. В готській мові існувало власне ім'я з вовчою етимологією «Ulfilas»¹⁹¹. Про важливе місце військового культу звіра у готських племен також свідчать лінгвістичні дослідження давньої готської мови. В

Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с. – С. 257 – 277.

¹⁸⁹ Тацит Корнелій. Сочинения в двух томах. Том первый: Анналы. Малые произведения. / Корнелий Тацит. – М.: Научно-изд. центр «Ладомир», 1993; Кнабе Г. С. Корнелий Тацит. Время. Жизнь. Книги / Георгий Степанович Кнабе. – М., 1981. – 208 с. – С. 15.

¹⁹⁰ Speidel M. P. Ancient Germanic Warriors. Warrior Styles from Trajan's Column to Icelandic Sagas / Speidel Michael P. – L.-NY, 2004. – 328 p.

¹⁹¹ Гамкрелидзе Т. В, Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры: В 2-х частях. Ч. 1, 2 / Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1330 с. – С. 493.

давньогерманських мовах бойова ярість воїнів-звірів позначалася терміном «wut». Це слово походить з готської мови, від готського «woths», що перекладається як «лютий», «шалений». Від цього ж слова походить і один з варіантів імені верховного бога давньогерманського пантеону – Вотан.¹⁹²

У 375 р. гуни, розбивши племінний союз готів на чолі з Германаріхом, покорили більшу частину остготів та інші племена. Восени 376 р., під тиском гунів, вестготи, перейшовши Дунай, оселились, з дозволу Риму, на території римської провінції Мезії (територія між Нижнім Дунаєм і Балканами).¹⁹³ Вважається, що саме військова експансія гунів призвела до надзвичайно масштабних міграцій різних етносів.¹⁹⁴ Гуни – східноєвропейський народ невизначеного етнічного походження. Офіційною є гіпотеза про азійське (тюрко-монгольське) походження гунів, і пов'язує цей етнос з стародавніми північнокитайськими племенами хунну (сюнну), висунута французьким істориком де Гуїньом у середині XVIII ст.¹⁹⁵ Проте, ця гіпотеза не витримує критики, зокрема не підтверджується даними археологічних досліджень та відсутність зв'язку з північнокитайським народом сюнну.¹⁹⁶ Відомим є те, що до складу війська гунів входили військові частини сарматів, а також давніх слов'ян. Привертають увагу довготривалі союзницькі відносини гунів з давніми слов'янськими етнічними групами (венетами і антами). Окремі

¹⁹² Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с. – С. 111.

¹⁹³ Неронова В. Д. Вторжение варваров и крушение Римской империи / В. Д. Неронова // История древнего мира. Кн. 3. Упадок древних обществ. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: «Наука», 1989. – С. 348 – 366. – С. 351.

¹⁹⁴ Там само. – С. 349.

¹⁹⁵ Guignes J. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux / Joseph de Guignes. – Paris, 1757. – Т. 3. <http://books.google.com.ua/books?id=Twawio5iJYzIC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

¹⁹⁶ Кляшторный С. Г. Гуннская держава на востоке / С. Г. Кляшторный // История древнего мира. Кн. 3. Упадок древних обществ. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: «Наука», 1989. – С. 243 – 254. – С. 252.

ранньосередньовічні джерела вказують на присутність давніх слов'ян в ставці легендарного вождя гунів Атілли.¹⁹⁷

З середини VI ст. на територію причорноморських степів починається експансія тюркських племен. Це було зумовлено виникненням і посиленням Тюркського каганату, великого державного утворення народів степу на протяжності Великого шовкового шляху. Начолі суспільної ієрархії каганату стояв царський рід алтайських тюрків – Ашини. Першими тюркськими племенами, які зі Сходу вторглися на територію Причорномор'я, були авари. Авари стали авангардом великої групи племен, які просувались з території Центральної Азії та складали основу Тюркського каганату. Авари уперше з'явилися на території сучасної України у 558 році, напавши на населення Приазов'я.¹⁹⁸ В середині VI ст. між аварськими ордами і антським союзом тривало виснажливе збройне протистояння, яке призвело до значного спустошення антських земель.¹⁹⁹

З кінця VI ст. на землі східних слов'янських племен чинять експансію тюрки-хазари.²⁰⁰ Хазарський каганат проіснував до X ст. Весь цей тривалий історичний період характеризується збройними протистояннями між хазарами і слов'янськими племенами. Слов'янські племінні союзи полян, сіверян, радимичів, в'ятичів потрапили в залежність від хазарського каганату і сплачували Хазарії данину.²⁰¹ Східні слов'яни звільнились від залежності

¹⁹⁷ Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі / Баран Володимир Данилович. – К., «Міленіум», 2011. – 108 с. – С. 46.

¹⁹⁸ Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с. – С. 286.

¹⁹⁹ Там само. – С. 387 – 389.

²⁰⁰ Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая / Мюссе Люсьен. – СПб.: Евразия, 2006. – 337 с. – С. 25 – 27.

²⁰¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с. – С. 227 – 231; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с. – С. 300 – 309.

тільки в IX ст., в часи утворення потужної європейської держави – Київської Русі.²⁰²

В тюркській сакральній традиції надання вовку рис божества є одним з найголовніших вірувань. З давніх часів в тюркській міфології центрове місце займав «Боз Гурд» – комплекс міфів про сакральність вовка і надприродні якості вовчого хутра, вовчої шкіри тощо. Згідно з цими уявленнями, якщо вдарити в бубон з вовчої шкіри, всі інші бубони навкруги розірвуться; якщо натягнути на лук тятиву з вовчої жили, всі інші тятиви навкруги луснуть.²⁰³ Особливий статус вовка як богоподібного звіра пояснює тотемні вірування правлячих кочівницьких кланів.²⁰⁴ Згідно з міфічними уявленнями, легендарний засновник тюркських царських династій хан Ашина був народжений і вскормлений вовчицею. На знаменах і іншій бойовій символіці тюркських племен зображувалась вовча голова. Тотемне ім'я вовка було широко представлене серед імен правителів тюркського каганату. Зокрема, серед імен каганів першого тюркського каганату зустрічаються наступні: Бурі-хан (вовк), Іль-Бурі-шад (вовк держави), Бурі-шад (вовк-князь)²⁰⁵.

Культ вовка в якості військового тотема від правлячих кіл тюркського каганату був перейнятий керівними військовими станами тюркських степових племен і став надзвичайно широко розповсюджений у епосі цих етнічних груп. В давньому уйгурському, алтайському, огузькому епосі поширений образ воїна-вовка. Богатир має здатність перетворюватись у вовка, військові загони порівнюються з вовчою зграєю, навіть коні головних

²⁰² Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с. – С. 309 – 312.

²⁰³ Научные исследования Академии Наук Азербайджанской Республики. Институт Востоковедение им. Зия Буятова. V выпуск. № 1 – 2. – Баку: «Нурлан», 2003. – С. 8 – 12.

²⁰⁴ Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. – 138 с.

²⁰⁵ Гумилев Л. Н. Древние тюрки /АН СССР. Ин-т народов Азии / Лев Николаевич Гумилев. – М., 1967. – 504 с. – С. 463 – 469.

героїв під час битв іноді поводять себе «як вовки», захищаючи від ворогів своїх хазяїв. Часто тюркських богатирів з вовком пов'язує і спільне ім'я.²⁰⁶

Останнім великим етнічним переміщенням в Європі була збройна експансія угрів. На території сучасної України вони з'явилися разом з тюрками-хазарами, від яких перебували в залежності.²⁰⁷ В другій половині IX ст. союз семи угорських племен разом з трьома союзними племенами тюрків пройшовши Причорноморськими степами перекочували на землі Трансільванії. Звідти в X ст. угри перемістились на території сучасної Угорщини і чинили військові грабіжницькі походи у «внутрішні» райони Західної Європи.²⁰⁸ Як вже було зазначено, кочові угорські племена перебували під значним впливом тюркських народностей, в першу чергу хазарів.

З середини I тис. н. е. численні слов'янські племена розселяються по землях Східної і Центральної Європи.²⁰⁹ На початку VI ст. анти і склавіни чинять військову експансію на території Візантійської імперії²¹⁰. З 527 року анти і склавіни разом з гунами здійснювали часті походи на столицю Візантії Константинополь. Наприкінці VI ст. слов'яни зайняли землі на території Фракії і Македонії, а на початку VII століття Далмацію та Істрію.²¹¹ Наприкінці VII століття слов'яни займали майже весь Балканський півострів

²⁰⁶ Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского государственного университета, 2001. – 138 с.

²⁰⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с. – С. 232 – 235; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с. – С. 312 – 314.

²⁰⁸ Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая / Мюссе Люсьен. – СПб.: Евразия, 2006. – 337 с. – С. 27 – 40.

²⁰⁹ Седов В. В. Славяне: Историко-археологическое исследование / Валентин Васильевич Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002.

²¹⁰ Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі / Баран Володимир Данилович. – К., «Міленіум», 2011. – 108 с. – С. 20.

²¹¹ Седов В. В. Славяне: Историко-археологическое исследование / Валентин Васильевич Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002; Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 216 с. – С. 119 – 132

і деякі області Малої Азії.²¹² Очевидно, що саме в цей час у давніх слов'ян посилено розвивається військова справа.

Явище шанування диких хижаків – вовка і ведмедя, а також споріднений з ними культ собаки займали надзвичайно важливе місце в світогляді східнослов'янських племен. Вовк, ведмідь і собака являли собою сакральні образи, які часто ототожнювались з божеством. Кожна з цих тварин в сакральних уявленнях давніх слов'ян мала свої магічні особливості.

Ведмідь ототожнювався з плодючістю, вогнем і потойбіччям²¹³. Він вважався магічним провідником померлого в інший світ. Б.Рибаков відмічав надзвичайно давнє походження сакрального шанування цієї тварини²¹⁴. Згідно з міфологічними реконструкціями, в давньослов'янському пантеоні ведмідь виступав земним втіленням Волоса (Велеса), покровителя домашньої худоби та врожаю. Ведмедя, як і Волоса, вважали «володарем тварин». Згідно з міфологічними уявленнями, Волос надсилав ведмедя на домашніх тварин нечесних та підступних господарів. В процесі етнографічних досліджень було зафіксовано ряд архаїчних звичаїв, що пов'язують образ ведмедя з символікою багатого врожаю та добробуту в господарстві. Зокрема, про це свідчать давні звичаї «водіння» ведмедя по першій пахоті. В ряді місцевостей ведмедя «вводили» в оселю, яку «непокоїв домовий»²¹⁵. З впевненістю можна говорити про те, що населення Київської Русі наслідувало звичаї шанування образу ведмедя як божества слов'янських

²¹² Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 216 с. – С. 119 – 132; Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая / Мюссе Люсьен. – СПб.: Евразия, 2006. – 337 с. – С. 47 – 60.

²¹³ Скиба Л. Є. Пирогівський могильник Зарубинецької культури / Скиба Любов Єгорівна. – К., 2001. – 182 с. – С. 73.

²¹⁴ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 608 с. – С. 98 – 104.

²¹⁵ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с. – С. 57 – 59.

племен початку нашої ери і праслов'ян більш раннього періоду. Міфологічний образ ведмеда часто змішується з образом вовка²¹⁶.

Вовк був надзвичайно важливим образом в давньослов'янській міфології. Обожествлення вовка є одним з найдавніших слов'янських вірувань²¹⁷. Д. Король підкреслює значення вовка в світогляді усіх давніх індоєвропейських народів. «Сакральне значення вовка відобразилося на його символіці всевідання, на його особливому соціальному статусі, на відношенні до культу керманіча військової дружини, а вовчої зграї – як символу єдності. Вовк часто – родоначальник племені, міфічний прародитель. А з іншого боку – уособлення надприродної жорстокості.»²¹⁸ Надзвичайна важливість образу вовка в міфологічній системі давніх слов'ян-праукраїнців полягає у зв'язку вовка-перевертня з язичницькими жерцями. Волхви ототожнювались з образом сакрального Вовка, а саме слово «волхв» пов'язується з варіацією слова «вовк»²¹⁹. Людині, вдягненій у вовчу шкуру, приписувалась надприродна здатність всезнання²²⁰. Надзвичайно важливим було давньослов'янське ототожнення вовка з князем, «царем», провідником. Зв'язок між символом «всевідаючого» вовка з образами волхва та князя підтверджується морфологічною близькістю термінів, що збереглась в деяких слов'янських мовах. Мається на увазі близькість термінів: наприклад, польські «князь» та «жрець» – відповідно «knez» і «kzedz».²²¹ Архаїчний образ «віщого князя», князя-волхва поширений в фольклорі багатьох

²¹⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981. – 605 с.

²¹⁷ Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 216 с. – С. 200.

²¹⁸ Король Д. О. Культ вовка в слов'янській традиції та його генеза / Король Д. О. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20 – 21: Теорія та історія культури. – К., 2002. С. 66 – 71. – С. 67.

²¹⁹ Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С. 142.

²²⁰ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 151 – 155; Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. – К.: Видавничий дім Стило, 2004. – 308с. – С. 42.

²²¹ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1987. – 784 с. – С. 730.

слов'янських народів, особливо в давньоруських билинах. Вовк часто являвся одним з міфічних втілень богатирів²²². Крім цього, образ вовка мав міфологічні зв'язки з усім, що стосувалося металу, особливо з ковальським ремеслом. В давні часи ковалі міфічно пов'язувались з образом вовка, або ж вважалися перевертнями-вовкулаками (волкодлаками)²²³.

В слов'янській міфології образ вовка завжди ототожнювався з зимою, холодом, ніччю, темрявою. На уособлення зими з вовком вказують слов'янські назви зимових місяців. «Останній» зимовий місяць має назву Лютьень (в українській мові – лютий) – характерний епітет, яким наділяли вовка (вовк – «лютий звір»). Грудень – перший зимовий місяць – в слов'янських народів називався «влченець» – вовчий місяць. На час, коли день найбільш короткий (двадцяті числа грудня) припадали «вълчі праздніци» – вовчі свята. Детальніше про вовчі свята мова піде далі. Темні дощові хмари називались небесними вовками. Небесні вовки рискають по небесах в пошуках поживи, нападаючи на небесні стада²²⁴.

В багатьох слов'янських народів існує легенда про створення велетенського вовка. Від різних частин його тіла з часом утворюються інші звірі і домашня худоба, через що вовк-велетень зменшується в розмірах, і стає таким, яким є зараз²²⁵. Цикл архаїчних казок про вовка-колядника передає положення образу вовка в давніх суспільних традиціях. В казці вовк-колядник змушує чоловіка віддати ягня, теличку, і, зрештою, – дружину. На думку ряду дослідників, в казці віддзеркалюються звичаї «колядування у вовчих шкурах» у древніх слов'ян.²²⁶

²²² Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 216 с. – С. 200.

²²³ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1987. – 784 с. – С. 297.

²²⁴ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в святы с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 378 – 395.

²²⁵ Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 406 с. – С. 77.

²²⁶ Давидюк В. Українські міфи та легенди: вовки і Полісся/ В. Давидюк // «Берегиня», 1995. – число 1–2 (4–5).

В світобаченні давніх слов'ян образ вовка був нерозривно пов'язаний з війною, боєм, різаниною. Поняття перемоги над ворогом ототожнювалось з сміливим і хижим лютим вовком. Давньослов'янській Перун, бог війни і покровитель давньоруського війська виступав одночасно і як покровитель вовків²²⁷. Він відганяє зграї небесних вовків-хмар від стад небесних корів. Крім цього Перун керує і земними вовками. За давніми слов'янськими повір'ями, які збереглися в хорутанському епосі, часом Перун сам приймає вигляд Вовка²²⁸. Цей сакральний образ Перуна-Вовка являв собою небесний символ влади князя над військовою дружиною, «вовчою зграєю». Загалом, давньослов'янський воїн-вовк виступає тотемним першопредком князівських родів

В якості військового тотема часто міг виступати і міфологічний образ ведмедя, він часто змішувався з образом вовка. При цьому в сакральному шануванні цих звірів простежується ряд принципових відмінностей. Ведмідь уособлював позитивну природну силу, в той час як вовк символізував подібну силу, але в агресивному, різко домінуючому проявленні²²⁹.

В. Балушок в своїх дослідженнях підкреслює значення міфічного образу вовка у військових посвятах давніх слов'ян. Переважна більшість давньослов'янських чоловічих ініціацій пов'язувалась з образом вовка. Посвята мала виступати символічним переродженням юнака у вовка²³⁰. Автор наголошує на першочерговості військового значення цього звичаю. Угрупування ініційованих «людей-вовків» мали здійснювати військові грабіжницькі походи. Таким чином, згідно з реконструкцією, посвята в

²²⁷ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в святы с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 389 – 390.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Мозоль Е. В. Сравнительный анализ культов волка и медведя в древнерусской языческой традиции / Мозоль Е. В. // Известия РГПУ им. Герцена, 2008. – № 63-1. – С. 210 – 212.

²³⁰ Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 156; Балушок В. Г. Обряди ініціацій українців і давніх слов'ян / Балушок Василь Григорович. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – 216 с. – С. 135 – 151.

повноправні члени громади проводилась шляхом символічного обертання у вовка, воїна-звіра. Після проходження низки випробувань слідувало таке ж символічне перетворення в людину – чоловіка, повноправного члена архаїчної громади. «Після того, як у численних боях і розбійницьких походах члени «звіриних» союзів доводили свої силу, мужність і нещадність до ворогів, вони проходили завершальні обряди ініціації – повернення в свою общину й посвячення в її повноправні члени»²³¹. Важливим був зв'язок подібних військових посвят з шлюбом і початком статевих відносин. Згідно з дослідженнями В. Іванова, найдавнішою ритуальною основою уявлення про перевертня, що обертається у вовка або іншого звіра, було перевдягнення в шкіру тварини і вдягання звіриної маски.²³² Такі дії мали бути ключовим явищем даних посвят.

Пес в давній українській міфології виступає охоронцем, надійним супровідником людини. Наголосимо на спорідненості міфологічних уявлень про вовка і собаку. В міфології ці тварини часто змішуються: вовки, наприклад, можуть зватися собаками, і навпаки. «Хорт», українська назва мисливських собак, є згадкою про давньослов'янську назву вовків, що збереглась до періоду Київської Русі. Безсумнівно, таке змішання двох споріднених тварин в міфології пояснюється їх генетичною близькістю. Собаку було одомашнено безпосередньо з вовка, притому вважається беззаперечним, що це була перша одомашнена тварина²³³. Ряд тотемічних рис вовка стійко закріпився за міфічним образом собаки. Особливо відчутне таке накладання в порівнянні вовка з бойовим псом. Рідше спостерігається змішування образу вовка з мисливськими породами собак – два споріднені види ніби символізують єдність та, одночасно, жорстоку боротьбу. Як

²³¹ *Балушок В. Г.* Обряди ініціацій українців і давніх слов'ян / Балушок Василь Григорович. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – 216 с. – С. 191.

²³² *Іванов В. В.* Реконструкция индоевропейских слов и текстов, отражающих культ волка / Иванов Вячеслав Всеволодович // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 34. 1975. – №5. – С. 399 – 408.

²³³ *Король Д. О.* Культ вовка в слов'янській традиції та його генеза / Король Д. О. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20 – 21: Теорія та історія культури. – К., 2002. С. 66 – 71.

зазначалось вище, таке змішання образів вовка і пса наявне в міфології та епічних творах більшості індоєвропейських народів. Зокрема, це явище присутнє в давньогрецькій Іліаді, скандинавських сагах тощо²³⁴

Зауважимо, що образ вовка змішується не лише з ведмедем і собакою, але й з міфічним «змієм» або ж драконом. В ряді міфів змії та вовк ототожнюються. В слов'янських казках змії іноді замінюється «вогняним вовком».²³⁵ В південних слов'ян поширеним був цикл архаїчних фольклорних творів про Вука-Змія Вогняного. «Вуко» в південнослов'янських мовах означає «вовк», отже міфічний герой має ім'я Вовк Вогняний Змій. Характерно те, що дослідники співставляють цей образ з головним героєм ряду східнослов'янських билин та переказів Вольгой-Волхом. Вуко Змій народжується з локоном вовчої шерсті замість волосся на голові. Будучи вовком-перевернем, цей герой виступає також і «змієм» (драконом), і змієборцем. Цей давній образ включає в себе риси князя, вовка-перевертня та змія.²³⁶ Ведмідь в ряді випадків теж володіє рисами міфічного «змія»: він істота віща, охоронець скарбів, з частин його тіла готувалися різні лікарські зілля²³⁷.

Про шанування хижих звірів, розповсюджене у давніх слов'ян, свідчать матеріали археологічних досліджень. Згідно з археологічними даними, традиція шанування диких звірів безпосередньо під час поховального обряду була надзвичайно розповсюджена у східнослов'янських племен I тис. н. е.

²³⁴ *Залізняк Л. Л.* Образ воїна-звіра в козацькій міфології // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. С. 40 – 43; *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 151 – 161; *Фігурний Ю. С.* Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. – К.: Видавничий дім Стилос, 2004. – 308с. – С. 34 – 40.

²³⁵ *Король Д. О.* Культ вовка в слов'янській традиції та його генеза / Король Д. О. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20 – 21: Теорія та історія культури. – К., 2002. – С. 66 – 71.

²³⁶ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с. – С. 123 – 125.

²³⁷ *Король Д. О.* Культ вовка в слов'янській традиції та його генеза / Король Д. О. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20 – 21: Теорія та історія культури. – К., 2002. – С. 66 – 71.

Поряд з кістками свійських тварин, які слугували трапезою під час тризни, слов'янські поховання містять рештки диких тварин-хижаків. Згідно з даними остеологічних досліджень, важливе значення відігравала символіка ведмедя. Так, Л. Скиба в праці про досліджуваний Пирогівський могильник писала про надзвичайно важливе значення образу ведмедя в поховальній церемонії давніх слов'ян. Ведмідь пов'язувався з вогнем і потойбіччям, особливо пошановувався його череп та лапи – своєрідні медіуми його магічної сили.²³⁸ «Шанування ведмедя у древніх супроводжувалось вірою в душу цієї тварини.»²³⁹ Рештки ведмежих лап були виявлені і в процесі археологічних досліджень інших поховань Зарубинецької культури – на археологічних пам'ятках Лука, Велемичі, Отвержичі²⁴⁰. Тварини, що спалювались в ритуальному вогнищі, безсумнівно, відігравали надзвичайно важливу роль в поховальному обряді.

Давньоукраїнський фольклор, що бере свої витoki з фольклору давньослов'янського, насичений образами воїнів-вовків і перевертнів. В якості міфічних вовкоподібних людей виступають образи князів, витязів, богатирів. Цикл старовинних билин про богатиря Івана Сучича (Сученка) був поширений на Поліссі і фіксувався етнографами ще у XIX – поч. XX ст. Ряд особливостей вказує на дуже архаїчне походження цього давньослов'янського фольклорного твору. Богатир Сучич – епічний персонаж, який виступає змієборцем. Він народжений (чи вигодуваний) собакою або вовчицею.²⁴¹ В варіантах билини Сучич має двох «братів», сина царівни та сина її служниці. В протистоянні зі Змієм, образом ворога-загарбника, саме «син вовчиці» проявляє себе найкращим воїном, рятує від загибелі двох своїх братів та вбиває супротивника. Б. Рибаків зауважував,

²³⁸ Скиба Л. Є. Пирогівський могильник Зарубинецької культури / Скиба Любов Єгорівна. – К., 2001. – 182 с. – С. 73 – 74.

²³⁹ Там само. – С. 73.

²⁴⁰ Каспарова К. В. Могильник и поселение у деревни Отвержичи / Каспарова К. В. // МИА – 1969 – № 160. – С. 131 – 168; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II / Каспарова К. В. // АСЭ, 1972. – Вып. 14. – С. 53 – 111.

²⁴¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981. – 605 с. – С. 581 – 587.

що, вірогідно, походження «звіриного» імені можна пояснювати пережитками тотемних уявлень.²⁴² Цим самим має пояснюватись звитяга головного героя давньослов'янських переказів. Нащадок першопредка-вовка виявляється найпершим з трьох братів-богатирів. В інших варіаціях казки богатир-змієборець народжений короною або кобилою. Важливим є те, що походження богатиря від вовчиці або собаки є типовим саме для українських і південних білоруських земель. Саме на території Південної Білорусі і Північної України домінує ім'я Сучича або Сученка.

Сюжет викормлення воїнів-богатирів хижими звірами, особливо вовками, був широко розповсюджений в праукраїнському фольклорі. Так, архаїчна казка про змієборців богатирів Валігора і Вирвидуба оповідає про перемогу цих богатирів над страшним змієм. Обидва богатирі були вскормлені звірами: Валігор – левицею, а Вирвидуб – вовчицею. Характерним є те, що Вирвидуб – епітет, який здавна присвоювався Богу-громовику (Перуну), покровителю військових дружин. В одному з українських варіантів цієї казки, богатир Вирвидуб замінений на вовка, який «пиляє хвостом дуби».²⁴³

Раніше ми вже розглядали визначальну роль практичних бойових прийомів військового культу звіра індоєвропейців в період Пізнього Бронзового віку. Матеріали нізньоантичних та ранньосередньовічних джерел дають можливість реконструювати такіт військові прийоми у давніх слов'ян. Візантійський хроніст VII ст. н. е., що писав від імені імператора Маврикія (Псевдо Маврикій) в праці «Стратегікон» описував військову справу слов'ян. Згідно з його описами, в бойових діях в лісах слов'янські війська завжди мали перевагу над супротивником і здобували перемоги. В таких умовах слов'янські воїни використовували засідки, несподівані атаки і інші військові хитрощі. Тактика «війни в лісі» в світогляді слов'янських воїнів могла мати

²⁴² Там само. – С. 583.

²⁴³ *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 393.

тотемних покровителів – образи лісових звірів. Таке явище є характерним для древніх суспільств воїнів і мисливців. Крім міфічного ототожнення військової ватаги і вовчої зграї від хижаків могли бути запозичені певні навички «тактики полювання». Можна припустити існування цілої системи практичних бойових звичаїв, які могли відтворювати прийоми полювання вовчої зграї.

І навпаки, на відкритій місцевості давні слов'яни уникали битв, не знаючи тактики ведення відкритого бою. «Якщо і трапиться, що вони відважились йти у бій, то вони під час бою з криком просуваються вперед всі разом, і якщо супротивники не витримують їх крику и похитнуться – тоді вони сильно наступають; в противному випадку починають відступ, не поспішаючи помірятися силами з супротивником в рукопашній. Маючи велику поміч в лісах, вони направляються в ліс, оскільки серед тіснин вони чудово вміють вести битву» (Переклад автора).²⁴⁴

Важливим є опис бойового вигуку давніх слов'ян. Особливу увагу привертає згадка про те, що ворог міг «не витримати» бойового «крику» і почати панічний відступ. Описи подібних «звіриних» бойових вигуків зустрічаються в давніх билинах. В дружинах Київської Русі військова традиція імітування вовчих інтонацій під час бою також була широко розповсюджена, про що свідчать візантійські писемні джерела X ст. Найголовніше, що можна було досягнути подібним імітуванням звіриних інтонацій – втримання наступу ворожої кінноти. Вигуки, схожі на звіриний рев, лякали коней, що призводило до змішання кавалерійських лав, збиваючи темп наступу.

М. Спейдель зробив спробу реконструкції тактики ведення бою воїнів-звірів проти кінноти, характерної для більшості давніх народів індоєвропейської мовної сім'ї. На думку самого дослідника, ці військові прийоми існували протягом двох тисяч років з періоду доби Пізньої Бронзи

²⁴⁴ Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. 1941. – № 1. – С. 230.

(з кінця II тис. до н. е.) до кінця I тис. н. е., а в окремих народів елементи цієї тактики зберігалися до XIII ст. При зіткненні з кіннотою воїни вдягнуті у вовчі шкури з характерними масками вовчих морд на головах лякали ворожих коней своїм виглядом (точніше, вовчими мордами та хутром) та інтонаціями хижаків: несамовитим надгучним ревом, гарчанням, вовчим виттям. В цей час змішані лави кінноти атакували «вбивці коней», що ранили та калічили коней, пробиваючи їм череву та груди²⁴⁵. Ця реконструкція цілком відповідає описам «звірячих» вигуків давньослов'янських воїнів, що діяли майже виключно в пішій лаві. Ще більш дієвою така тактика проти кінноти мала бути на пересіченій місцевості.

Звернемось до даних лінгвістики. Слова і словосполучення, які широко вживались за часів Київської Русі з часом змінили значення, стали рідковживаними анахронізмами або ж взагалі не використовуються. Зокрема, по різному дослідники трактують значення прикметника «лютий». Згідно з однією точкою зору, слово «лютий» було прикметником до власної назви вовка. Спираючись на етнографічні джерела відомо, що до середини XX століття на Україні і в Білорусі вовка називали «лютим звіром». Видатний чеський історик і етнограф П. Шафарик вважав, що саме від цього слова виникла загальна назва групи західнослов'янських племен Лютичі. Визначальним є те, що під назвою «лютичі» об'єднувались чотири західнослов'янські «племені» (субетноси): ратарі, доленчани, черезпеняни та хижани. Крім цього, названі чотири племені середньовічні джерела називають Вільцями («wilzi») та Велетами.²⁴⁶ Саме ці слов'янські племена чинили найбільш жорстокий опір військовій християнській експансії Германської імперії в XII ст.²⁴⁷ Як зазначає А. Тарас, слід припустити, що лютичі мали за тотемну тварину «лютого звіра» – вовка, чим пояснюється їх

²⁴⁵ Speidel M. P. Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors» / Speidel Michael P. // Journal of World History. – Fall 2002. – Vol. 13, Issue 2. – P. 253 – 290. – P. 256.

²⁴⁶ Šafarik P. J. Slovanske starozitnosti / Pavel Josef Šafarik. – Praha, 1837. – S. 871 – 890.

²⁴⁷ Гельмольд. Славянская хроника. Перевод Л. В. Разумовской. – М.: АН СССР, 1963.

войовничість²⁴⁸. Знаходимо цьому підтвердження і в інших назвах цих же племен – Волчкі, або Влци, Влчки, Вілци, Волчуни. Земля, на якій вони жили, називалась Вілкомір («Волчий мир»)²⁴⁹. Тому, згідно з цією точкою зору, слово «лютий» означало одночасно і «вовчий» і «доблесний» (в військовому розумінні).

Зауважимо, що інша концепція пов'язує прикметник «лютий» з різновидами тварин породи котячих. Підтвердженнями такого тлумачення терміну може слугувати використання цього прикметника в пам'ятках писемності часів Київської Русі. Зокрема, «Повчання Володимира Мономаха» змальовує епізод полювання, в якому «лютий звір» нападає на князя під час ловів. На думку дослідників, зокрема і перекладача «Літопису руського» Л. Махновця, «лютим звіром» названо тварину з виду котячих, на відміну від вовків²⁵⁰. Також «лютим звіром» могли називати лева²⁵¹. Окрім цього, дослідники пов'язують цей термін з ведмедем і образом давньослов'янського божества Велеса²⁵². На нашу думку, термін «лютий» первинно відображав образ вовка і тільки з плином часу в якості характерного прикметника закріпився як означення інших хижих тварин: ведмедя, рисі, лева. Про побутування прикметника «лютий» в період Київської Русі в якості епітета військової доблесті мова піде нижче.

Також важливим терміном для нашого дослідження виступає слово «вой». Лінгвістами доведено, що саме це слово було в основі всієї «військової» термінології для більшості слов'янських народів. «Слова воїн – війна – військо – воювати об'єднуються основою *voj-*, також відомою тільки в

²⁴⁸ Тарас А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV-XVII веках / Тарас А. Е. – М., 2006. – 798 с. – С. 14.

²⁴⁹ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в святы с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 381.

²⁵⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с. – С. 521.

²⁵¹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с. – С. 59.

²⁵² Там само. – С. 57 – 59.

зв'язаному вигляді, однак, очевидно, не так було в давньоруській мові, поки використовувалось слово *вой*, рівне по значенню нинішньому слову *воин*» (Переклад автора).²⁵³ Отже, «воїн» є похідною пізнішою транскрипцією слова «вой». Це ж саме слово в розумінні «виття» теж має дуже давнє походження і характерне для мов багатьох слов'янських народів. Існують припущення, що первинно в цьому розумінні це слово мало значення «вовче виття», «вовчий спів». Деякі дослідники вважають, що від «вой» в розумінні «вовче виття» походять східнослов'янські «вояр» і «вой» в розумінні воїн²⁵⁴.

Розглянемо можливі взаємовпливи між давнім слов'янським населенням і іншими народами в зазначені історичні періоди. Для етнічного та культурного розвитку давніх слов'ян в I тис. н. е. характерними є взаємні впливи та змішання з іншими сусідніми етнічними групами. Про це широко свідчать як історичні, так і археологічні джерела. Так, В. Баран підкреслює, що жодну з археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи того періоду не можна назвати моноетнічною. «У київській культурі, крім слов'янського, простежується балтський компонент, у черняхівській – германський, сарматський, пізньоскіфський, фракійський, у культурі карпатських курганів фракійський компонент був основним, він поруч із слов'янським присутній і на пам'ятках типу Етулії. Отже, спільним для всіх цих культур був компонент слов'янський.»²⁵⁵ Логічно, що за умов такої спорідненості вже сформовані традиції могли зазнавати зовнішніх впливів. Переміщення чисельних етнічних груп часто призводило до ще більшого змішання традицій або ж прямого запозичення певних звичаїв. У військовій справі такі запозичення відбувалися в першу чергу, оскільки для перемоги над ворогом потребувалося вміння володіти зброєю і тактичними прийомами супротивника. Розглянемо можливі взаємовпливи військової традиції культу

²⁵³ *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку / Григорий Осипович Винокур. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 435 – 436.

²⁵⁴ *Тарас А. Е.* Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV-XVII веках / Тарас А. Е. – М., 2006. – 798 с. – С. 16.

²⁵⁵ *Баран В. Д.* Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі / Баран Володимир Данилович. – К., «Міленіум», 2011. – 108 с. – С. 40.

звіра між давньослов'янським населенням і племенами скіфо-сарматів, германців, тюрків і угро-фінів в період Великого переселення народів.

Для всебічного розгляду таких взаємних впливів в нашому дослідженні використані наступні критерії: прямі свідчення наслідування воїнських традицій однієї етнічної групи від іншої. Такими свідченнями є:

– *запозичення видів зброї, захисного обладунку*. Головним джерелом є археологічні дослідження військових поховань. Основним методом є метод типологічного ряду.

– *запозичення тактики ведення бою*. Такі свідчення містяться в історичних дослідженнях військової справи, що стосуються періоду Великого переселення народів.²⁵⁶ Ці роботи ґрунтуються на писемних джерелах даної епохи та скеровуються історико-порівняльним методом.

Вплив сарматської військової традиції на всі оточуючі народи фіксується етнографічними і археологічними дослідженнями. Особливо відчутний цей вплив в III ст. до н. е. – II ст. н. е., в період найбільшого піднесення сарматських мілітаризованих ранньодержавних утворень. В військовій історії цей період характеризується зростанням значення важкої кінноти. Дослідники виводять зародження Європейського рицарства від сарматських важкоозброєних катафрактаріїв. Як розглядалось вище, вовк в якості тотема виступав головним символом сарматських воїнів. Отже, ця традиція також мала впливати на військову культуру сусідніх народів. Зокрема, культ воїна-звіра давніх сарматів мав чинити відчутний вплив на звичай давніхослов'янських і давньогерманських племен. Підкреслимо, що цей вплив на слов'ян мав полягати тільки в запозиченні сакральних та міфологічних елементів. Військова тактика слов'ян, що практично не знала кінноти, докорінно відрізнялась від сарматських бойових прийомів

²⁵⁶ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.; Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. – 138 с.; Элиаде М. От Залмоксиса до Чингиз-хана. Перевод С. Голубицкого / Мирча Элиаде // OCR по изданию: журнал «Кодры», 1991, №7. <http://lib.ru/FILOSOF/ELIADA/zalmoxis.txt>

вершників-катафрактаріїв. Можливим є те, що в більшій мірі сарматський культ воїна-звіра разом з тактикою кавалерійського бою унаслідувала князівська верхівка певних слов'янських племен.

Германські племена готів відносно давніх слов'ян виступали як супротивниками, так і союзниками.²⁵⁷ Про союзницький характер взаємин цих двох національних груп свідчить поліетнічний характер черняхівської археологічної культури²⁵⁸. Все ж таки слід вважати, що готські племена перебували у протистоянні до давніх слов'ян. Яскраві свідчення цього військового протистояння наводяться в праці ранньосередньовічного готського хроніста Йордана «Гетика»²⁵⁹. Подібним чином склалися взаємини між готами і сарматами: обидва народи відзначались войовничістю. Лише відчутне послаблення сарматських племен дало можливість готам просуватися до територій між Дніпром і Дунаєм. Військові традиції під час збройного протистояння можуть перейматися супротивниками. Історичні дослідження доводять, що значний обсяг військової тактики готи перейняли у населення східної Європи. Зокрема, від сарматських воїнів готами була взята на озброєння важка кавалерія. До цього германці майже завжди воювали у пішому строї, кавалерія існувала, але у відсотковому плані її було не багато. Згідно з дослідженнями Ф. Кардіні, запозичення у сарматів тактики масованої атаки важкої кінноти призвело до зародження рицарства у давніх германців²⁶⁰. Значною мірою вплив сарматів на германські племена засвідчує археологія. Так в черняхівській культурі простежується значний вплив на германський етнічний компонент, який в Східній Європі виступає носієм вельбарської археологічної культури. Зокрема, В. Баран в

²⁵⁷ Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 216 с. – С. 80 – 96; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с. – С. 257 – 270.

²⁵⁸ Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі / Баран Володимир Данилович. – К., «Міленіум», 2011. – 108 с. – С. 24 – 38.

²⁵⁹ Йордан. «О происхождении и деяниях гетов» («Гетика»)/Перевод Е. Ч. Скржинская. М., 1960.

²⁶⁰ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.

дослідженнях генезу давніх слов'ян наводить приклади германських поховань з виразним впливом сарматських традицій (могильник біля с. Біленьке), що зустрічаються в процесі археологічних досліджень в межах черняхівської культури. Як зазначає дослідник: «крім того, відомі змішані могильники (Денчень), де певні групи поховань характеризуються вельбарськими, сарматськими, та фракійськими рисами»²⁶¹. Військове шанування звірів, яке вже було поширене в давніх германців, також мало перебувати під значним впливом традицій воїнів-вовків сарматських племен. Можна стверджувати, що на готів мали вплив такі сторони культу воїна-звіра, які були пов'язані з кіннотою катафрактаріїв, аристократичною військовою елітою у сарматів.

Зрештою, військові традиції воїна-звіра власне готських племен могли мати вплив на формування подібного звичаю в інших етносів Центральної і Східної Європи, в тому числі – вплив на традиції давніх слов'ян. Проте, також можливий і зворотній вплив з боку давніх слов'ян на військову справу готів. Такі взаємовпливи відбувались як в ході військових конфліктів, так і союзницьких угод між германцями та слов'янами. Все ж таки, з огляду на більшу войовничість готських племен (що підтверджується археологією), можна припустити, що германський вплив на слов'ян переважав зворотній.

У VII – VIII ст. східні слов'яни перебували під значним тиском тюркських народів.²⁶² В умовах збройного протистояння з тюрками і, частково, залежності від Західнотюркського (Аварського) і Хазарського каганатів, давні слов'яни могли запозичувати військові звичаї кочових племен. Деякі дослідники вважають вплив тюркського культу воїна-звіра

²⁶¹ Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі / Баран Володимир Данилович. – К., «Міленіум», 2011. – 108 с. – С. 30.

²⁶² Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с. – С. 286; Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с. – С. 227 – 231; Гумилев Л. Н. Древние тюрки / АН СССР. Ин-т народов Азии / Лев Николаевич Гумилев. – М., 1967. – 504 с.; Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая / Мюссе Люсьен. – СПб.: Евразия, 2006. – 337 с. – С. 25 – 27.

(воїна-вовка) на східних слов'ян вирішальним у формуванні подібної військової традиції²⁶³. Проте, відсутні аргументовані свідчення таких запозичень. Зокрема, принципово різниться тактика загонів тюркських кочових вершників і піхотної лави слов'ян. Переважна більшість воїнів тюркських племен були вершниками, часто всі чоловіки кочівницьких номадів мали по декілька коней. Слов'янські війська традиційно були пішими, тільки вузький прошарок князівської знаті складав невеликі кавалерійські дружини²⁶⁴. Такі особливості військової справи зберігались до X ст.: військо київського князя мало таку структуру, про що залишив відомості візантійський хроніст Лев Диякон²⁶⁵. Цими обставинами зумовлювалась і військова тактика. У тюрків культ воїна-вовка накладався на тактику швидкої і маневреної кінноти. Можна висловити припущення, що тюркські воїни-вершники мали імітувати зграю степних вовків. Чисельні кінні з'єднання не придатні для бойових дій в лісі. Слов'янські військові дружини імітували поведінку лісової зграї, використовуючи тактику ведення війни на пересіченій місцевості, як було показано вище. Окремі практичні елементи культу вовка в період VII – VIII ст. могли бути запозичені праукраїнським населенням від тюркської військової справи. Зокрема, імітація вовчого виття під час наступу широко використовувалась тюрками²⁶⁶. Давні слов'яни мали використовувати цей тактичний прийом в першу чергу проти тюркської кінноти. Залякування коней кавалерії супротивника з використанням вовчого виття та вовчого хутра, а також «нестійкою» піхотної лави слід вважати частиною військової тактики в боротьбі з кочовими народами.

²⁶³ Будаев Н. Западные тюрки в странах Востока / Будаев Н.. – Нальчик, 2002.

²⁶⁴ Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. 1941. – № 1. – С. 230.

²⁶⁵ Лев Диакон История. М., 1988. – С. 70.

²⁶⁶ Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. – 138 с.

Взаємовідношення слов'ян з військовою культурою угрів виглядає подібним чином. Більше того, слід враховувати, що вплив угрів на східнослов'янське населення був значно менший, ніж тюркський. Як вже розглядалось вище, вважається, що етнічні групи угрів на землях Східної Європи самі перебували під значним культурним тиском тюркських традицій.

Сакральне шанування вовка та ведмедя було поширене на території України ще в епоху середнього та пізнього кам'яного віку, про що свідчать матеріали археологічних досліджень. Пізніше тотемне шанування звірів-хижаків було одним з найважливіших культових традицій давньої індоєвропейської спільноти.

Перші згадки про такі звичаї індоєвропейців відносяться до періоду пізнього Бронзового – раннього Залізного віків XII – IX ст. до н. е. Вони пов'язані з полюванням, сакральними традиціями, образом священного першопредка-вовка. Комплекс цих традицій можна умовно поділити на дві складові: міфологічну та практичну військову. Сутність першої полягала у самоусвідомленні воїном свого внутрішнього переродження в звіра-хижака (вовка, ведмедя, бойового пса, лева) та шанування небесних покровителів військового культу. Практична сторона вміщувала в себе ряд прийомів та військових хитрощів з використанням вовчого хутра, імітації вовчого виття, гарчання, що формували військову тактику, дуже ефективну проти бойових колісниць та кавалерії. Саме ефективність практичної військової складової вивела загони індоєвропейських воїнів-звірів на поля великих війн та спричинила надзвичайне поширення цієї традиції. Ці звичаї здійснили визначальний вплив на формування та розвиток військової справи в багатьох індоєвропейських етносів, в тому числі і у праслов'ян.

Тотемні військові звичаї індоєвропейців формувались і на території сучасної України, про що свідчить ряд археологічних даних (зокрема, зображення на антропоморфних стелах). Як сформоване явище військової традиції на територіях Північного Причорномор'я культ воїна-звіра існував

вже на початку I тис. до н. е., в передскіфський період. В період VIII ст. до н. е. – II ст. н. е., часи скіфського та сарматського панування, культ воїна-звіра набув надзвичайного розвитку. Ця традиція відіграла визначальну роль у військовій справі народів Скіфії та Сарматії, про що свідчать численні археологічні знахідки та свідчення давньогрецьких авторів. Особливо значним був образ вовка у сарматських військових станах – через значну поширеність ці звичаї мали чинити вплив на інші етноси, сусідні з Сарматією.

Традиції воїнів-звірів мали і західні сусіди Великої Скіфії та Сарматії, а саме фракійці (гето-даки), що займали землі довкола Дунаю та Нижнього Дністра та кельтські племена, що з IV ст. заселяли території басейну Дунаю, Закарпаття та Галичини. В плані військової справи ці етнічні групи зазнавали значного впливу з боку кіммерійської, а згодом – скіфо-сарматської військової традиції.

Вирішальну роль тотемні культи відігравали і в військовій справі давніх слов'ян. В давньослов'янській міфології сакральні образи хижаків – вовка, ведмедя – виступали символами потойбіччя, холоду, зими і одночасно були пов'язані з культом плодючості та відродження. Також важливу роль відігравав їх зв'язок з образом міфічного змія-дракона. Образ вовка-перевертня був священним для давньоруських жерців. Дикі хижаки, в першу чергу вовк, ототожнювались з війною. Покровителем вовків вважався Бог війни Перун-громовик.

Особливе значення в військовій справі східних слов'ян поміж інших хижих тварин посідає вовк. Можна говорити, що в слов'ян образ звіра-вовка був не лише тотемом бойових дружин, а і слугував образом сакрального захисника батьківської землі. Про це свідчать історичні, лінгвістичні, етнографічні відомості, матеріали літописів, дані археології. Лінгвістика подає матеріал, який розкриває історичну давнину і важливість культу. Зокрема, термінами важливими для оцінки значення культу є іменник «вой» і

прикметник «лютий». Також свідчення культу воїна-звіра знаходимо в великій кількості давньоруських переказів, билин і казок.

Аналіз писемних джерел іноземного походження дозволяє стверджувати «практичну» складову культу воїна-звіра, тобто застосування елементів тотемного військового звичаю безпосередньо під час ведення бою. Зокрема, у військовій справі давні слов'яни використовували імітування поведінки вовчої зграї, використання вовчого хутра, інтонація хижих звірів під час ведення бою тощо. Комплекс цих дій був дуже ефективним проти ворожої кінноти.

Окрім цього, аналогічні військові традиції мали і інші етнічні групи, що проходили територією сучасної України в період Великого переселення народів: давні германці (готи), тюрки (авари, хозари), угри.

Впливи на культ воїна-звіра у давніх слов'ян з боку інших народів виглядає наступним чином. Ймовірним є те, що витоки даної традиції є дуже древніми і сягають військових звичаїв індоєвропейської спільноти. В процесі розвитку військової справи на тотемні культу праслов'ян могли чинити певний вплив мілітарні традиції сарматів, в першу чергу – культ воїна-вовка. Також можливими є запозичення окремих елементів подібного культу від готських племен. Впливи з боку інших давніх народів на слов'янські звичаї воїнів-звірів малоімовірні.

Розділ III

КУЛЬТ ВОЇНА-ЗВІРА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

В IX ст. на східнослов'янських землях відбувається консолідація племінних об'єднань і посилюються державотворчі процеси. З кінця IX ст. в Києві закріплюється князівська династія Рюриковичів. Київ стає центром могутньої середньовічної держави з феодално-вічевою формою правління.

Для епохи Київської Русі характерний стан так званого «двовір'я». З IX століття на території Київської Русі розповсюджується християнське вчення. Цей процес посилюється після прийняття християнства в якості офіційної державної релігії в 988 р. Поширення християнства накладало свій відбиток на складну систему дохристиянських вірувань і культів. Проте, давні дохристиянські звичаї і традиції одержують подальший розвиток. Більше того, в XI – XII ст. відбувається «язичницький ренесанс». Тогочасні усні і писемні твори сповнені язичницьких мотивів, в той час як християнські сюжети в них фактично відсутні. Археологічними дослідженнями фіксується небувалий розмах язичницьких обрядів, зокрема поховальних ритуалів в XI – XII ст.

Подібна ситуація простежується і в розвитку військової традиції культу воїна-звіра. На давні військові культу накладалися уявлення християнського вчення. Військовий стан Київської Русі одержав нове світоглядне підґрунтя. При цьому давні військові звичаї зберігалися. Показовим є те, що в процесі поширення християнства риси Перуна-Громолика перебрали на себе образи Іллі-пророка (якому приписувалась влада над громом і блискавкою) і св. Юрія (який вважався покровителем воїнів). Одночасно св. Юрій набув рис «вовчого пастиря». Одна з традиційних назв вовків, що була поширена на українських та північнобілоруських землях, була «хорти святого Юрія», тобто Юрієві собаки. Вважалось, що без його дозволу вовки не можуть

займати жодної скотини²⁶⁷. Безсумнівним є те, що таке змішання християнської та язичницької символіки започаткувалось саме в епоху Київської Русі. Таким чином, після прийняття на Русі християнства св. Юрій виступав покровителем воїнів і вовків.

Давньоукраїнський фольклор, який бере початки ще в давньослов'янські часи і набуває розквіту в період становлення Київської Русі, насичений образами воїнів-вовків і перевертнів. Це казки, билини, легенди і перекази. В даному розділі ми розглянемо такі твори давньоукраїнського фольклору, час створення яких визначається хронологічним проміжком IX – XIII століття, тобто періодом Київської Русі.

Особливістю билин є відповідність образів головних героїв історичним особам, певних історичних прототипів, з яких поетично змальовувався герой усного твору. Зокрема, в фольклорі зустрічаються образи князів Київської Русі. Деяким з них билини і перекази приписують волхвування, або вказується на те, що вони були чарівниками.

Одним з найпоширеніших циклів билинних оповідань є цикл билин про князя Вольгу-Волхва. Билина має виразне київське походження. В різних варіантах билин головний герой називається також Вольга Буслаєвич і Волх Всеславич. Особливістю давньоруських билин є відповідність образів головних героїв історичним особам, певних історичних прототипів, з яких поетично змальовувався герой усного твору. Вольга-Волхв ототожнюється дослідниками з київським князем Олегом (882 – 911), прозваним «Віщим», тобто відаючим. Головний сюжет билини, похід на Індійське (в інших варіантах – Турецьке) царство має відповідати походам князя Олега на Константинополь в 907 р. і на південне каспійське узбережжя 913 р.

Іншим прототипом билинного образу князя був легендарний полоцький князь Всеслав Брячиславич, який керував полоцьким князівством протягом

²⁶⁷ *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 389 – 390.

тривалого періоду 1044 – 1101 р., а у 1068 р. протягом семи місяців був великим київським князем. Дослідники давньоруського фольклору ототожнюють полоцького князя з билинним персонажем Волхвом Всеславичем. Билини і легенди зображають князя Всеслава воїном-вовком, вовкулаком: «Дружина спить, та Волхв не спить, Він обернеться сірим вовком»²⁶⁸. Зображення князя Всеслава всевідаючим перевертнем зустрічаємо і в писемних пам'ятках Київської Русі. За повідомленнями літописця, мати породила князя «від волхвування», тобто за сприяння таємних язичницьких обрядів. Билини називають Волхва Всеславича сином царівни і Лютого Змія. Образ Всеслава Полоцького яскраво змальований в «Слові про Ігорів похід», до цього ми повернемося нижче.

Справедливим виглядає твердження про те, що билинний герой Вольга мав кількох історичних прототипів. Все ж таки, головним прототипом мав виступати князь Олег, основний текст билини мав бути складений за період його правління.

Окрім цього, ряд дослідників відносять цикл билин про Вольгу-Волха до пережитків давнього слов'янського епосу, пов'язаного з культом небесного Громовержця. В часи Київської Русі існуючий цикл переказів наклався на образи князів, які, таким чином, стали історичними прототипами билини. Згідно з цією точкою зору, образи Вольги та Всеслава у східних слов'ян співвідносяться з подібним образом Вука-Змія Огненого (Змія-Вогняного Вовка) у епічних творах південних слов'ян. Цей образ нібито відображував Бога-Громолика (Перуна), який, маючи втілення в особі князя-чарівника, вбиває свого ритуального супротивника. Таким чином в циклі билин відображується архаїчний слов'янський сюжет про боротьбу Перуна і Велеса²⁶⁹.

²⁶⁸ *Залізняк Л. Л.* Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С. 142.

²⁶⁹ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с. – С. 123 – 126.

Для нас важливим є оцінка образу князя-перевертня в циклі билин про Вольгу-Волхва. Князь-богатир обертається на вовка і інших тварин. Крім перекидання у вовка типовими для билинного циклу є перетворення князя у сокола, горноста, шуку, мураху. Деяким перевтіленням князь вчиться: «Учився Вольга да всяким премудростям: сірим волком рискати по темних лісах, шукою-рибою да виринати у синіх морях»²⁷⁰. В одному з варіантів билини Вольга навчився трьома «премудростям» – обертатися «ясним соколом, сірим вовком, гнідим туром з рогами золотими»²⁷¹. Згідно з науковими дослідженнями древнього слов'янського фольклору, перетворення у сокола, дикого бика і вовка мало відображати три рівні шаманського світу²⁷². На нашу думку, такий вибір тварин пов'язаний з символікою військової аристократії Давньої Русі: сокіл, вовк і тур виступали основними військовими тотемами, символами князівської влади і давньоруської дружини. Іноді князь-чарівник не тільки перевтілюється сам, але й перевтілює всю свою військову дружину «сам обернувся мурашкою і молодців своїх мурашками поробив. Здолали вони білокамінний мур, а коли опинилися у славному царстві Індійському, знову Волх обернув їх на славних молодців зі своєю ратною зброєю»²⁷³.

В билині Вольга обертається у вовка для того, щоб знищити коней у стаї індійського (або турецького) султана. В інших варіантах князь під час військового походу перетворюється у вовка і полює диких тварин, а потім годує впольованим своє військо. Слушною є думка, що таке «польовання» могло бути поетичним описом полюддя, або збирання данини.

²⁷⁰ Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с. — С. 20.

²⁷¹ Там само. — С. 21.

²⁷² *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. — М.: Наука, 1974. — 342 с. — С. 124.

²⁷³ Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с. — С. 25.

Основними товарами, що збиралась з підвладних племен, були шкури звірів. Із виручених коштів князь годував і одягав дружину. Образ вовка-мисливця символізував владу і військову вдачу князя, що збирав данину. В варіаціях твору, князь-чарівник, обернувшись у вовка для ловів, полює на вовків і ведмедів. Цей епізод виглядає архаїчним пережитком давніх мисливських вірувань і пов'язаних з ними ритуалів. В цьому випадку князь-перевертень виступає як провідник між протилежними світами, одночасно втілюючи крайні точки боротьби – він зображений і вовком, і мисливцем²⁷⁴. В билині простежується беззаперечно схвальне ставлення до головного героя. Саме перевертництво змальовується як «премудрість», якою володіє князь Вольга: завдяки волхвуванню і перевертництву князь-чарівник здобуває перемогу над ворогом, рятуючи Київську землю²⁷⁵.

В інших билинах київського циклу про богатирів теж зустрічаємо «звірині» або ж «вовчі» мотиви. Соловій-Розбійник, супротивник київського богатиря Іллі Муромця, «свистить по-солов'їному, кричить по-звіриному». Такі ж якості билини приписують і самому Іллі Муромцю і іншим богатырям. Так, в билині «Про бій Іллі Муромця з сином» богатырі, що перебувають на заставі, намагаючись зупинити незнайомого витязя «заревіли по-звіриному, засвистіли по-солов'їному, зашипіли по-зміїному»²⁷⁶.

Вище вже розглядався цикл билин про богатыря Івана Сучича (Сученка)²⁷⁷. Богатыр був вигодуваний (в інших варіантах – породжений) вовчицею. Є беззаперечним дуже архаїчне виникнення даного фольклорного циклу, проте в часи Київської Русі ці билини набули низку визначальних рис. В першу чергу, саме християнізоване ім'я богатыря Іван вказує на широке

²⁷⁴ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с. – С. 125.

²⁷⁵ Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с. — С. 20 – 25.

²⁷⁶ Там само. – С. 32.

²⁷⁷ *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981. – 605 с. – С. 581 – 587.

побутування усного твору в часи Руської держави, що мало віддзеркалитись на формі і змісті билини та призвести до її часткової видозміни.

Відомі пам'ятки писемності часів Київської Русі широко подають образ воїна-звіра, прямо наслідуючи билинну традицію, яка була розглянута вище. Розглянемо писемні пам'ятки Київської Русі, в яких можна побачити відображення культу перевертня, воїна-вовка.

Літопис «Повість врем'яних літ» є основним писемним джерелом по історії Київської Русі. В тексті літопису зустрічаються кілька епізодів, що висвітлюють зв'язок воїнської культури з образом вовка.

В першу чергу, розглянемо опис в «Повісті» супротивних дій древлян проти київського князя Ігоря. Під 945 роком літопис повідомляє: «Коли ж почули древляни, що він (Ігор) знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить»²⁷⁸. Ще одне порівняння князя Ігоря з образом вовка міститься в описі посольства древлян до вдови вже загиблого князя Ольги: «І сказали деревляни: «Послала нас Древлянська земля, кажучи так: «Мужа твого ми вбили, бо був муж твій як той вовк, що обкрадав і грабував»²⁷⁹.

Очевидним є негативний підтекст порівняння київського князя з звіром-хижаком, даний князю Ігорю його супротивниками. Князь ніби порівнюється з хижим і ненажерливим грабіжником. Проте, можливий і інший варіант тлумачення такого порівняння. Згідно з дослідженнями В. Шевчука, в давньоруських билинах образ вовка під час полювання є типовим символом князя, що збирає полюддя або данину з підвладних племен²⁸⁰. Детальніше це явище було розглянуто вище.

²⁷⁸ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. — К.: Рад. письменник, 1990. — 558 с. — С. 80 — 81.

²⁷⁹ Там само. — С. 84 — 85.

²⁸⁰ Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с. — С. 23 — 24.

Під роком 1097 «Повість» описує міжусобну війну руських князів. Супротивники Святополк і Давид запросили собі на допомогу війська інших народів. За Святополка виступили угорці, союзниками Давида були половці. На чолі угорських військ виступив король Коломан. Половецьким військом керував хан Боняк. «Повість врем'яних літ» описує такий епізод: «коли наступила опівніч, то Боняк, уставши, від'їхав од війська і почав вити вовчим голосом. І відвівся йому вовк, і стало багато вовків вити. Боняк тоді, приїхавши, сказав Давидові: «Побіда нам є над уграми завтра». На наступний день війська Давида і Боняка одержали перемогу над угорцями²⁸¹.

Цей випадок теж ніби наслідує билинні традиції. З іншої точки зору, описаний епізод виглядає досить реалістично: імітування вовчого виття і інших звуків оточуючої природи могло входити в арсенал досвідчених воїнів і мисливців. Містичний підтекст має підсумок описаного епізоду: Боняк, перегукуючись з вовками, «дізнався» про те, що на наступний день перемога буде на боці князя Давида. Тобто, вовки ніби «повідомили» йому про це.

Зауважимо, що згідно з літописами Боняк був родичем полоцького князя Всеслава Брячиславича, образ якого дуже поширений в билинах і писемній традиції²⁸². Це дозволяє говорити про зв'язок між образом воїна-перевртня і родовим походженням. Також можливим є вплив половецьких військових традицій на формування образу князя Всеслава, що було зумовлено родовою спорідненістю.

Дуже важливим для нашої роботи є відомий шедевр давньоруської літератури «Слові о полку Ігоревім». Цей твір, створений після 1185 р., насичений традиційними дохристиянськими сюжетами. Текст «Слова» сповнений порівняннями воїнів з вовками, що містить в собі міфічне підґрунтя. Слово «вовк» зустрічається в творі дев'ять разів і тільки у одному

²⁸¹ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.— К.: Рад. письменник, 1990. — 558 с. — С. 80 — 81. — С. 414 — 417.

²⁸² Плетнева С. А. Половецкая земля / Светлана Александровна Плетнева // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С. 138.

випадку мова йде власне про вовка. Всі інші випадки – порівняння зі звіром героїв твору або літературне надання їм рис, притаманних цій тварині²⁸³.

На початку твору наведена алегорична метаморфоза у вовка давнього творця пісень Бояна. Він «рище» по землі сірим вовком по тропі Трояновій. На думку дослідниці Т. Подкоритової, цей вираз відносно хранителя переказів слід тлумачити як уславлення військових звитяг минулого. «Тропа Трояна» – це шлях «нащадків Трояна», слов'янських племен. «Переміщення по цій «тропі» в образі «вовка» пояснюється тими ж причинами, що й «вовчі» метаморфози Всеслава Полоцького і князя Ігоря: це «обертання» назад, в язичницьке минуле народу, уподібнення співця воїнам-вовкам – предмету пісні-слави» (Переклад автора).²⁸⁴

Брат Ігоря князь Яр-Тур Всеволод метафорично порівнює своїх воїнів з вовками: «А мої куряни – вправні воїни (...) скачуть, як вовки сірі в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави»²⁸⁵. Порівняння воїнів з вовками в цьому епізоді слід розуміти як свідчення їх хоробрості і витривалості.

Згадуючи про Полоцького князя Всеслава, літописець пише наступне: «Всеслав-князь людей судив, городи мирив із князями, а сам вовком серед ночі темної вибігав із города з Києва, до півнів сягав Тмуторокані, вовком путь перебігаючи великому Хорсові»²⁸⁶. Здатність обертатися вовком слід тлумачити як надприродні здібності, якими автор «Слова» наділяє полоцького князя, щоб підкреслити його могутність і військову вдачу. Отже, як і в билинах та переказах, князь Всеслав виступає волхвом, відаючим, чарівником. Літопис «Повість врем'яних літ» теж містить згадки про

²⁸³ Творогов О. В.. «Волк» / Творогов Олег Викторович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». В 5 тт. Т.1. – СПб., 1995, – С. 223 – 226.

²⁸⁴ Подкорытова Т. И. Мифологические истоки фразеологизма «босымъ вльком» в «Слове о полку Игореве» / Татьяна Подкорытова // Croat. Slav. Ladert. – 2007, № III. – С. 143 – 150.

²⁸⁵ Слово о полку Игоревім. – К.: Дніпро, 1974. – 88 с. – С. 13 – 15.

²⁸⁶ Там само. – С. 57.

надприродне походження, і пов'язані з цим чародійство і волхвування полоцького князя²⁸⁷.

Опис перевтілення головного героя «Слова», князя Ігоря, під час втечі з половецького полону теж наслідує билинну традицію зображення обертання. «А Ігор-князь поскочив горностаєм між очерети високі, білим гоголем на воду полинув. Іспав же він на коня бистрого ще й помчався вовком-сіроманцем (...) ще й полетів ясним соколом.»²⁸⁸ Як бачимо, князь Ігор перевтілюється по черзі в горностая, гоголя, вовка і сокола. Принциповим є те, що змальовуючи князя вовкулаком, автор не бачить в цьому нічого осудливого. Навпаки, описує цей вчинок з похвалою і доброзичливістю. Перевтілення у вовка-перевертня представлено як добровільний вчинок князя-чародія²⁸⁹.

Зауважимо, що розбір тексту описаного епізоду викликає розбіжності в перекладі, а отже і в тлумаченні. Епізод обертання князя на вовка передається фразою «и скочи съ него босымъ влькомъ». Словосполучення *босымъ влькомъ* по-різному тлумачилось різними дослідниками: сірий вовк, білоногий вовк, спритний вовк, вовк-перевертень²⁹⁰. Аргументованим є переклад цього терміну фразою «вовк, що полиняв», «вовк, що скинув хутро». Саме таке розуміння цих слів було зафіксовано В. Козирєвим в живих діалектах Брянщини. Вислів має підтекст «швидкий» або «стрімкий», оскільки вовк, що скинув навесні хутро швидше пересувається. Згідно з цією версією, вислів «скочи съ него босымъ влькомъ» слід розуміти як «побіг стрімко, наче вовк, що скинув хутро»²⁹¹. В. Гордлевський відстоював тлумачене цього терміну означенням «сірий». При цьому, дослідник висунув

²⁸⁷ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с. — С. 113.

²⁸⁸ Слово о полку Ігоревім. — К.: Дніпро, 1974. — 88 с. — С. 65.

²⁸⁹ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. — М.: Прогресс, 1987. — 384 с. — С. 116 — 117.

²⁹⁰ Складенко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» / Складенко Віталій Григорович. — К.: Довіра, 2003. — 147 с.

²⁹¹ Подкорытова Т. И. Мифологические истоки фразеологизма «босымъ влькомъ» в «Слове о полку Игореве» / Татьяна Подкорытова // Croat. Slav. Ladert. — 2007, № III. — С. 143 — 150.

гіпотезу половецького походження слова «босий» від тюрського «boz» («сірий»)²⁹². В. Складенко дає найбільш повне і аргументоване пояснення розглянутого словосполучення. Спираючись на дослідження О. Соболевського і В. Гордлевського, В. Складенко тлумачить даний вислів як усталене означення священного, втаємниченого вовка, чарівного звіра. «Босий вовк» – сірий вовк з білими ногами, що уособлює собою священну тварину, воїна-перевертня. «Ігор, до якого автор ставиться дуже прихильно перетворюючись у вовка при втечі з половецького полону, мав перетворитися в доброго вовка, а таким вовком, за уявленнями давніх слов'ян був вовк (сірий) з білими ногами»²⁹³. Таким чином, можна припустити існування міфологічного уявлення про перетілення князів і воїнів в звіра, який мав являти собою священного вовка. Не звичайного сірого хижака, а мудрого звіра-чарівника, особливими ознаками якого мали слугувати білі плями.

Похід князя Ігоря слід розуміти як військову традицію язичницьких часів. Воїни-вовки наступають на супротивника, здобуваючи собі честь, князю – славу, а також захоплюючи військову здобич.

Іншим виразним символом військової доблесті в творі виступає образ дикого бика – тура. Брат князя Ігоря Всеволод має воїнське прізвисько або друге ім'я Буй-Тур (Яр-Тур). Зазначимо, що в тексті «Слова» це друге ім'я використовується в епізодах, в яких підкреслюється воїнська удача князя Всеволода і його дружини²⁹⁴. В іншому місці в тексті «Слова» з турами порівнюються поранені воїни-руси²⁹⁵. В цьому епізоді тексту значення образу тура однозначно символізує воїнську хоробрість і могутність, але несе в собі змістове навантаження нещастя та смутку.

²⁹² Гордлевский В. А. Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве») / Владимир Александрович Гордлевский // Избр. соч. - Т. II. - М.: Изд-во вост. литературы. - 1961. - С. 482 – 504.

²⁹³ Складенко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» / Складенко Віталій Григорович. – К.: Довіра, 2003. – 147 с.

²⁹⁴ Слово о полку Ігоревім. – К.: Дніпро, 1974. – 88 с. – С. 13 – 17.

²⁹⁵ Там само. – С. 62.

Розглянемо в порівнянні образність турів і вовків в тексті «Слова». Ці два образи мають і спільні і відмінні характеристики. Обидві тварини символізують воїнську відвагу або доблесть. Проте, якості тура – це, в першу чергу, сила, потужність, відсутність страху. Ці якості виступають як індивідуальні характеристики окремого воїна. Символіка вовка, навпаки, слугує означенням воїнського стану, військової справи. Крім цього, індивідуальне порівняння з вовком окремої особистості виступає свідченням надприродних здібностей, всезнання, військової «хижацької» вдачі. Тур, хоч і надзвичайно сильний, все таки може бути жертвою – пораненим, переможеним. Ця тварина виступає в образі жертви полювання, мисливських ловів. На відміну від цього, образ «вовчої доблесті» використовується для підкреслення перемоги, військового успіху або для передачі самої атмосфери війни.

Попередньо були розглянуті міфологічні уявлення про образ звіра (вовка), як покровителя військової справи. Тепер розглянемо практичну складову культу воїна-звіра у військовій справі Київської Русі: підготовці молоді, тактичних прийомах, способі ведення бойових дій.

Звернемося до текстів візантійських хронік, які описують події війни 969 – 971 років на Балканському півострові. Описуючи бойові дії, візантійські автори згадують про бойові звичаї русичів, які нагадують звірину або вовчу поведінку.

Лев Диякон описує стрімкий наступ візантійських військ Іоанна Цимісхія на столицю Болгарії Преславу, в якій перебувала залога військ Київської Русі на чолі з воєводою Свенельдом. Згідно з повідомленнями Льва Диякона, русичі не очікували раптового нападу всього імператорського війська. Попри це, військо русичів вишукувалось в бойовий стрій: «Все ж вони поспішно взяли за зброю, покрили плечі щитами (щити в них міцні та задля більшої безпеки досягають ніг) вишикувались в грізну бойову лаву, вийшли на рівне поле біля міста і, рича неначе звірі, викрикуючі химерні,

незрозумілі вигуки, кинулись на ромеїв» (Переклад автора).²⁹⁶ Як можна побачити з наведеної цитати, руські воїни «ричали», неначе звірі. Схоже описана і перша битва військ Київської Русі з візантійцями під стінами Доростолу: «Війська билися з надзвичайною хоробрістю; роси, керовані їхнім вродженим звірством і шаленістю, в ярісному пориві кинулися, ревучи наче одержимі, на ромеїв, а ромеї наступали, використовуючи свій досвід та військове мистецтво» (Переклад автора).²⁹⁷

Зробимо спробу реконструкції практичного бойового значення цих військових звичаїв. В першому випадку, військо вишукувалось в лаву. Безпосередньо перед зіткненням з ворожим строєм або під час бою воїни починали видавати гучні вигуки, що імітували звірине (ймовірно, вовче) гарчання. Таке явище мало слугувати психологічним впливом на лави ворожих воїнів.

Бойовий звичай давніх слов'ян-праукраїнців «акустичного» впливу на супротивника описують і більш ранні іноземні автори. Візантійський хроніст VII ст. н. е., так званий Псевдо Маврикій, в праці «Стратегікон» описував військові звичаї слов'ян, що були йому відомі. За свідченнями Псевдо Маврикія, давні слов'яни не розумілися на тактиці ведення бою на відкритій місцевості. На відміну від цього, в бойових діях на пересіченій місцевості, особливо в лісах, слов'янські війська завжди мали перевагу над супротивником і здобували перемоги. У випадку, коли все ж таки доводилось битися на відкритому просторі, вони наступали суцільним строєм з голосним страхітливим «криком»: «Якщо і трапиться, що вони відважились йти у бій, то вони під час бою з криком просуваються вперед всі разом, і якщо супротивники не витримують їх крику и похитнуться – тоді вони сильно наступають; в противному випадку починають відступ, не поспішаючи помірятися силами з супротивником в рукопашній. Маючи велику поміч в лісах, вони направляються в ліс, оскільки серед тіснин вони чудово вміють

²⁹⁶ Лев Диакон История. М., 1988. – С. 70.

²⁹⁷ Там само. – С. 74.

вести битву» (Переклад автора).²⁹⁸ Особливу увагу привертає епізод про те, що ворог міг «не витримати» бойового «крику» і почати панічний відступ. Воїн на полі бою мав бути психологічно підготовлений і навряд чи міг бути переляканий звичайним криком. Без сумнівно, це є доказом надзвичайної сили і потужності такої «голосової атаки». Отже, це не міг бути звичайний бойовий вигук. Напевно мова йде про імітування загрозливого рева диких звірів.

Вище ми вже розглядали описи подібних «звіриних» бойових вигуків, що зустрічаються в давньоруських билинах. Згідно з текстом билини богатирі, намагаючись зупинити незнайомого витязя «заревіли по-звіриному, засвистіли по-солов'їному, зашипіли по-зміїному» (билина «Про бій Іллі Муромця з сином»)²⁹⁹. Тут «заревіли по-звіриному» означає імітування вовка або, можливо, ведмедя. Безсумнівно, і в праці Льва Диякона, і в свідченнях Псевдо Маврикія, і в давніх українських билинах йдеться про один і той самий бойовий звичай.

На нашу думку, психологічний вплив безпосередньо на ворога – це другорядний чинник. Найголовніше, чого можна було досягнути подібним імітуванням звіриних інтонацій – втримання наступу ворожої кінноти. Вигуки, схожі на звіриний рев, лякали коней, що призводило до змішання кавалерійських лав, збивало темп наступу тощо. Раніше нами вже розглядалась реконструкція тактики «воїнів-звірів» проти кінноти, згадки про яку є в описах бойових дій різних народів індоевропейської мовної сім'ї. Ця тактика передбачала залякування коней вовчим хутром, в яке були вдягнуті воїни, опудалами вовчих голів та несамовитим звіриним ревом, гарчанням та «вовчим співом». В цей же час, користуючись переляком коней

²⁹⁸ Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. 1941. – № 1. – С. 230.

²⁹⁹ Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с. — С. 32.

та змішанням ворожих лав, несподівано атакували коней знизу, наносячи удари в черево та груди.³⁰⁰

Як відомо, в період Середніх віків кіннота відігравала вирішальну роль під час битви. Кавалерійські з'єднання важко озброєних вершників зламували оборону супротивного війська. В армії Візантійської імперії такими важко озброєними вершниками були елітні загони катафрактаріїв. Згідно з візантійською військовою тактикою, під час бою катафрактарії або охоплювали вороже військо з флангів, або наступали з фронту.

Візантійська важка кавалерія була рушійною ударною силою і під час війни в Болгарії. Як можна побачити з описів боїв, наведених Левом Дияконом, візантійці атакували русичів саме кіннотою. Так, в битві під Преславою війська русичів були атаковані кавалерійськими з'єднаннями «безсмертних». «Василевс наказує «безсмертним» стрімко атакувати ліве крило скіфів; «безсмертні», виставив наперед списи та сильно пришпорив коней, кинулись на ворогів. Скіфи [завжди] б'ються в пішому строї; вони не звикли воювати на конях и не вправляються в їзді верхи» (Переклад автора).³⁰¹ З наведеного уривку слідує і те, що русичі билися пішими. Так само, візантійська кавалерія широко використовувалась і під час перших бойових зіткнень з військом Святослава Ігоровича під Доростолом. «Багато [воїнів] пало з обох сторін, бій йшов з перемінним успіхом, і до самого вечора неможна було визначити, на який бік схилиться перемога. Але коли світило почало хилитися на захід, імператор кинув на [скіфів] усю кінноту (...)» (Переклад автора).³⁰² Отже, саме проти кінноти катафрактаріїв мав бути направлений бойовий вигук дружинників, що імітував звіриний рев. Отже, руськими дружинниками проти катафрактаріїв використовувалась описана вище тактика змішання ворожих лав через використання вовчого хутра, звіриного гарчання та виття зі стрімкою рукопашною атакою.

³⁰⁰ Speidel M. P. Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors» / Speidel Michael P. // Journal of World History. – Fall 2002. – Vol. 13, Issue 2. – P. 253 – 290. – P. 256.

³⁰¹ Лев Диякон История. М., 1988. – С. 70.

³⁰² Там само. – С. 75.

По іншому виглядають дії невеликого загону військ київського князя, що чинив несподівані напади на візантійське військо напередодні початку боїв під Доростолом. Лев Диякон залишив наступне повідомлення: «В той час коли імператор повільно просувався в напрямі до війська росів, від їх фаланги виокремилось декілька одержимих відчайдушною зухвалістю сміливців, які, влаштував засідку, вчинили несподіваний напад і вбили деяких воїнів з передового загону ромеїв» (Переклад автора).³⁰³ Як можна побачити, в цьому випадку русичі діяли невеликою групою. Беззастережна відвага робить схожим цей загін на «зграю» скандинавських берсерків або ульвхендарів – воїнів-звірів. Відзначимо, що на думку дослідників, основними критеріями визначення берсерка (воїна-звіра) є два фактори: характерний стан шаленої відчайдушності та показове нехтування захисними обладунками³⁰⁴.

Іоанн Скіліца наводить опис тризни русичів, яку вони справляють по загиблیم. Візантійці стали свідками цієї тризни після однієї з битв під Доростолом, в якій загинуло багато дружинників київського князя. «Зібравшись всередині міста, розбиті варвари провели ніч без сну та оплакуючи загиблих в битві дикими страхітливими криками, так, що тим хто їх чув здавалось, ніби це звіриний рев чи вий, але не плач та ридання людей.» (Переклад автора)³⁰⁵ Загалом описи «варварів» у візантійських авторів не завжди відповідають дійсності. Окремі епізоди в цих описах могли бути створені для підвищення вражень про «дикість» русичів. Таким чином, не зрозуміло, чи історично достовірною є наведена нами цитата Скіліци. Можливі два варіанти: описане дійсно відбувалось, вигуки, що імітували звірине гарчання і вовчий вий входили в комплекс військових дохристиянських ритуалів тризни; наведена цитата не відповідає дійсності, а створена для підсилення враження «дикої» поведінки русичів. На нашу

³⁰³ Там само. – С. 72.

³⁰⁴ *Speidel M. P. Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors» / Speidel Michael P. // Journal of World History. – Fall 2002. – Vol. 13, Issue 2. – P. 253 – 290. – P. 253 – 254.*

³⁰⁵ *Лев Диакон История. М., 1988. – С. 128.*

думку, справедливими можуть бути обидва ці припущення. Дійсно, в поховальний воїнський ритуал могли входити звичаї імітування звіриних (вовчих) інтонацій. У візантійських авторів це могло бути подано в гіперболізованому вигляді.

Про воєвод князя Святослава, які керували військами під час походу в Болгарію, відомо дуже мало. Джерела донесли імена тільки декількох з них. Фактично відомі тільки воєвода Свенельд, а також, з візантійських джерел, Сфенкел та Ікмор (останні загинули в боях під Доростолом). Російський історик XVIII ст. В. Татищев використовував так званий «Іоакимівський літопис», що не зберігся до нашого часу. Спираючись на це джерело, В. Татищев наводив факти русько-візантійської війни, невідомі з інших джерел. Зокрема, важливим є оповідання про те, що в час відсутності Святослава в Болгарії, військо русичів очолював воєвода на ім'я Волк. Згідно з Татищевим, болгари, спровоковані візантійськими легатами, вчинили повстання проти військ Київської Русі. Воєвода Волк діяв як досвідчений воєначальник – йому вдалося нанести поразку болгарам, зберегти військо і з'єднатися з основними силами Святослава Ігоровича. «Волк міцно в граді боронився та, побачивши нестачу харчів, а скоріш дізнавшись, що деякі мешканці (міста) мають домовленості з болгарами, вийти ж з військом в Русь було незручно, оскільки в полі та по Дунаю в лодіях болгари пильно стерегли, велів таємно війську своєму лодії приготувати на березі. Тим часом він сам, вдаючи вигляд, розголосив, ніби хоче, до останньої людини град боронити, чекати Святослава, тому коней велів всіх порізати, м'ясо солити та сушити; але вночі, зібравши військо, град по кількох місцях підпалив, що побачили болгари і приступили до міста. Тим часом Волк на лодіях своїх напав і, болгарські човни на другому березі побравши, пішов з усім військом та майном вниз по Дунаю. І не змогли йому болгари нічого вчинити, оскільки всі човни їх були захоплені.» (Переклад автора)³⁰⁶ Зауважимо, що дані, які

³⁰⁶ Татищев В. Н. «История Российская», т. 2 / Василий Никитич Татищев. – М., 2003. – 732 с. – С. 38.

подавав Татищев, важко як підтвердити, так і спростувати. Загалом, не всі дослідники визнають існування «Іоакимівського літопису». Якщо описані події відповідають дійсності, це є фактичним свідченням того, що воєвода Волк був залишений великим київським князем намісником в болгарських землях. Для нашої роботи важливе ім'я воєводи. Таке ім'я могло бути або родовим, тобто таким, що передавалось по чоловічій лінії від батька до сина, або могло бути дане в якості «прізвиська» за особисті якості, якими відзначався чоловік. Можемо припустити, що ім'я «Волк» воєвода отримав саме за свої військові здібності. Принципово також те, що цей воєначальник має слов'янське ім'я (чи прізвисько) з усіх відомих нам воєвод Святослава.

Як відомо, в IX – X ст. в військових дружинах Київської Русі було багато найманців-вікінгів. Скандинавські військові з'єднання брали участь і в балканських походах Святослава Ігоровича 968 – 971 років. Скандинавське походження мав воєвода Свенельд. Інші полководці київського князя, Сфенкел та Ікмор, про яких згадують візантійські хроністи, теж, ймовірно, були скандинавами, на що прямо вказують їхні імена. Для нашої роботи важливим є запитання, яку роль відігравали скандинавські воїни у формуванні «звіриних» звичаїв у війську київського князя. Впливи на слов'янську військову традицію з боку скандинавів буде розглянутий нижче.

Зазначимо, що Святослав Ігорович – єдиний з київських князів, якому «Повість врем'яних літ» надає епітет «лютий». Так нібито говорять про нього візантійські можновладці. «І прийшли [послані] назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину». І послав цесар [послів до Святослава] , кажучи так: «Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш»³⁰⁷. Вище розглядалось тлумачення терміну «лютий». Можливим є значення цього прикметника як «вовчий» і «доблесний», а терміну «лютий звір» – як синонім слова «вовк». Згідно з іншими варіантами етимологічного походження

³⁰⁷ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с. — С. 49.

терміну, він має означення «звір-хижак». В будь якому разі, така характеристика князя-завойовника виглядає свідченням небезпеки, яку він несе для ворогів.

Окрім Святослава Ігоровича, «Повість врем'яних літ» згадує ще одного Рюриковича, якому надається означення «лютий». Син Свенельда, відомого воєводи князя Святослава, Мстислав (Местиша) мав прізвисько Лют або Лютий. Очевидно, таке прізвисько він отримав за військові звитяги. Підкреслимо, що як і в попередньому розглянутому випадку, епітет «лютий» надається не через тиранію чи жорстокість правителя, а виключно за його військові якості. Местиша був вбитий під час міжусобного зіткнення воїнами Олега Святославовича в 975 р. Показовим є те, що збройний конфлікт виник через полювання Мстислава «Лютого» в угіддях, які належали Олегу Святославичу³⁰⁸. Раніше нами був розглянутий взаємозв'язок між розвитком мисливства і військової справи. Про важливий зв'язок між полюванням і культом звірів-хижаків в часи Київської Русі піде мова нижче.

Інший епітет, який літописець надає князю Святославу Ігоровичу є «пардус»: «Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив.»³⁰⁹ Дослідники тлумачать цей термін як «гепард». Звертає на себе увагу те, що в часи середньовіччя в Східній Європі приручених гепардів, подібно до собак, використовували в мисливських ловах. Даний епізод є яскравим прикладом ототожнення князя-войовника з хижим звіром для підкреслення його військової доблесті. Така характеристика виступає синонімом епітета «лютий». На нашу думку, таке порівняння рівнозначно є свідченням як військових здібностей полководця, так і особистих індивідуальних якостей воїна.

Важливим аспектом культу воїна-звіра в Київській Русі є зв'язок між полюванням і військовою справою. В багатьох середньовічних народів

³⁰⁸ Там само. – С. 51.

³⁰⁹ Там само. – С. 44.

полювання відігравало роль підготовки молодих воїнів перед майбутніми військовими походами. Традиції полювання як військового вишколу могли наслідуватись з більш давніх часів. Але почасти мисливство досягало свого розквіту саме в середньовіччя, в часи феодального ладу. В Київській Русі полювання як вишкіл бойової дружини був невід'ємною частиною воїнської культури і досяг свого найбільшого поширення в період піднесення централізованої Київської держави X – XII ст. Такі полювання-вишколи змальовують давньоруські билини про Вольгу-Волха³¹⁰. Вони могли відбуватись під час військових походів або безпосередньо напередодні бойових дій. Як зазначалось вище, у відомому давньоруському фольклорі чітко простежується зв'язок між мисливськими ловами і збором полюддя з підвладних племен чи військовим походом вцілому. Яскраві підтвердження зв'язку полювання з військовою справою надають писемні джерела періоду Київської Русі. В літописах часто зустрічаються описи князівських ловів на птахів і диких тварин. «Повчання Володимира Мономаха дітям» містить опис таких полювань. Підкреслимо те, що в своєму повчанні великий київський князь мисливство на звірів ставить в один ряд з військовими походами. Він дає настанови княжичам постійно бути наготові виступити проти ворогів. Для цього від радить уникати празності та бездіяльності, натомість влаштовувати мисливські лови³¹¹. Полювання на диких тварин могло бути важливим елементом культу воїна-звіра і військової дружини як зграї вовків. Саме в процесі таких полювань могла наслідуватись тактика полювання вовчої зграї.

Матеріали розкопок пам'яток періоду Київської Русі теж подають свідчення культу звіра, тісно пов'язаного з військовою справою. Військові (дружинні) поселення Київської Русі мають ряд специфічних особливостей і

³¹⁰ Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с. — С. 24.

³¹¹ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с. — С. 521.

стоять окремо від всіх інших різновидів давньоруських населених пунктів. В процесі досліджень таких військових поселень серед інших матеріалів були виявлені рештки диких тварин, які мали слугувати культовими предметами. Зокрема, в ряді випадків археологами були виявлені амулети, зроблені з ведмежого ікла. Принциповим є те, що такі амулети відсутні в землеробських селах і поселеннях того ж періоду. В пам'ятках археології, які визначаються як давньоруські міста (або гради) подібні амулети зустрічаються вкрай рідко і теж реконструюються як елементи культури давньоруських воїнів-дружинників.

Подібно до поселень, серед поховань періоду Київської Русі вирізняють дружинні і князівські поховання, а також цілі дружинні могильники (некрополі). Такі поховання «супроводжують» військові поселення Київської Русі. Саме в дружинних і князівських похованнях археологічні дослідження виявляють велику кількість решток тварин. Це рештки свійських тварин (коней і собак) і рештки диких тварин та птахів. Наголосимо на тому, що статус князя, військового вождя, міг суміщатися з високими духовними посадами жерця, служителя культу. Одним з найкраще досліджених дружинних некрополів є могильник біля села Шестовиця в Чернігівській області. Тут були досліджені поховання-кургани, в яких було виявлено як інгумації, так і кремації³¹². Серед супровідного матеріалу небіжчиків було виявлено велику кількість перепалених і не обпалених кісток тварин. Рештки собак було виявлено в 15 кремаціях (5 випадків трупоспалень на стороні та 10 випадків трупоспалень на місці) і в 3 інгумаціях³¹³. Відомі і інші могильники, за остеологічним матеріалом аналогічні Шестовицькому некрополю (Чернігівський, Табаїфський, Михайлівський могильники та інші)³¹⁴.

³¹² Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К.: Наукова думка, 1977. – 235 с.

³¹³ Там само. – С. 24 – 26.

³¹⁴ Там само. – С. 24.

Як відзначав Д. Бліфельд, деякі тварини (в першу чергу – кінь) мали пряме відношення до ритуалу поховального обряду: « Вважаємо, що це тварини, які пов'язані з релігійними віруваннями східних слов'ян і відігравали велику роль в їх культових відправленнях».³¹⁵ Знахідки в «дружинних могильниках» вказують на важливе ритуальне значення собаки в процесі поховання воїна. Можна припустити, що собака мала виступати магічним захисником небіжчика і його провідником в інший світ. Рештки хижих звірів – вовків і ведмедів – слід розцінювати як елементи тотемного культу похованих дружинників.

Ювелірне мистецтво Київської Русі насичене зображеннями тварин і рослин, що слугують ритуальною орнаментациєю або створюють сюжетні образи міфологічного змісту. Для нашої роботи важливим є зображення звірів-хижаків. Особливу увагу привертають ювелірні образи звірів, нанесені на предмети культового призначення. Одним з найвиразніших відомих нині культових предметів дохристиянської Русі є два рога-ритона, виявлених в процесі археологічних досліджень під керівництвом Д. Самоквасова кургану Чорна Могила в Чернігові. Зауважимо, що це князівське поховання, що датується серединою X ст., містило зброю, бойовий обладунок, залізний казан, бронзового ідола. Такий багатий інвентар, що свідчив про приналежність похованих одночасно і до військової аристократії, і до жрецької еліти свідчить про те, що в X ст. князівський стан мав як військову владу, так і сакральний авторитет.

Більший з рогів (довжиною 67 см) вкритий сюжетною чеканкою, на якій рельєфно зображено 12 фігур: п'ять звірів, три птахи, дві міфічні істоти і дві людські постаті³¹⁶. Стосовно сюжетного змісту зображення висловлювались різні гіпотези, зокрема Б. Рыбаков ідентифікував ці зображення ілюстрацією сюжету билини про Івана Гудовіча³¹⁷. Згідно з

³¹⁵ Там само – С. 26.

³¹⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1987. – 784 с. – С. 329 – 330.

³¹⁷ Там само.

реконструкціями, три з п'яти тварин, відчekanених на ритоні, є зображеннями вовків. Один вовк є частиною сюжетної композиції і відтворений нібито в момент полювання за зайцем. Два інших вовка зображені в ярісній битві один з одним.

Розглянемо змістове навантаження цієї сцени. Вовки переплетені між собою, шия одного звіра ніби проходить крізь іншого. Їхні тулуби розташовані майже в вертикальній площині. Характерним є гіпертрофоване зображення хижацької агресії – у вовків широко розкриті пащі з іклами, крупним планом показані величезні кігті. Звірі зображенні з максимальною експресією. Між вовками зображена рослина, ймовірно, квітка хмелю³¹⁸. Згідно з дослідженнями Б. Рибаківа, композиція з двох вовків, що б'ються, є символом боротьби, протистояння двох рівних сил. Наявність пишної рослини між звірами в бою має вказувати причину сутички: це боротьба за життєву силу, яка в середньовічному мистецтві зображувалась у вигляді ростка або бруньки, що розпускається. Дослідник відзначав: «Ізольована група з двох вовків, що зчепилися в жорстокому поєдинку, дається не в реалістичному плані. Це – символ боротьби за зростаючу силу природи, боротьби, що от-от має розпочатися. Манера зображення умовна, казкова: голови вовків проходять крізь тіла, хвости преретворюються у рослини. Вовків, що гризуться, слід сприймати як вступ до всього слідуючого оповідання про боротьбу сил життя з мертвячим початком.» (Переклад автора)³¹⁹ Отже, на розі-ритоні вовки в бою символізують боротьбу, протистояння, сутність війни.

Важливим для нашої роботи є сюжетна композиція, зображена на срібному браслеті, датованому XII ст., який було виявлено в процесі археологічних розкопок давньоруської пам'ятки Городище в Галичині. Зображення на браслеті ділиться на п'ять секцій, в яких змальовано елементи міфологічних уявлень давніх землеробів, що передають символіку та ритуали

³¹⁸ Там само. – С. 332.

³¹⁹ Там само. – С. 337.

культу врожаю і плодючості. Секції поділені «стовпами-ідолами», верхівки яких являються головами левів. У двох з п'яти секцій зображено вовків. В одному зображенні вовк знаходиться на засіяній ниві, його хвіст перетворюється у рослину. В іншій секції зображено вовка і жінку. Вовк відтворений в момент перекидання через голову, на його тулубі чітко видно два пояси.³²⁰ На думку вчених, на даному зображенні не простий вовк, а вовк-перевертень, вовкулака в момент перетворення з людини у вовка. На це вказує пояси-наузи, якими він обперезаний, характерна поза перекидання, а також присутність жінки.³²¹ Таким чином, на браслеті відтворене одне з найбільш виразних зображень вовка-перевертня в період Давньої Русі.

Зображення вовка, з хвоста якого «проростає» паросток хмелю, міститься і на іншим давньоруських ювелірних виробках, зокрема на браслеті зі Старої Рязані³²². Відтворення вовків-перевертнів на ювелірних виробках свідчать про важливе сакральне значення уявлень про перевертнів міфології Русі.

Культ воїна-звіра мали середньовічні народи, які територіально були сусідами праукраїнського населення Русі розглянутого нами періоду. Проаналізуємо зв'язок і можливі взаємні впливи між такими звичаями військових станів праукраїнського населення Київської Русі та аналогічними культурами у скандинавських, балтських, тюркських, монгольських народів.

Широко відомим є і культ воїна-звіра в північногерманських скандинавських народів в часи середньовіччя. Скандинавська міфологія сповнена символікою вовка. Неодмінними супровідниками головного бога скандинавського пантеону Одіна являються два ворони Хугін і Мунін і два вовка на ім'я Гері і Фрекі. За давньогерманським епосом, Один бенкетує в своїх чертогах разом з ейнхеріями – воїнами, загиблими в боях, які мають вовчеподібний вигляд. Гері і Фрекі знаходяться біля самого Одіна. Їм Один

³²⁰ Там само. – С. 722 – 726.

³²¹ Там само. – С. 728 – 732.

³²² Даркевич В. П. Древняя Русь X – XIII вв. / Владимир Петрович Даркевич // Произведения искусства в новых находках советских археологов. – М., 1977. – С. 158 – 159.

віддає всі страви зі свого столу. Текст пісні «Видіння Гюльві» («Молодша Едда») повідомляє: «Тоді Ганглері запитав: «А сам Один, чи їсть він ті ж самі харчі разом з ейнхеріями?» Високий говорить: «Всю їжу, яка стоїть у нього на столі, він кидає двом вовкам – їх звати Гері та Фрекі й не потрібна йому ніяка їжа. Вино – це для нього і їжа, і напій. Так тут говориться: Гері та Фрекі годує войовничий Отець Військ; але вкушає сам він тільки вино, сяючий обладунками.» (Переклад автора)³²³

Берсерки (дослівно – «ведмежа шкура», «той, хто перевтілюється в ведмедя») і ульфхеднари або ульвери («вовча шкура», «той, хто перевтілюється в вовка») відзначались несамовитою відвагою та бойовою ярістю, що межувала з скаженістю. Такі воїни вважались найбільш небезпечними супротивниками.³²⁴ Такі воїни-звірі складали братства-дружини з представників різних племен. Берсерки кидалися в бій, жахаючи несподіваною шаленою поведінкою своїх ворогів. Так, воїн-берсерк безпосередньо перед боєм починав зривати з себе обладунок, одягу, шолом, ламав свій щит і кидався на лаву противників голий, з самим лише мечем, палицею або навіть голіруч. Одержавши рану, воїн-берсерк не покидав поля бою. В сагах описуються випадки, коли берсерки продовжували битися маючи смертельне поранення. В стані «сп'яніння боєм» ці воїни «не помічали» своїх ран. В сагах берсерків називають тими, «кого не можна вбити залізом»³²⁵. Воїни-звірі падали на полі бою від втоми, а не від отриманих ран. Відомий уривок з «Саги про Інглінгів» так описує «товаришів Одіна»: «Вони йшли без щитів і були шалені, неначе пси або вовки; і гризли власні щити, і були сильні, наче ведмеді або бики; вони вбивали людей, і ні вогонь ні сталь не могли заподіяти їм шкоди; і це було те,

³²³ Младшая Эдда. Ред. Н. Г. Герасимова. Перевод М. И. Стеблин-Каменкого и А. О. Смирницкой. – С.-Пб.: «Наука», 2006. – 139 с. – С. 37.

³²⁴ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с. – С. 111 – 123.

³²⁵ Сага о Греттире / Отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский. Издание подготовили О. А. Смирницкая и М. И. Стеблин-Каменский. – Новосибирск: «Наука», 1976. – 176 с. – С. 6.

що має назву ярість берсерка.» (Переклад автора)³²⁶ Більшість сучасних дослідників вважає, що такого стану берсерки досягали шляхом вживання наркотичних засобів – рослин, грибів (зокрема мухоморів). Однак найголовнішим було психологічне перевтілення, форма зміненої свідомості, яка вкидала воїна-звіра в бойовий транс.³²⁷

Кожен конунг волів мати під своїми прапорами якомога більше таких безстрашних воїнів. «Сага о Греттире» описує одну з найбільших битв в історії середньовічної Норвегії під час міжусобної війни – морська битва біля мису Хаврсфьорд 872 р. Військо начолі з конунгом Харальдом Хорфагером, майбутнім королем Норвегії, протистояло об'єднанню феодалів, що не визнавали Харальда своїм сюзереном. Найбільш відважною частиною військ Харальда була дружина берсеркерів, яких називали «вовчі шкури»: «Харальд конунг напав на корабель Торіра Довголицега, бо той був берсерк великий и безстрашний. Ярісно бились і одні, і інші. Тоді, за наказом конунга, кинулись вперед його берсерки. Їх звали вовчі шкури, не брало їх залізо, і ніщо не могло втриматись перед їхнім наступом.» (Переклад автора)³²⁸ Нерідко бувало, що самі вікінги ставились до берсерків з пересторогою, оскільки боялися їхньої «звірячої люті».

Скандинавські епічні твори часто містять сюжет містичного перевтілення воїнів у звірів. Згідно з «Сагою про Сігмунда», головний герой, Сігмунд, разом зі своїм сином вдягають вовчі шкури і перетворюються на вовків³²⁹. Також в скандинавському епосі вовки часто являються уособленнями воїнів у містичних видіннях. В тексті «Саги о Хьорді та мешканцях острова» сестра Хьорді Торб'йорг уві сні бачить вісімдесят

³²⁶ *Стурлусон Снорри*. Круг Земной. Ответственный редактор: М. И. Стеблин-Каменский. Издание подготовили: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М.И. Стеблин-Каменский / Снорри Стурлусон. – М.: Наука, 1980. – 687 с.

³²⁷ *Ellis Davidson H. Shape-Changing in Old Norse Sagas / Hilda Roderick Ellis Davidson // Animals in Folklore. Ed. Joshua R. Porter and William M. S. Russell. – Cambridge, 1978. – P. 126 – 142. – P. 126.*

³²⁸ Сага о Греттире / Отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский. Издание подготовили О. А. Смирницкая и М. И. Стеблин-Каменский. – Новосибирск: «Наука», 1976. – 176 с. – С. 6.

³²⁹ Сага о волсунгах. – М.; Л.: Academia, 1934.

вовків, що дихають вогнем, начолі з білим ведмедем. В такій подобі через сон до неї являється її брат Хьорді зі своєю бойовою ватагою.³³⁰ «Сага о Гіслі» містить опис символічного сновидіння головного героя, Гіслі Торбьорсона: «Наснилося мені, – каже Гіслі, – ніби прийшли до нас люди. (...) І ми зійшлися, і я знав, що в мене був з ними бій. Вперед кинувся один з них зі страшним виттям, і я ніби розрубав його навпіл. І здалося мені, ніби голова у нього вовча.» (Переклад автора)³³¹

Ще у XI столітті воїни-звірі були кістяком багатьох дружин скандинавських конунгів. Проте з поширенням християнства і впровадженням централізованої королівської влади берсерки стають вигнанцями в середньовічному суспільстві. Християнські єпископи робили все для того, щоб знищити традицію воїнів-звірів, яка загрожувала їхній владі. Сага про Ватнедала, складена в XIII столітті, оповідає про подорож єпископа Фрідрена до берегів Ісландії, яка була оплотом давніх дохристиянських культів. Тут перебувало і багато берсерків. Єпископ навчав свою паству боротися з ними: залякувати їх вогнем, забивати на смерть дерев'яними кілками.³³²

Скандинавські бойові ватаги були на службі київських князів в якості найманців, знатні скандинавські династії породнились з княжими родами Київської Русі. Часто в складі руських дружин перебували скандинавські ярли з дуже знатних родів. Зокрема в дружині київського князя Ярослава Мудрого певний час загін найманців-вікінгів очолював Гаральд Суворий, майбутній король Данії і Норвегії. Більше того, деякі скандинавські саги повідомляють, що «конунги Гардаріки», тобто князі Русі, так само як і

³³⁰Сага о Хёрде и островитянах // Исландские саги. Ирландский эпос. / под ред. М. И. Стеблин-Каменского. – М., 1973. // <http://www.alshar.ru/kollektsiya/kurim/islandskie-sagi-irlandskiy-epos.html>

³³¹Сага о Гисли // Исландские саги. Ирландский эпос. / под ред. М. И. Стеблин-Каменского. – М., 1973. // <http://www.alshar.ru/kollektsiya/kurim/islandskie-sagi-irlandskiy-epos.html>

³³²Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с. – С. 122; *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с. – С. 154 – 155.

скандинавські правителі утримували бойові ватаги берсерків. Зокрема, ісландська «Сага про Хрольва Гаутрекссона», оповідає, що легендарний князь Русі мав на службі дванадцять берсерків: «Вони були злі й неприступні. Залізо не чинило їм біль. (...) Вони були братами. Про них розповідається, що вони не боялися вогню й самі підставляли себе [ворожій] зброї, як це прийнято у берсерків. (...) Конунг Хальвдан покладався на них в битві, оскільки жоден конунг не наважувався битися з ними.» (Переклад автора)³³³ Таким чином, можна говорити про те, що скандинавський культ воїнів-берсерків мав певний вплив на слов'янську військову традицію.

Аналогічний культ існував і в прибалтійських народів: литовців, прусів та інших середньовічних балтських етносів. Тут ототожнення воїна-язичника і вовка-перевертня неперервно існувало до часів пізнього середньовіччя і нового часу³³⁴. В світоглядних уявленнях середньовічних балтів, воїни-перевертні, що за народними повір'ями мали здатність перетворюватись у вовків, вважалися представниками світлих сил і помічниками Бога-Творця. Згідно з народними переказами, перевертні боролися з чаклунами, відьмами і лиходіями, які слугували дияволу³³⁵. В процесі насильної християнізації прибалтійських земель культ воїна-перевертня набував рис патріотизму, боротьби проти загарбників, відстоювання власних традицій. Вже в період пізнього середньовіччя таємні товариства «воїнів-вовків» влаштовували зібрання і вишколи. Показовим є те, що на такі таємні зібрання з'їжджалось багато знатних рицарів зі шляхетських родів³³⁶.

В період розквіту Київської Русі переважна більшість балтських народів сплачували Русі данину або виступали в якості союзників. Литовські

³³³ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Вып. V: Древнескандинавские источники. Сост. частей VI, IX, X – Г. В. Глазырина; частей III, IV, V, VII, VIII, XI – Т. Н. Джаксон; частей I, II, XII – Е. А. Мельникова. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 384 с. – С. 254.

³³⁴ Букс А. Волкодлак – воин древних балтов / Артис Букс // Наука и Религия. – 1995. – № 8. – С. 45 – 47.

³³⁵ Там само. – С. 46.

³³⁶ Там само. – С. 47.

землі були залежні від Полоцького князівства, литовські військові загони входили у військо полоцького князя. Землі північних балтських народів були залежними від Новгороду і Пскова. Таким чином, ймовірним є обмін військовими традиціями. Крім того, дружини балтських воїнів могли входити до складу варязьких експедицій і таким чином проникати у внутрішні райони Київської Русі.

На південному сході Русь межувала з тюркськими народами печенігами і половцями (кипчаками). Є велика кількість свідчень наслідування цими тюркськими народами давньої тюркської військової традиції шанування вовка. Подібно до давніх тюрків, на знаменах кипчаків була зображена вовча голова³³⁷. Вовк вважався першопредком частини половецьких правлячих родів. Одним з таких правлячих кланів був рід Бурчевичів, що лінгвістично пов'язано з давньою тюркською назвою вовка. На знаменах Бурчевичів була зображена голова вовка золотого кольору³³⁸. Один з половецьких князів носив тотемне ім'я Башкорд, що перекладається як бувалий хижий вовк³³⁹. Писемні джерела Київської Русі також засвідчують культ вовка у половецьких воїнів. В «Слові про Ігорів похід» з образом вовка порівнюється половецький князь Гзак. «Гзак біжить сірим вовком, Кончак йому вслід править до Дону великого»³⁴⁰. Також у вовка перетворюється слуга Ігоря на ім'я Влур (Овлур), також, ймовірно, етнічний кипчак: «Коли Ігор соколом полетів, тоді Влур вовком помчав, струшуючи собою студену росу: підірвали бо своїх бистрих коней»³⁴¹. Зрештою, сам князь Ігор, головний герой епосу, згідно з генеалогічними реконструкціями етнічно наполовину

³³⁷ Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. – 138 с.

³³⁸ Плетнева С. А. Половцы / Светлана Александровна Плетнева. – М.: Наука, 1990.. – С. 65.

³³⁹ Гордлевский В. А. Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве») / Владимир Александрович Гордлевский // Избр. соч. - Т. II. - М.: Изд-во вост. литературы. - 1961. – С. 482 – 504. – С. 487.

³⁴⁰ Слово о полку Игоревім. – К.: Дніпро, 1974. – 88 с. – С. 23.

³⁴¹ Там само. – С. 65.

кипчак, оскільки його мати – донька половецького князя. На думку окремих дослідників, в містичному перетворенні князя у вовка також важливу роль відіграє його напівполовецьке походження та наслідування тотема кипчаків – вовка³⁴². Половецький хан Боняк в руських літописах зображений шаманом, що розуміє мову вовків³⁴³. Детально характеристика хана Боняка в «Повісті врем'яних літ» була розглянута вище. Очевидний зв'язок цього епізоду з тотемними уявленнями половців про вовка як першопредка.

В добу середньовіччя тюрки-кочівники були традиційними супротивниками Київської держави. Попри це іноді виступали як союзники. З окремими тюркськими володарями укладалися угоди, династичні шлюби. Деякі клани степняків, етнічно приналежні до тюркської спільності, слугували Київським князям в якості найманих військ і несли прикордонну службу в причорноморських степах. Так прикордонну службу несли торки, берендеї, чорні клобуки.³⁴⁴ Можна вважати, що вплив цих союзницьких Русі тюркських племен в прикордонних зі степом областях був доволі відчутним. Відомі випадки, коли групи печенізьких номадів були військовими союзниками руських військ в той самий час, коли інші клани печенігів перебували у стані війни з Руссю. Так, загони печенізьких вершників брали участь у походах князя Святослава Ігоревича в той самий час як інші угруповання печенігів вели бойові дії проти Києва і військ Святослава³⁴⁵. Деякі дослідники вважають вплив тюркського культу воїна-звіра на Русь вирішальним у формуванні подібної давньоруської військової традиції³⁴⁶.

³⁴² Харитонов М. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. – 138 с.

³⁴³ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. — К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с. – С. 414 – 417.

³⁴⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 2. – 640 с.

³⁴⁵ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава / Андрей Николаевич Сахаров. – М.: Международные отношения, 1982. – 240 с.; Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с. – С. 461 – 474.

³⁴⁶ Будаев Н. Западные тюрки в странах Востока / Будаев Н.. – Нальчик, 2002.

Взаємовпливи з тюркськими народами степу відбувались і через укладання династичних шлюбів. Зокрема, Володимир Мономах тривалий час вів інтенсивні бойові дії проти половців, що, зрештою, закінчилось поразкою половецьких племен. В знак укладання миру руський князь заключив декілька династичних шлюбів представників князівського роду Рюриковичів з половецькими князівнами. В. Гордлевський відстоював гіпотезу активних культурних взаємин, «духовної взаємодії» між населенням південно-східних районів Київської Русі та половецькими князівствами. Уявлення про перевертництво, обертання людини у вовка В. Гордлевський вважав одним з найбільш виразних звичаїв цих культурних взаємовпливів – образ перевертня в середньовіччя був поширений і в давньоруському, і в тюрко-монгольському фольклорі.³⁴⁷

З кінця XII ст. в степах Євразійського континенту відбуваються об'єднання чисельних монгольських і тюркських племен. В першій половині XIII ст. на чолі величезного об'єднання степових народів стає Чингіз-хан (Темучін). Імперія степняків чинить завойовницьку експансію на Китай, країни Центральної Азії, Сибіру і Прикавказзя. В середині XIII ст. Європа зазнає спустошливого тюрко-монгольського нашествя під керівництвом хана Бату (Батия), онука Чингіз-хана.³⁴⁸ Київська Русь виступає рубежем Європейського світу і приймає на себе перші і найпотужніші удари орд хана Батия. Після спустошливих війн майже всі князівства Київської Русі опинилися в васальній залежності по відношенню до Західної частини тюрко-монгольської імперії – Улусу Джучі («Золотої орди»)³⁴⁹.

³⁴⁷ Гордлевский В. А. Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве») / Владимир Александрович Гордлевский // Избр. соч. - Т. II. - М.: Изд-во вост. литературы. - 1961. - С. 482 – 504.

³⁴⁸ Далай Ч. Монголия в XIII—XIV веках / Отв. редактор Б. П. Гуревич / Чулууны Далай. – М.: Наука, 1983; Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана / Николай Николаевич Крадин, Татьяна Дмитриевна Скрынникова. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. – 557 с.

³⁴⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 2. – 640 с.

В військовій традиції монгольських племен культ вовка також був дуже поширений. Цей військовий звичай слід вважати генетично спорідненим з аналогічним шануванням вовка у тюрків. Деякі дослідники вважають, що культ вовка був більше поширений у монголів, ніж у тюрків. На відміну від монгольських племен, в тюркській міфології центральне місце займав культ сакралізованого образу оленя³⁵⁰. Монгольські епічні богатирі мають тотемні імена вовчої етимології. Так, зокрема, розповсюдженим є ім'я богатиря Шоно-Батор, що означає «вовк-богатир»³⁵¹. В монгольському епосі Чингізхан і його полководці порівнюються з вовками і псами³⁵². Родовід Чингізхана, а отже і всіх Чингізидів, виводився від легендарного хана на ім'я Борте-Чіно, що перекладається як «сивий вовк»³⁵³. Можливо, ім'я Борте-Чіно слід розуміти буквально – в монгольському епосі родовід Чингізидів брав початок від тотема-вовка. Б. Дугаров саме ім'я Чингізхана пов'язує зі словом «чіно» – однією з архаїчних назв вовка³⁵⁴. Культ вовка серед тюрко-монгольських завойовників знайшов своє відображення і в давньоруському епосі. В билинах образ ворога-кочівника, Тугарина-Змія, супроводжують два вовки.³⁵⁵

На нашу думку судження про запозичення давньоруським військовим станом культу воїна-звіра в тюркських народів є безпідставним і зовсім не відповідає дійсності. Більше того, в період Київської Русі не можна говорити навіть про суттєвий вплив з боку тюрків на розвиток цієї традиції. Дана військова традиція давньоруського воїнства має велику кількість паралелей з бойовими звичаями слов'янських племен більш раннього періоду, що було розглянуто вище. Це є підтвердженням неперервного існування традицій

³⁵⁰ Коновалов П. Б. Этнические аспекты истории Центральной Азии (древность и средневековье) / Коновалов Е. П. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1999. – С. 5 – 29.

³⁵¹ Тулохонов М. И. Бурятские исторические песни / Тулохонов М. И. – Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1973. – С. 137 – 169.

³⁵² Сокровенное сказание монголов / пер. С. А. Козина. – Улан-Удэ: Бурят. кн. издательство, 1990. – С. 15.

³⁵³ Там само. – С. 12.

³⁵⁴ Дугаров Б. С. К вопросу о происхождении слова чингис / Б. С. Дугаров // Монголо-бурятские этнонимы. – Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1996. – С. 101 – 106.

³⁵⁵ Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С 143.

воїнів-звірів в слов'янській і давньоруській військовій справі щонайменше протягом I тис. н. е. Тюркський культ воїна-звіра в IX – XIII ст. міг мати тільки локальний вплив на військову традицію і світогляд населення південного прикордоння Русі, тобто на території руських удільних князівств, що межували зі степом. В цих землях традиції воїнів-звірів могли набирати тюркські риси. Особливо це стосується місцевостей зі змішаним слов'яно-тюркським населенням, де прикордонну службу несли торки, берендеї, чорні клобуки. Але загальна тенденція мала бути зворотною. В часи могутності Київської Русі кочовики Причорноморських та Приазовських степів програли ряд війн руським князям. Очевидною є політична та військова домінація Русі над степовими народами в XI – XII ст.

Вплив з боку монгольського культу воїна-вовка також ніяк не можна вважати визначальним. Попри надзвичайно поширену традицію шанування вовка серед монгольських воїнів, вплив на Русь міг бути вкрай обмежений. Як розглядалось вище, культ воїна-звіра (в першу чергу вовка) був широко розповсюдженим на Русі задовго до появи військ монгольської імперії в Приазовських степах, про що свідчать дані фольклору, писемні джерела і археологія. В XIII ст. тотемні військові культури вже перебували в стані поступового занепаду. Після тюрко-монгольської навали ніякого розвитку традиції воїнів-звірів не спостерігається. Протягом подальших століть ці військові звичаї повільно згасають, втрачається їхнє первинне значення. Фактично, після XIII ст. елементи культу воїна-звіра зберігаються тільки на окраїнах руських князівств в мілітаризованих середовищах військових станів. Загалом вплив кочівників монгольської імперії на землі руських князівств в історичних масштабах не був тривалим. Залежність від Золотої Орди руських князівств, які входять в територію сучасної України, тривала тільки до середини XIV ст. і була повністю ліквідована після перемоги русько-литовських військ в битві на Синіх Водах 1362 р.

Взаємовпливи військових традицій між слов'янськими і балтськими етнічними групами у IX – XIII ст. є беззаперечним явищем. Але в цей період

саме балтійські народи знаходились під всебічним культурним, політичним і військовим впливом з боку Русі. Отже, ніяк не можна говорити про запозичення традиції воїнів-звірів (воїнів-вовків) від балтських племен. З іншого боку, не можна стверджувати і зворотній вплив: на балтські племена від давньоруських слов'янських воїнів. Вплив Русі як домінуючої централізованої держави на оточуючі народи характеризується запровадженням християнізованих традицій, а військовий звичай шанування звірів – древній, архаїчний звичай. Враховуючи генетичну близькість слов'янського та балтського населення, традиції воїнів-звірів обох етнічних груп слід вважати спорідненими культами, що мають спільне індоевропейське походження.

По іншому виглядає вплив з боку військових дружин скандинавських народів. Маючи спільне індоевропейське підґрунтя, культ мав багато спільних рис в європейських етносів. В VIII – IX ст. у північногерманських скандинавських народів відбувається надзвичайне піднесення військової культури. Нормани чинять численні військові походи, що супроводжується багатою епічною військовою творчістю. Отже, саме в цей період серед скандинавських етносів найбільш поширений культ воїнів-звірів – берсерків та ульфхеднарів. Саме VIII – IX ст. – період зародження та утворення Київської Русі як сильної централізованої держави. Скандинавські військові ватаги відіграли відчутну роль в цих процесах. Князівська династія Рюриковичів в більший чи меншій мірі пов'язана зі скандинавами-вікінгами. Окремі скандинавські риси культу воїна-звіра могли бути запозичені давньоруськими слов'янськими воїнами від найманих «варязьких» загонів. Отже, можна говорити про певний вплив на давньоруський слов'янський культ воїна-звіра з боку аналогічного скандинавського. Але цей вплив не можна розцінювати як визначальний. Культ воїна-звіра існував ще в давніх слов'ян, до активних військових і торгівельних походів вікінгів, і мав дуже глибоке коріння (про що свідчать етнографічні і лінгвістичні дані). Усна билинна традиція і писемні джерела також свідчать на користь дуже давнього

походження культу у слов'ян-праукраїнців. Культ воїна-звіра у слов'ян мав самобутні риси, як було розглянуто вище, і міг сам здійснювати локальні впливи на війкову традицію скандинавських воїнів, особливо в межах Руських князівств. Все ж таки, вплив скандинавських військових звичаїв в період Київської Русі слід вважати найбільшим серед усіх сусідніх народів у зв'язку з надзвичайним розвитком військової справи вікінгів і відчутній участі норманів у державницькому житті Русі в IX – X ст.

Слід підкреслити існування індоєвропейської військової традиції воїна-звіра (воїна-вовка), спільної для слов'янських, балтських і скандинавських воїнів, а також про взаємні впливи цих споріднених культів в період середньовіччя. В розглянутий період давня традиція військового тотема, що мала спільне індоєвропейське походження, оформилась в ряд самобутніх етнічних військових традицій. Таким чином, в цей період військові звичаї вікінгів чинили вплив на давнє слов'янське підґрунтя спільного з ними походження.

Отже, можна зробити наступні висновки.

Позитивні персонажі билин часів Київської Русі – волхви, князі і богатирі – часто виступають в ролі перевертнів-вовків або ж воїнів-звірів. Як і в давньослов'янському епосі, в давньоруських билинах вовк-перевертень являється символом військової вдачі та князівської влади. Билинну традицію продовжено в пам'ятках писемності Київської Русі, як в літописах («Повість врем'яних літ»), так і в історичних художніх творах («Слово о полку Ігоревім»). Окремі історичні постаті, які стали прототипами для билинних персонажів воїнів-перевертнів, в літературних пам'ятках змальовані так само.

Матеріал для дослідження культу воїна-звіра в Київській Русі надає і археологія. Дані розкопок дружинних і князівських могильників дозволяють говорити про важливе місце образу собаки в поховальному ритуалі, а також про важливе значення тотемних диких звірів руських воїнів – вовків і ведмедів. Ювелірне мистецтво даного періоду також подає приклади

символіки вовка-перевертня. Так само як і у давніх слов'ян, вовк символізує битву, війну чи протистояння. Всі ці дані свідчать про надзвичайно важливе значення в Київській Русі міфологічних уявлень, пов'язаних з образом воїна-звіра.

Дані лінгвістики, писемності та фольклору, а також ймовірні язичницькі сакральні звичаї, реконструйовані по археологічним знахідкам, дозволяють стверджувати неперервність традиції воїнів звірів від давніх слов'ян до військових станів Київської Русі. Разом з тим, археологічні джерела свідчать про відчутний скандинавський вплив в IX – X ст. в свою чергу, цей вплив вплився в місцеві звичаї, трансформуючись в складне явище військових традицій давньоруської дружини.

Як і в давні періоди, в Київській Русі мілітарний культ звірів зберігає елементи практичного бойового значення. Опосередковані свідчення про це подають візантійські хроніки, зокрема описи русько-візантійської війни 969 – 971 р. (Лев Диякон, Іоанн Скілиця). Ці описи свідчать про збереження принаймні одного тактичного прийому «воїнів-звірів»: імітації інтонацій хижаків, що використовувалась давньоруськими дружинниками проти ворожої кінноти.

В індоєвропейських та тюрксько-монгольських народів середньовічної Європи також відомі культи воїнів звірів. Зокрема, відоме поширення військового культу вовка та ведмедя у скандинавських та балтських народів, а також – відомий культ вовка у половців (кипчаків) та монголів. Проте безпідставною є гіпотеза про запозичення військовими станами Київської Русі культу воїна-звіра в сусідніх етносів. Ця традиція мала глибоке історичне коріння – низка аналогічних рис пов'язують її з давньослов'янськими військовими звичаями. Слід також враховувати те, що міфологічні уявлення сусідніх народів самі зазнавали впливів з боку слов'янських традицій Київської Русі в період її найбільшої могутності. Можна казати лише про вплив з боку аналогічної скандинавської традиції в часи найбільшого розвитку військової культури вікінгів у VIII – X ст.

Поєднання скандинавських та словянських військових звичаїв, що мали спільне походження, дало новий поштовх розвитку традиції воїнів-звірів в часи Київської Русі. Можна вважати, що культ звіра вчинив надзвичайно важливий вплив на розвиток тогочасної військової справи.

Розділ IV

ОБРАЗ ВОЇНА-ЗВІРА В КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Українське козацтво, що розпочало формуватися як особливий стан з кінця XV століття, вже в середині XVI століття являло собою потужне військове суспільно-політичне утворення. Козацька спільнота в більшості своїй складалась з войовниче налаштованих угруповань, які не хотіли миритися з насадженням кріпацького ладу і покатоличенням. На противагу цьому українське козацтво як військовий стан зберігало і охороняло давні традиції. Формування козацтва як військового стану українського суспільства пов'язане з наслідуванням і збереженням давніх звичаїв, які існували в Київській Русі: суспільних, політичних, а також культурних і міфологічних. Д.І.Яворницький писав про наслідування козацьким військовим станом елементів суспільного устрою Київської Русі. «Українська народність, вихована на вічевому ладі, самосуді і самоуправлінні, лише згодом потрапила в залежність до Великого Литовського князівства (...) Запоріжжя, з його товариством, виборністю старшин, військовими радами, спільним скарбом, загальною для старшин і простого козацтва їжею, окремими куреннями – все це ті самі громадсько-вічові порядки давнього південноруського життя, лише на найвищій стадії розвитку»³⁵⁶.

Слід зауважити, що саме військові традиції зберігались в першу чергу. Можна говорити про ряд військових звичаїв, які українське козацтво наслідувало від Київської Русі. В період нового часу змінились прийоми ведення бою, стратегії і тактики військових компаній. Проте для українського війська сталими лишались військові традиції, пов'язані з міфологією, «військове світосприйняття». Пережитки архаїчного культу воїна-звіра були дуже поширеними в тогочасному військовому середовищі. Особливо розповсюдженими такі звичаї були у віддалених рідконаселених районах, що межували з Диким Степом: серед «низових козаків»

³⁵⁶ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – 392 с. – С. 13.

прикордонних містечок і «січовиків» («запорожців») Запорізької Січі. Ймовірно є те, що елементи військового культу воїна-звіра були наслідувані українським козацтвом від тотемного культу воїнів Київської Русі, про що детальніше піде мова нижче. В XV – XVIII ст. цей культ був пережитком, анахронізмом, певним спадком аналогічного культу військового стану попередніх історичних періодів.

Поняття воїна-звіра, воїна-перевертня в козачу добу тісно пов'язано із станом козаків-характерників. Явище характерництва в українській військовій справі дуже малодосліджене. Досліджуючи характерників і їх звичаї ми можемо спиратися тільки на фольклор і поодинокі писемні згадки.

Прийнято вважати, що характерники становили еліту серед козацького військового стану. Це твердження спирається на те, що характерниками називали воїнів, що займали високі військові посади отаманів, полковників тощо. Часто козаків-характерників називали ще химородниками (чаклунами), голдовниками (чарівниками). Також іноді явище характерництва пов'язується із знахарством. Справедливим є твердження, що у фольклорі основною відмінністю образу характерника від образу знахаря або чарівника є те, що характерник наділений в першу чергу «військовою магією»³⁵⁷. З іншого боку в народній уяві термін «характерник» іноді виступав синонімом чаклунства в ширшому значенні. Зокрема таке тлумачення було зафіксоване Д. Яворницьким в процесі етнографічних розвідок на Запоріжжі. Так, в тлумачному словнику до етнографічного дослідження запорозьких земель слову «характерник» дається визначення «чародій, знахарь».³⁵⁸

Показовим є те, що в деяких випадках характерники протиставляються ортодоксальному християнству. Ще в XIX ст. опитувані дослідниками селяни змальовували запорізьких козаків ревнотними захисниками християнської

³⁵⁷ Марін А. Феномен «характерництва»: фольклор та історія / Андрій Марін // <http://h.ua/story/66718>

³⁵⁸ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II ./ Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1995. – 447 с. – С. 439.

церкви на противагу образу чаклуна-характерника. Зокрема, Д. Яворницький наводив такі судження запорізького селянина:

«— А чи правда тому, що між запорожцями були якісь-то характерники, такі, що їх ні куля не брала, не шабля не рубала?

— Ні, цьому не вірте: це тільки одна балачка; вони жили по-божески, не знали вони ніяких чар. (...) Жили вони наче ченьці: жінок не трогали, а все воювались та молились Богу, і молились добре: знали і «Отче-нашу» і «Вірую». Більш усього молились, як на війну йшли. (...) Деякі під старість у монастирь йшли; (...) До церкви вони велике усердіє імили»³⁵⁹.

Проте, за самим визначенням це поняття має виключно «козацьке» походження та особливо пов'язується саме з Запоріжжям. Українська усна народна творчість описує характерників тільки з козацького військового стану. Як правило, характерників зображали або як військову старшину, або як надзвичайно вправних воїнів.

Фольклор змальовує характерників чарівниками, чаклунами і перевертнями, кращими воїнами. Згідно з козацькими легендами, характерники були наділені надзвичайною фізичною силою, витривалістю, не знали страху на полі бою. Є багато переказів про те, що такий воїн володів багатьма мовами, міг насилати на ворогів сон чи ману. Зафіксовані перекази, в яких характерник під час бою огортає супротивника маревом: «Галаган був великій характерник і зробив так, що казалось, будто у нього не одна голова, а багато»³⁶⁰. Козак-характерник в фольклорі наділяється надприродними можливостями всезнання.

Надприродна невразливість до вогнепальної зброї часто виступає основною ознакою воїна-характерника. Згідно з переказами, тільки від срібних замовлених куль загинули Данило Нечай, Іван Золотаренко. Цю визначальну рису приписують і провідникам гайдамацького руху XVIII ст.

³⁵⁹ Там само. — С. 269.

³⁶⁰ Там само. — С. 326.

Польські хроністи часто згадують про чаклунів, що супроводжували козацькі війська. Польський хроніст, капелан Окольський, свідчить про велику кількість «козацьких чарівників» під час осади Говтви польськими військами в 1638 р.: «(Запорожці) тисячами посадили на валах людей, гармату розложили на шанці, сотнями обсадили башти і брами, по високих дахах розсадили чарівниць і чарівників, аби слідкували звідти і чинили замовляння на добру стрільбу, повітря і вогонь»³⁶¹.

Проявом образу характерника в українському живописі вважається розповсюджена на Запоріжжі «народна» картина «Козак Мамай». Д. Яворницький зі слів опитуваного ним населення тлумачив сюжет цієї картини символікою містичного всевідання, невразливості, надприродної військової вдачі. Дослідник подавав такий опис давнього варіанту картини: «він (портрет) зображує запорізького гайдамаку-характерника: характерник сидить на землі та грає на бандурі; біля нього, за звичаєм, стоїть кінь, прив'язаний до встромленого в землю списа, поряд лежить спорожніла фляжка від горілки, тут же валяється скинута з голови шапка, а за спиною стоїть високе гіллясте дерево, з-за якого виглядають п'ять ляхів, що тримають в своїх руках рушниці й готові стрелити в гайдамаку. Але гайдамака не простий чоловік, він знаюка, характерник, його і куля не бере, «хіба тільки срібна». От тому він и сидить так незворушно... Картина мальована тушшю і з самого низу має напис: «Козак Мамай.»» (Переклад автора)³⁶² Звернемо особливу увагу на невразливості воїна-характерника до звичайної зброї, підкресленого зображенням групи ворогів.

Як зауважив дослідник А. Марін, для ствердження в якості характерника іноді найголовнішу роль відігравало відчайдушне ставлення до власного

³⁶¹ Грушевський М. Історія української козаччини. Том другий. 1626 – 1638. / Грушевський Михайло // «Вітчизна», 1992. – № 5 – 6. – С. 179.

³⁶² Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II. / Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1995. – 447 с. – С. 293 – 295.

життя та зухвале ставлення до загибелі³⁶³. Характерником вважали того, хто перед загрозою пістоля чи рушниці не ховається, а навпаки підставляє груди, стверджуючи, що він є невразливий до звичайної кулі. Такий випадок подається в переказі, що був зафіксований П. Кулішем. Отаман обізвав гайдамаку «жидом», через що ображений погрожує отаману пістолем. Проте, отаман вважав себе характерником і не боїться пострілу: «А отаман був характерник. «А що?» каже, «ти мене будеш стреляти?» да й груди розхристав. «Стріляй», каже, «коли хочеш». Ображений гайдамака вистрелив і вбив отамана. Тавориші, розібравшись в справі, не засудили його³⁶⁴. Цей народний переказ виступає яскравою ілюстрацією означення «характерник». Воїн-характерник мав бути сам переконаний у своїй невразливості до звичайної зброї, захищати і підтверджувати це звання ризикуючи власним життям – як на війні, так і в буденних ситуаціях.

Фантастичні якості, якими наділені образи козаків-характерників, ґрунтуються на реальних елементах бойових звичаїв воїнів-запорозжців. Деякі з подібних бойових звичаїв досить широко відомі. Зокрема, відомим є вміння українських воїнів тривалий час перебувати під водою, використовуючи трубку з очерету для дихання. Така бойова хитрість породжувала численні народні перекази про здатність запорозжців «зникати», а потім несподівано для ворога «з'являтися». Ще однією поширеною бойовою традицією запорізьких козаків було оздоблення верхнього одягу сталевим дротом. Таким чином створювався захисний обладунок, подібний до кольчуги, до того ж виглядав такий одяг як звичайний каптан, кунтуш тощо. Оповідання про цю бойову хитрість були зафіксовані Д. Яворницьким під час подорожей Запоріжжям. Подібний верхній одяг, в якому поєднувались тверді сталеві елементи і цупка еластична поверхня грубої матерії або шкіри, мав бути ефективним захистом як від холодної, так і від тогочасної вогнепальної зброї.

³⁶³ Марін А. Феномен «характерництва»: фольклор та історія/ Андрій Марін // <http://h.ua/story/66718>

³⁶⁴ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 1. – С. 284.

Саме використанням такої прихованого обладунку запорізькими козаками можна пояснити численні народні перекази про невразливість запорожців. Наголосимо на тому, що в багатьох переказах характерники «ловлять кулі полами жупанів» – саме верхній одяг слугує захистом воїну. Саме такі військові хитрощі і бойові звичаї складали підстави для багато чисельних фантастичних сюжетів переказів і козацьких легенд.

Відзначимо, що тюрко-монгольські завойовники ще в часи пізнього середньовіччя широко використовували подібний захисний обладунок, що мав назву «хатангу дегель» – «сталевий халат». В цьому обладунку сталеві пластини кріпилися не на зовні, а з середини матерії. Таким чином така ефективна система захисту, що перевершувала характеристики суцільної кираси або кольчуги, зовні мала вигляд звичайного халату або каптану.³⁶⁵ Саме від татар козаки-запорожці могли запозичити такі «приховані обладунки».

Козаку-характернику приписувалась можливість перетворюватись на вовка або на мисливського пса. Наголосимо, що вміння воїна «обертатися», бути перевертнем, в українському фольклорі часто являється однією з головних містичних здібностей, якою наділяється характерник. Саме перевертництво характерників в усній народній творчості завжди розцінювалось майже виключно позитивно.

Дані з козацьких легенд і народні повір'я тісно пов'язують козацтво, а особливо січовиків і характерників з уявленнями про «людей-звірів», вовкулаків, перевертнів. Як вже відзначалось, однією з головних рис, що є визначенням «характерника», і одночасно – типовою стереотипною властивістю «вовкулака» або перевертня, є невразливість до звичайної зброї, як холодної, так і вогнепальної. Згідно з народними повір'ями, і

³⁶⁵ Горелик М. В. Монголо-татарское вооружение второй половины XIV- начала XV вв. / Горелик Михаил Викторович // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины: Сборник . Под ред. Б.А.Рыбакова. – М., 1983.

характерника, і вовкулаку можна вбити тільки сріблом, заговореною кулею, осиковим кілком або іншою «магічною» зброєю.

Зокрема, відомим є сюжет про гибель козака-характерника від осикового кілка. Козацька легенда, зафіксована Я. Новицьким в 1882 р., так переповідає про смерть і похорони характерника. В Запоріжжі жив старий запорожець на ім'я Довгий. Одного дня він тривалий час спілкується з іншим старим запорожцем, ніби віддає останні вказівки. Невдовзі після цього Довгий помирає. Після своєї смерті запорожець не лежить покійником, а рухається – «совається по лаві». Через це його навіть доводиться зв'язувати канатом. Найбільш вражаючим легенда змальовує безпосередньо процес поховання старого запорожця. «Зійшлося там чоловіків стільки запорожців, викопали яму і давай ховать без попа. Як спустили його в яму, Довгий і каже: – Ну, братця, давайте осиковий кілок та будемо печатать. Забили йому кілок у груди і засипали землею.» Далі переказ повідомляє, що «голдовників (чарівників) попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по-своєму»³⁶⁶. Як видно з легенди, «всевідаючий» характерник ніби знає все наперед, навіть коли йому лишати цей світ. В груди йому забивають осиновий кілок, до того ж запорожець сам віддає наказ це робити. Осиковий кілок – це пряма вказівка на надзвичайні здібності, на те, що в інший світ йде не звичайна людина, а чарівник і перевертень.

Відсутність християнських попів на похоронах запорожців-характерників може бути непрямым свідченням наслідування ними давніх дохристиянських звичаїв. При показовій відстороненості від християнського духовенства довкола характерників формувалась фольклорна традиція про містичні сакральні знання, якими вони володіють. Така риса може свідчити про збереження верствою характерників певного культурного «спадку» давньоруських волхвів. Як вже розглядалось вище, однією з головних

³⁶⁶ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. Репринтное воспроизведение. – Рига, 1990. – 120 с. – С. 106 – 107; Савур-могила: легенды та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К.: Дніпро, 1990. – С. 65.

надприродних можливостей чарівника-волхва фольклор називає здатність до перевтілення в тварину, в першу чергу – у вовка. Одне з тлумачень самого терміну «волхв» пов'язує його з образом вовка-перевертня³⁶⁷. Логічно, що за умов постійної військової загрози та активного розвитку військових традицій, саме ця містична риса перевертництва мала бути наслідувана головним чином від давніх дохристиянських культів.

Козацькі легенди часто змальовують обертання воїна у звіра, як правило у вовка. Як приклад наведемо козацький переказ, центральне місце в якому займає опис перевтілення козака-запорожця на вовка. В переказі йдеться про запорізького козака Матвія Шутя, який жив на хуторі в урочищі Сагайдачному. Через річку Шуть перевозить велетенського вовка, який ричить і виє. Згодом з'ясовується, що цим вовком був запорожець на ім'я Павло. Текст переказу не подає пояснень чи був перед Шутем справжній вовк, чи людина, яка настільки ввійшла в звірячу роль, що нічим не відрізнялася від вовка. Показовим є і пояснення самого запорожця Павла: «Прийшлося тікати з бувальців, так, щоб кому не в замітку, я шкуру на себе і побіг вовком». Отже, з його слів так до кінця і не зрозуміло, чи, накинувши вовчу шкуру, він обернувся на справжнього вовка, чи весь час він «удавав» з себе вовка – біг в вовчій шкурі, вив, ричав по-вовчому. Зауважимо, що самого Матвія Шутя фольклор зображає як досвідченого воїна: з інших переказів ми дізнаємось, що він був козацьким ватажком. До того ж козака-перевертня Павла він знав ще раніше³⁶⁸. Звернемо увагу на те, що в переказі про перевертання оповідається в доброзичливому тоні, а саме перекидання на звіра пояснюється простою необхідністю, і зображується як військова хитрість. Принциповим є те, що наведений переказ був записаний Я. Новицьким від прямого нащадка козака Шутя.

³⁶⁷ *Залізняк Л. Л.* Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С. 140.

³⁶⁸ *Новицький Я. П.* С берегов Дняпра. / Яков Павлович Новицький // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 190 – 191; Савур-могила: легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К.: Дніпро, 1990. – С. 62.

Наприкінці XIX ст. населення Запоріжжя вважало козаків-запорожців вовкулаками. Саме такий образ воїна-запорожця зберігся в народній уяві і був зафіксований тогочасними польовими дослідженнями. В якості яскравого прикладу наведемо уривок матеріалів етнографічного дослідження Д. Яворницького. Уявлення про запорожців були занотовані від восьмидесятирічного Самійла Пруса в селі Спаському:

«— Так бачу, тут запорожці жили.

— Запорожці. Це ж воно од їх і село завелось. Тут з давніх давен християне усе ховались від татар: як набіжить орда, то християне і спасаються тут саме від неї, ото воно і Спаське прозвалось. А тут де в Бога взялись запорожці та давай її кішкати, давай кішкати та й зігнали аж за Крим, там воно і зосталась. (...) Ото ж і знаходять тут люде усячину запорожську: і залізничка, і пістолі, і своліни, і кулі.

—Як же ті запорожці жили.

Жили так, як вовкулаки, що все у їх навиворот було»³⁶⁹.

Далі Д. Яворницьким занотована відома запорізька пісня, в якій запорожці ніколи не бачили церкви, попа і не знаються з жінками. Безсумнівно, в пісні в жартівливому дусі передається суворе воїнське життя козацтва. Проте, з іншого боку, підкреслюється їхнє відмежування від канонічної церкви. Можливо, саме неприйняття запорожцями офіційних церковних канонів сприймалось іншим населенням як «життя навиворіт».

Як видно з наведеного матеріалу, запорожці жили «як вовкулаки», проте в народну пам'ять увійшли як охоронці від татарських орд. Саме порівняння запорожців і вовкулак є дуже характерним і являється свідченням широкого побутування пережитків «вовчих» культів серед низового військового стану.

³⁶⁹ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II / Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. — К., 1995. — 447 с. — С. 109; Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 1 / Дмитро Іванович Яворницький. — Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. — 265 с. — С. 113.

В козацькій міфології простежується зв'язок між воїном-звіром та давнім образом міфічного Змія. Так, інший запорозький старожил, Данило Неліпа, переповідав Д. Яворницькому про походження власної назви урочища «Зміїв Кут» біля річки Вовчої. Назва пішла від імені козака, що жив в цій місцині. Своє ім'я він отримав через те, що був «козак такий, як змій», бо «орудував дуже великою силою». Згідно з переказами, козак Змії зробив собі на березі річки Вовчої печеру та знищував татар: «(...) Отут зробив собі печеру та й живе, а як пливе було татарюга по Вовчій, то він зараз буц та й вб'є його. Ото узнали люди про його хист та й прозвали Змієм, а по ньому уже і кут Зміїв»³⁷⁰. Таким чином, подібно до давньослов'янської традиції, в козацькі часи на Запоріжжі міфологічний Змії виступав образом військової звитяги та надприродної сили. Звернемо увагу на те, що порівняння вправного воїна зі змієм є ніби типовим і не викликало у опитуваного зайвих пояснень. Про змішання образу змія зі звірами-хижаками в давній слов'янській міфології, яке було особливо притаманне для визначення воїнів-перевертнів, йшлося вище. Такі порівняння на користь певної тяглості давніх воїнських міфологічних традицій в часи козаччини.

Зазначимо, що перекази про «зміїв» були дуже поширені на Запоріжжі до XIX ст., що було зафіксовано етнографічними дослідженнями. Також показовим є те, що в фольклорі існування цих міфічних істот продовжувалось до заселення земель власне запорізькими козаками. Зокрема, в переказі, що був записаний Я. Новицьким, оповідається: раніше на Запоріжжі в печерах жили «змії», що вміли літати, були вкриті лускою і мали «довгий хвіст з зазубнями». Ці істоти ніби покинули запорізькі землі тільки з наступом запорожців, що воювали проти турків. В переказі навіть називаються місцини, де жили три «змії»: о. Хортиця, о. Перуни та Гадючий

³⁷⁰ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II ./ Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1995. – 447 с. – С. 422.

поріг.³⁷¹ Отже, у фольклорі простежуються певний зв'язок між міфічними зміями-драконами та запорізьким військом.

В інших напрямках козацького фольклору, тогочасних історичних піснях і думах, образ звірів-хижаків широко використовується в якості порівняння для воїнів-козаків. Зокрема, в циклі дум і пісень про козака Голоту головний герой порівнюється з хижаком. Так, у «Думі про козака Голоту» головний герой під час сутички з супротивником порівнюється з вовком:

То козак Голота добре козацький звичай знає

Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає³⁷².

Інший фольклорний твір, «Дума про жидівські відкупи і війну з-за них», порівнює козака з ведмедем:

То козак на жида-рандаря скося, як ведмідь, поглядає³⁷³.

Власна назва «Вовк» виступала поширеним прізвиськом серед козацької старшини. Так, в першій половині XVII ст. відомий полковник Костянтин Вовк. Він був серед чільників козацьких повстань 1625 та 1630 рр.³⁷⁴, організовував похід козаків в складі військ Речі Посполитої на війну зі Швецією до Балтійського моря. Згідно з літописом Самійла Величка, в 1626 – 1630 р. К. Вовк був гетьманом запорозьких козаків³⁷⁵. Один з провідників гайдамаків середини XVIII ст. мав козацьке ім'я (прізвисько) Вовчок. Він відзначився при захопленні гайдамаками міста Сміли. Фольклор приписує цьому провіднику надзвичайні військові здібності. Згідно з переказом, зафіксованим П. Кулішем, Вовчок маючи під своїм керівництвом лише

³⁷¹ Новицький Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. Репринтное воспроизведение. – Рига, 1990. – 120 с. – С. 16.

³⁷² Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 1. – С. 16.

³⁷³ Там само. – С. 59.

³⁷⁴ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / Щербак В. О. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 300 с. – С. 150.

³⁷⁵ Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич / Самійло Васильович Величко. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с. – С. 68.

десяток гайдамаків примусив до хаотичного відступу великий підрозділ польських жовнірів³⁷⁶.

Загалом, порівняння українського козацтва з вовками – дуже розповсюджене явище в українському віршованому фольклорі. Як відзначав Л. Залізняк, в піснях і думах козакам надавався епітет «сіромаха», «сірома». Так само «сірим» або «сіромахою» на Україні називали вовків³⁷⁷. Це була одна з назв вовка, за народним повір'ям власну назву «вовк» замінювали на прикметник «сірий». Отже, ці слова могли бути вжитими і в значенні «козак», і в значенні «вовк». Вперше ця риса, поширена в українському фольклорі, була відзначена Д. Яворницьким. Описуючи кліматичні умови Запоріжжя, він зазначав: «Це були простори безплідні, спустошені сараною, віддалені від поселень настільки, що людина ризикувала вмерти голодною смертю під час переходів. Лише деякі місця були багатими на рибу й дичину, та на великих відстанях були розкидані оази багатой рослинності для випасу худоби Віддалитися за пороги означало наразити себе на численні злигодні, витримати які могла лише людина з залізною натурою. (...) Козак-сіромаха було давньою народною приказкою на Україні, де сіромахою звичайно називають вовка в розумінні голодного бурлаки»³⁷⁸.

Теж саме можна казати і про похідне від «сірома» – «Сірко», яке було одною з назв вовка і поширеним прізвиськом собаки. Одночасно це слово було розповсюдженим козацьким прізвиськом³⁷⁹. Найвідомішим носієм цього прізвиська був знаменитий кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко.

³⁷⁶ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 1. – С. 132 – 133.

³⁷⁷ Залізняк Л. Л. Стародавня історія України / Л. Л. Залізняк. – К: Темпора. – 2012. – 542 с. – С. 274.

³⁷⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрій Іванович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1 – 319 с. – С. 46 – 47; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 томах./ Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Яворницький Д. І. – К. Наук. думка., 1990. – Т. 1. – 579 с. – С. 82.

³⁷⁹ Залізняк Л. Л. Стародавня історія України / Л. Л. Залізняк. – К: Темпора. – 2012. – 542 с. – С. 278.

На нашу думку, поширене порівняння козаків з вовками може пояснюватись не тільки наслідуванням давніх традицій. Іншим важливим чинником розвиненості та укорінення образу вовка в тогочасній військовій традиції виступав клімат і фауна запорозьких плавнів та степів. «Дике поле» самою своєю назвою дає зрозуміти складність проживання в цих місцевостях. Натомість, згідно з польовими етнографічними дослідженнями, на цих землях було багато дичини, хижих звірів і величезна популяція вовків. Це неодноразово відзначав в своїх етнографічних дослідженнях Д. Яворницький. В «Історії Запорізьких козаків» він так окреслював кліматичні особливості Запоріжжя: «Особливо страшні були запорізькі степи людям, не звичним до них, не знайомим з усіма їх особливостями й умовами степового життя. (...)Українські літописці, польські письменники й західноєвропейські мандрівники додають до вказаних недоліків степів запорізького краю страшну спеку влітку, нестерпну холоднечу й люті морози внаслідок відкритої, нічим не захищеної місцевості, взимку; шалені вітри, пошесні хвороби, загальний мор, які часто навідували запорізький край, сарана, комарі, мошкара, черви, хижі вовки-сіроманці, що лютували у відкритих степах і своїм виттям наганяли страху постійним мешканцям та випадковим мандрівникам»³⁸⁰. Таким чином, козаки, що проживали на диких землях, насичених лютими вовчими зграями, самі могли асоціюватися з вовками. Така умовна назва могла бути поширена серед населення сусідніх українських субетнічних груп і таким чином потрапити у фольклор. Такі порівняння могли набути особливого поширення за умов існування у самих запорожців шанування вовків, певного «хижацького» культу.

Важливою рисою традиції воїна-звіра в часи козаччини є образ провідника-перевертня. Згідно з козацькими переказами, саме військовий провідник-характерник обертається у хижака, а іноді йому приписується

³⁸⁰ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрій Іванович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1 – 319 с. – С. 48; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 томах./ Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Яворницький Д. І. – К. Наук. думка., 1990. – Т. 1. – 579 с. – С. 83.

здатність перетворити на вовків або хортів все своє військо. Ця риса виступає свідченням зв'язку військової традиції Козацької доби з аналогічними звичаями військового стану Київської Русі та давніх слов'ян. Як вказувалось вище, в давньослов'янському фольклорі образ воїна-вовка одночасно символізує князівську владу та надприродне «всезнання» волхва. Розглянемо фольклорні уявлення про видатних військових та політичних діячів XVI – XVIII ст., яким приписуються якості «характерників».

Характерником в українському фольклорі зображений один з засновників Війська Запорізького Остафій Богдан Дашкевич. Дашкевич походив з давнього руського князівського роду, що був пов'язаний з родинами Вишневецьких та давньоруською династією Рюриковичів. Він був визначним політичним та військовим діячем першої половини XVI ст. Дашкевич очолював військові загони у війнах з Московією, був одним з провідників повстання Михайла Глинського проти уряду Речі Посполитої в 1508. Найголовнішим військово-політичним внеском Дашкевича слід вважати захист українських земель від татарських набігів, переможні походи на Очаків та Крим та створення з розрізнених угруповань потужного Війська Запорізького Низового. Дума про Остафія Дашкевича змальовує його козацьким чарівником, якого на беруть кулі:

«За мною чорні вставали хмари ,
 А в хмарах були татари ;
 Но кінь мій вихром степи пробігав .
 За собою хмари залишав .
 За мною кулі в погоню летіли ,
 Но мене брати не хотіли ;
 Бо на чорта є хрест , на кулю є слово ,
 Так я в Козачину вернувся здорово .

А теперки в Татарчизні іще погуляю»³⁸¹.

Схоже фольклорна традиція зображає і інших відомих історичних діячів – козацьких провідників часів Хмельниччини. В легендах, піснях і думах вони названі характерниками, чарівниками-перевертнями.

Характерником змальовується образ відомого провідника Визвольної війни брацлавського полковника Данила Нечая. Данило Нечай походив з православної української шляхти гербу Побуг. В період Визвольної війни в 1648 – 1651 роках він очолював Брацлавський полк. Нечай відомий як талановитий воєначальник, один з найближчих соратників Богдана Хмельницького. На початку 1651р. Нечай загинув в боях з переважаючими силами військ Речі Посполитої в м. Краснім³⁸².

Фольклор надає Нечая якості перевертня, здатного обертатися на звіра. У багатьох варіантах історичних пісень про Нечая розповідається, що його можна було вбити тільки як чаклуна або перевертня³⁸³. За деякими даними, Нечай був вбитий саме срібною кулею. Точніше, це був срібний гудзик, яким польські жовніри зарядили рушницю спеціально для знищення Нечая - вороги були переконані, що звичайна куля не здатна завдати йому шкоди³⁸⁴.

Звертають на себе увагу пісні, в яких в образі Данила Нечая ми можемо побачити схожі риси з образами билинних богатирів періоду Київської Русі:

Повернувся козак Нечай на лівее плече,

А вже з ляшків, вражих синів, кров ріками тече.

Повернувся козак Нечай на правую руку –

³⁸¹ http://uk.wikipedia.org/wiki/Дума_про_Остафія_Дашкевича; Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozza podług Skalkowskiego. Von M. Gliszczyński, A. A. Skalkowski. – Warszawa, 1852. – S. 262 – 263.

³⁸² Коваленко С. С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: енцикл. у 3 т. – Т. 1 / Коваленко Сергій Станіславович. – К.: Стікс-Ко, 2007. – 375 с.

³⁸³ Марін А. Феномен «характерництва»: фольклор та історія/ Андрій Марін // <http://h.ua/story/66718>

³⁸⁴ Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. – К.: Видавничий дім Стилос, 2004. – 308с. – С. 46.

Не вискочить Нечаїв кінь із лядського трупу³⁸⁵.

Зауважимо, що головні герої давньоруських билин, богатирі, князі і волхви, часто зображуються перевертнями, воїнами-звірами, або ж просто наділяються рисами звірів. Схожість фольклорних образів богатирів-перевертнів з фольклорними образами козацьких провідників свідчить на користь неперервності військово-міфологічної традиції від давньоруського періоду до періоду козаччини.

Образ Данила Нечая у фольклорі часто змішується з образом іншого видатного провідника часів визвольної війни Максима Кривоноса. Кривоніс був найзначнішим сподвижником Богдана Хмельницького на початку Визвольної війни і в 1648 р. очолював визвольний рух на Правобережній Україні. Народна традиція приписує Кривоносу якості характерника і пов'язує його образ з чаклунством і перевертництвом. Так само його нібито не можна було вбити звичайною зброєю, лише спеціально заговореною або срібною³⁸⁶.

Рисами характерника в українському фольклорі був наділений Іван Золотаренко, полковник корсунський і ніжинський, наказний гетьман Богдана Хмельницького в поході на білоруські землі. Народні повір'я стверджували, що Золотаренко загинув в боях під Биховом від срібної кулі, замовленої єзуїтами. «Історія Русів», художній псевдоісторичний твір XIX, текст якого ґрунтується на народних переказах, так описує гибель Золотаренка: «Наказний гетьман Золотаренко, повертаючись з військом за повелінням Царя всередину Білорусі і проходячи місто Старий Бихів, мушкетним пострілом, що його вчинив з одної дзвіниці католицький органіст Томаш із засідки, був забитий на смерть, а органіст признався добровільно, що підмовлений був на сей злочин католицькими ксьондзами, котрі дали йому кулю од мушкета із священної чаші, за його словами, освячену і

³⁸⁵ Українські народні думи та історичні пісні. - К.: 1990. – С. 132 – 133.

³⁸⁶ Марін А. Феномен «характерництва»: фольклор та історія/ Андрій Марін // <http://h.ua/story/66718>

скріплену особливими закляттями; а пообіцяно йому за те поряд з мучениками царство Небесне і виховання дітей в школах єзуїтських. І насправді, по огляді виявилася тая куля незвичайною: в ній нуртовина була срібною з латинськими літерами»³⁸⁷.

Найбільш відомою історичною постаттю провідника характерника в українській історії є Іван Сірко. Іван Дмитрович Сірко походив з православної української шляхти і був родом з Поділля. В другій половині XVII ст. Іван Сірко протягом тривалого часу був отаманом Запорізької Січі, військо обирало його на цю найвищу посаду вісім разів³⁸⁸. Сірко відзначався надзвичайним військовим талантом. В період його керування запорізьке військо вело успішні бойові дії проти Кримського ханства і Османської імперії. Війська кримських татар зазнали кілька нищівних поразок і були змушені перейти до оборони³⁸⁹.

Зв'язок між історичною постаттю Івана Сірка і міфічним образом воїна-звіра, перевертня надзвичайно великий. Ім'я видатного отамана, під яким він ввійшов в історію, тобто «Сірко», має виразну вовчу етимологію³⁹⁰. «Сірком» або «сірим» на Україні називали вовків, часто це слово слугувало прізвиськом домашнього собаки. Отже, вже саме ім'я видатного запорозького отамана пов'язує його особистість з образом вовка. Звичайно, цей зв'язок слід розуміти як наділення образу Івана Сірка рисами воїна-перевертня.

Народні перекази що ґрунтуються на козацьких легендах наділяють Івана Сірка містичною можливістю перетворюватися у вовка або у мисливського собаку. Так він ніби здійснював розвідку і тому завжди знав

³⁸⁷ Історія Русів. Переклад І. Драча. – К., 1991. – 183 с. – С. 107 – 108.

³⁸⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрій Іванович. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – 392 с. – С. 200.

³⁸⁹ Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / Апанович Олена Михайлівна. – К., 1991. – 335 с. – С. 192 – 200; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрій Іванович. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – 392 с. – С. 198 – 368.

³⁹⁰ Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С. 140.

наперед всі ворожі задуми. Наведемо один з багатьох переказів про І. Сірка, які були широко розповсюджені серед населення Запоріжжя. Цей переказ записаний Д. І. Яворницьким на Запоріжжі. В ньому описується напад татар «на Січ.» Татари захопили в полон невільників і поверталися до Криму. Козаки начолі з Сірком рушили за ними. Далі переказ оповідає, що Сірко «добіг до татар, та бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало.» Тоді він вдається до перевертництва. «Він скочив з коня, дав його другому козакові, а сам - кувирдь та й зробився хортом і побіг до татар. Татари бачать - хорт, та красивий такий, дуже подобався він їм. Узяли вони його, нагодували, приручили до себе. А як стали ті татари оддыхати, то той хорт поробив їм так, що вони всі поснули. Тоді він назад, до козаків, та знов - кувирдь, і вп'ять зробивсь чоловіком. Кинувсь тоді з козаками на татар, усіх їх порубав, а християн вернув назад, на городи»³⁹¹.

Образ І. Сірка увібрав в себе всі найвиразніші типові риси образу воїна-характерника, походження яких було розглянуте вище. Крім цього, значний обсяг якостей, якими наділяється фольклорний образ І. Сірка слід визначати як самобутні, притаманні тільки цьому образу. Це талант полководця і провідника, які зазнали значної гіперболізації в народній уяві. До цього слід віднести всі сюжети про надприродні перемоги Сірка-полководця над ворогом. Окремі риси опоетизованого образу Сірка є прямим наслідуванням сюжетів давньослов'янської міфології. Зокрема, це стосується оповідань про три життя кошового отамана. Після смерті характерника тричі окроплюють живою водою після чого він воскресає тридцятирічним чоловіком.

Принциповим є те, що історичні документи часто подають свідчення надприродних здібностей Івана Сірка. Зокрема, незадовго по смерті видатного запорозького отамана, на таємному розпиті московських емісарів писар Биховець про останні роки життя Сірка розповів таке: «Коли Сірко

³⁹¹ *Яворницький Д. І.* Український простолюди в його творчості / Дмитро Іванович Яворницький // Споживач. – 1920. – № 5, 6. – С. 22 – 23; Змієві Вали. Українські легенди та перекази., упорядник С. В. Мишанич. , - К., 1992. – С. 49 – 50.

кошовим був, то від нього ніякого добра великому государеві не було; а казати йому явно ніхто про це не смів, бо всі його, чи то з волі Божої, чи через хитрість якусь, надзвичайно боялися, і що він було задумає, те й зробить...»³⁹². Як бачимо з цього історичного документа, вміння Сірка впливати на людей пояснювалось не якимись людськими рисами вдачі, скажімо, красномовністю, освіченістю тощо, а «Божою волею» або «якоюсь хитрістю». На нашу думку, цю «хитрість» в даному випадку слід розуміти як «премудрість» і «всезнання» билин більш раннього часу.

Відомі військові діячі XVIII ст., яким народна традиція приписує якості характерників, чаклунів і воїнів-перевертнів. Найбільш відомим з таких діячів був Семен Палій. Семен Пилипович Палій (Гурко) походив з міста Борзни Ніжинського полку. Своє прізвище здобув на Січі «за славное рицарство і храбрость». В 90-х роках XVII ст. він очолив визвольну боротьбу проти католицьких магнатів і євреїв-орендарів на Фастівщині і Білоцерківщині. На початку XVIII століття цей рух надзвичайно посилювався і фактично переріс у визвольну війну. В вересні 1700 р. урядом Речі Посполитої на придушення повстанців були вислані значні військові сили. Козацькому війську на чолі з Семеном Палієм вдалося нанести їм поразку і примусити до відступу. В результаті успішних військових дій до літа 1704 р. було визволено значну частину Київщини, Брацлавщини і відновлено там козацький устрій³⁹³.

За козацькими легендами, зібраними Д.І. Яворницьким і Я.П. Новицьким, Семен Палій вмів обертатися на хорта (в різних тлумаченнях або вовка, або мисливського пса) і так пробиратися до ворожого табору. В народних піснях Палій характеризується як «перевертень», цим підкреслюється його військова майстерність і надзвичайні, виключні здібності.

³⁹² Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницький Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – 392 с. – С. 367.

³⁹³ Нариси з історії Макарівського району. - К., 2006. – С. 48 – 50.

На думку автора, свідчення польських та османських джерел про «чаклунські» здібності козацтва мали зароджуватись саме в козацькому середовищі. Це мало слугувати залякування супротивників, впливати на моральний стан ворожих військ, створенню довкола козацьких військ своєрідного «містичного» ореолу. Як було показано вище, одним з основних сюжетів такого впливу була легенда про невразливість козаків-запорожців до звичайної зброї, що пояснювалось їхніми надприродними здібностями людей-перевертнів. Таким чином, такі матеріали польських і османських хронік є важливим свідченням широкого поширення культу воїна-перевертня у козацькому стані.

У XVIII ст. на українських землях спалахують козацько-селянські повстання, що увійшли в історію під назвою «гайдамацьких повстань». Найбільші з них відбулись в 1734, 1750, 1754 та 1768 рр. Останнє, «Коліївщина», фактично переросло у визвольну війну. Більше того, загалом всіх запорожців-гайдамаків, підбурювачів населення, польські джерела називають чаклунами. Польський хроніст Анжей Кітович, учасник подій 1768 р., так описував гайдамаків: «Поляки вірили сильно, що між гайдамаками багато знаходилося характерників, яких не брали кулі. Розповідали з клятвою не раз, що бачили гайдамаків змітаючих з себе кулі, які їм в лице чи в груди потрапляли, що витягали такі кулі з-за пазухи, назад полякам посиляли. Для чого наші, забобон забобоном перемогали, роблячи кулі на гайдамаків, ляли їх на пшеницю свячену, то вже така куля достати мала гайдамаку.»³⁹⁴

В таких свідченнях польських хроністів особливо важливе пізній характер їхнього походження – друга половина XVIII ст. На нашу думку безсумнівним є те, що як і в більш ранні періоди, такі легенди про козаків-гайдамаків мали зароджуватись в стані самих гайдамаків. Отже, ще в XVIII ст. серед «січового» козацтва широкого використовувались елементи образу воїна-перевертня.

³⁹⁴ <http://uk.wikipedia.org/Характерник>

Відомості, зафіксовані П. Кулішем, дають пояснення, яким чином ці чутки поширювались серед поляків. Один з переказів, записаний П. Кулішем від Омеляна Каплаухого, оповідає про події Коліївщини 1768 р. Згідно з переказом, коли гайдамаки розпочали бойові дії з Мотронинського лісу, королівський намісник укритися в замку містечка Кам'янка, яке охороняла сотня реєстрових козаків. Намісник почав розпитувати сотника реєстровців про гайдамаків. «От і питається намісник у отамана тих козаків: «А що, отамане? Чи можна стати проти гайдамаків?» – «Можна, батьку, тільки що їх куля не бере.» То намісник, як почув це, побілів як хустка (...).» така інформація підігрівала паніку серед польських можновладців. Намісник «як опарений» втік в Смілу. Принциповим є те, що згідно з цим самим переказом через короткий проміжок часу весь гарнізон реєстрових козаків Кам'янки перейшов на бік гайдамаків³⁹⁵. Таким чином, неважко побачити, як перекази про невразливість до вогнепальної зброї, що вже сформувались довкола образу козака-січовика, під час Коліївщини використовувалися як елемент інформаційного тиску на супротивника. Поширювали їх серед польської шляхти головним чином реєстрові козаки, переважна більшість яких згодом приєдналася до повстанців-гайдамаків.

Підтверджують це і свідчення з боку польських джерел. Зокрема польський шляхтич Сімон Закревський, учасник походів проти гайдамаків в середині XVIII ст., зазначав, що ватажком гайдамаків ставав найбільш досвідчений з них. «Щоб внушити серед своїх у нього впевненість, а серед забобонного народу страх, розповідали про нього, що він характерник, тобто чародій, що він вміє заговорювати кулі, так що його можна вбити тільки срібною кулею, а в разі необхідності – може стати і невидимим»³⁹⁶.

³⁹⁵ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 1. – С. 279 – 282.

³⁹⁶ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 2. – С. 114.

Закревський вказує на те, що городові реєстрові козаки таємно прихильно ставились до гайдамаків³⁹⁷.

Проте, основні підстави для творення чуток про надприродні здібності гайдамаків полягали в їхній надзвичайній військовій майстерності, вправності та несамовитій відчайдушності. Так Закревський описував, що був дуже здивований тим, що чотирьохтисячне каральне військо з потужною артилерією спрямоване проте невеликого загону гайдамаків чисельністю 160 чоловік. Під час нічного бою 40 гайдамаків верхи несподівано атакували польські позиції, відкрили злагоджений вогонь з самопалів, зім'яли три волоських і одну панцирну корогву і прорвались в інший ліс, уникнув переслідування. Решту гайдамаків цілий день брали приступом на добре укріплених позиціях в лісі, при чому польські війська понесли великі втрати. Опір гайдамаків вдалося зламати тільки завдяки вогню артилерії, до того ж більшість з них загинули, не бажаючи здаватися в полон³⁹⁸.

Ватажки гайдамацького руху вважались характерниками, народна творчість надавали їм всі надприродні риси, притаманні для цього образу. Відомо, що характерниками вважались керівники гайдамацьких загонів Іван Чуприна, Семен Чортоус, Харко, Вовчок. Провідникам Коліївщини 1768 р. народна творчість також приписувала риси характерників. В першу чергу, образ воїна-характерника закріпився за провідником повстання, полковником Максимом Залізнякам. Окремими рисами характерників чи чаклунів у фольклорі наділялись інші провідники Коліївщини – Іван Гонта, Семен Неживий, Микита Швачка, Іван Бондаренко.

Козаки-гайдамаки на Правобережній Україні вели типову партизанську війну, спираючись на підтримку місцевого населення та обираючи плацдармами своїх дій непролазні ліси, болота, дикі степні масиви. До масштабних бойових дій Коліївщини гайдамаки як правило використовували наступну тактику. Загін гайдамаків, користуючись підтримкою місцевих

³⁹⁷ Там само.

³⁹⁸ Там само. – С. 116 – 121.

мешканців, ставав табором в густому лісі, використовуючи для захисту природні перешкоди: болота, топі, яри. Зберігаючи в суворій таємниці своє місцезнаходження, гайдамаки чинили несподівані атаки на міста, фортеці, католицькі монастирі, робили засідки на великих шляхах. Логічною є виразна символіка воїна-звіра, вовчої зграї, яка відповідала побуту життя в лісі. Ми можемо припустити, що і в способі ведення бойових дій гайдамаки могли використовувати певні архаїзми давнього звичаю наслідування поведінки вовчої зграї. Сімон Закревський, описуючи напади гайдамаків, алегорично порівнює їхню тактику з манерою полювання вовків: « (...) часто звістка про їхнє вторгнення приходила занадто пізно, тому що вони пробиралися як вовки і робили свої перепочинки по диких хуторам та пасікам.» (Переклад автора)³⁹⁹

Важливим є питання, з якою долею вірогідності можна розглядати фольклорний образ воїна-вовка XV – XVIII ст. продовженням власне військового тотемного культу язичницьких часів. Зазначимо, що гіпотеза збереження елементів військових звичаїв протягом різних історичних періодів має неоднозначну оцінку. Дійсно, розглядаючи життя та спосіб ведення військових дій з'єднаннями повстанців-гайдамаків можна припустити, що фольклорний образ воїна-вовка виник в їх середовищі незалежно від древніх звичаїв. Як вже розглядалося вище, їхні загони під час ведення бойових дій перебували в лісі, зберігаючи таємницю свого місцезнаходження навіть від українського православного населення, та проводили постійні вилазки, грабуючи та вбиваючи католиків, уніатів, євреїв. Такий спосіб життя сам по собі мав викликати асоціації з «вовчим життям» як серед самих гайдамаків та українського селянства, так і серед їхніх ворогів. В такому випадку, тяглість традиції ставиться під сумнів.

Проте, є важливі аргументи, що свідчать про наявність архаїчних елементів в уявленнях гайдамаків, тобто свідчення на користь існування давніх звичаїв, що зароджуються ще в дохристиянські часи. В першу чергу,

³⁹⁹ Там само. – 114.

це уявлення про характерників. Як розглядалося вище, своїх провідників гайдамаки вважали характерниками. Етимологія терміну «характерник» невизначена, одночасно цілий ряд відомих рис, що приписувався цьому образу, говорить про зв'язок з язичницькими віруваннями. Це невразливість до звичайної (незамовленої) зброї, магічні властивості, містична здатність обертатися на різних тварин, в першу чергу – обертатись у вовка. Підсумовуючи розглянуті матеріали, уявлення про характерників можна вважати основною ланкою, що пов'язує безпосередньо культ воїна-звіра дохристиянських язичницьких вірувань з окремими елементами цих уявлень, що збереглися в українських військових станах в період нового часу XV – XVIII ст.

Отже, висновки можемо зробити наступні. В військовому стані українського козацтва зберігся певний обсяг культурних традицій Київської Русі. В першу чергу мова йде про традиції, пов'язані з «військовим світосприйняттям». Таким чином збереглися окремі елементи язичницького культу воїна-звіра, що був поширений серед давньоруських військових станів.

Важливим є архаїчність цих уявлень для періоду XV – XVIII ст. Так, якщо в період давньої історії і середньовіччя культ звірів, в тому числі і культ вовка, був поширений серед військових станів багатьох народів, то для періоду пізнього середньовіччя – нового часу культ звіра виступає як анахронізм. Існування елементів звичаїв воїнів-звірів на Україні в цей період пояснюється специфікою формування військового козацького стану, що утворювався в рідкозаселених землях на кордонах з агресивними тюркомовними народами, та певним «консервуванням» давніх традицій. Також існування культу в цей період є свідченням своєрідності і надзвичайної його важливості в більш ранні історичні періоди: в часи Київської Русі і давньої історії.

Образ воїнів-вовків зберегли численні пам'ятки фольклору козацької доби: історичні пісні, думи, перекази і легенди. В них воїн-звір нерозривно

пов'язується з характерниками, своєрідною таємною елітою тогочасного українського військового стану. В українському фольклорі воїн-перевертень, характерник за своїми рисами нагадує міфічний персонаж перевертнявовкулаку, людину вовка. Але принциповою є відмінність: характерник, воїн-перевертень майже завжди є виключно позитивним образом, в той час як вовкулака змальовується злодієм або приреченим на поневір'яння. Явище позитивної, схвальної, доброзичливої оцінки воїна-перевертня є надзвичайно важливим в українській міфології козацької доби.

Український фольклор називає характерниками видатних військових діячів козацької доби. Характерниками вважали Остафія Дашкевича, Дмитра Байду-Вишневецького, провідників Визвольної війни полковників Данила Нечая і Максима Кривоноса, Івана Золотаренка, кошового отамана Запорізької Січі Іван Сірка, Фастівського (Білоцерківського) полковника Семена Палія та інших. Так само, якості військових чаклунів приписувались більшості провідників гайдамацького руху: Івану Чуприні, Семену Чортоусу, Максиму Залізняку, Івану Гонті, Семену Неживому, Микиті Швачці, Івану Бондаренку. Зберігся певний обсяг козацьких легенд, переказів і народних пісень, які зображають їх воїнами-перевертнями. Це є важливим свідченням, яке пов'язує цих значних українських полководців з архаїчними пережитками древнього культу воїна-звіра (воїна-вовка).

В той же час ми зовсім не маємо даних про застосування тактичних прийомів безпосередньо в бойових умовах. Слід вважати, в період нового часу зовсім втрачається практична військова складова звичаїв воїнів-звірів, що була визначальною для періоду давньої історії та поширеною в епоху середньовіччя. З широким застосуванням вогнепальної зброї змінилась тактика кавалерії, її роль все більше відступає на другий план. Піхотна тактика також надзвичайно видозмінюється. Відповідно, практичні прийоми «воїнів-звірів» стають неефективними та непотрібними. Таким чином, зі зміною тактики ведення бойових дій великий комплекс військових уявлень,

прийомів та хитрощів звузився виключно до фольклорних образів перевертнів, невразливих до звичайної (в тому числі – вогнепальної) зброї.

Вказані дані українського фольклору козацької доби є свідченнями існування уявлення про воїна-звіра (воїна-вовка) в українському військовому стані в XV – XVIII ст., пов'язаного з образом провідника-характерника. Ці уявлення слід розглядати як пережиток, певний спадок тотемного культу звірів, особливо вовка, образ якого в давні часи був уособленням військової доблесті. Про зв'язок з давніми традиціями свідчить комплекс уявлень про козаків-характерників, що за всіма ознаками має дуже давнє, ще дохристиянське походження. Проте широка поширеність та своєрідність воїнських образів чаклунів та перевертнів в козацьку добу дозволяє розглядати їх як окреме явище, яке в певній мірі веде свої витоки з часів Київської Русі і більш ранніх періодів.

Розділ V

УЯВЛЕННЯ ПРО ВОВКУЛАКІВ ЯК ВІДГОМІН ДАВНЬОГО КУЛЬТУ ВОЇНА-ЗВІРА В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

З періоду пізнього середньовіччя – нового часу в світоглядних уявленнях українців відбувається ряд принципових змін. Міфологічний світогляд, як такий, зникає, лишаючи по собі слід в спадщині усної народної творчості і в масиві традиційних повір'їв і прикмет. Натомість, великої потужності в світобаченні суспільства набуває християнське вчення. Християнство, яке після хрещення Русі сприймалося як чужорідна філософія, з часом через явище так званого «двовір'я» (X – XIV ст.) входить в систему народних вірувань і стає їх невід'ємною частиною.

Таким чином, християнська символіка витісняє традиційну міфологічну образну символіку. Одним з принципових явищ цього процесу була зміна ставлення до образу хижих звірів, особливо вовка. Як розглядалось вище, в язичницькі часи образ вовка ніс у собі і негативні явища. Але домінувало позитивне сприйняття «лютого звіра», як символу доблесті, відваги, князівської влади, войовничості і, разом з тим, надприродної мудрості. Християнська символіка, що базувалась на традиціях «Старого Заповіту», надавала образу вовка майже виключно негативні риси. В ній вовк виступає головним ворогом, уособленням зла, що протистоїть «праведникам»-вівцям (вівця виступає символом благочестивого християнина). Християнський образ «вовка в овечій шкурі» є найпоширенішим символом прихованого ворога.

В період нового часу образ вовка в християнському тлумаченні широко використовується українськими письменниками, полемістами і філософами. В тогочасних творах вовк символізує жорстокість, жадібність і агресивність. Зокрема, слідуючи біблійній традиції, негативну символіку образу вовка використовував ще козацький літописець С. Величко. В своєму літописі С. Величко неодноразово називає «вовками» мусульман – турків і татар. Так, кримських татар літописець називає голодними і хижими вовками,

турецького султана – хитрим лисом та драпіжним вовком. В цьому ж літописі згадується євангелійський сюжет про добрих овець, що йдуть поміж хижих вовків. Також цитуються настанови православного клірика: «закликайте великого святителя Олексія, щоб він як пастир захистив вас, овець словесної Христової отари, від хижих вовків, од нечестивих бусурман»⁴⁰⁰. Неважко пересвідчитись у вирішальному церковному впливі у використанні таких образів – поряд з вказаним в тексті широко використовуються інші відомі символи та образи старозавітних та новозавітних сюжетів.

Саме з цим періодом пов'язане виникнення негативного ставлення до міфічного образу людини-вовка – вовкулаки. Як було детально розглянуто вище, давній український фольклор не несе негативного навантаження до образу перевертня. Навпаки, головні герої фольклорних творів, а пізніше пам'яток писемності, змальовуються перевертнями, здатними обертатися на вовків і інших тварин. Таке позитивне ставлення до людей-перевертнів простежується і в часи козацтва, але з часом на образі чарівника-перевертня нагромаджується символіка злочинності і протиправності. До кінця XVIII ст. процес відозміни міфологічного світогляду у «класичне» християнське світосприйняття набирає свого найбільшого розмаху. Це явище напряду стосується і культу звіра-хижака (вовка): з кінця XVIII – протягом XIX ст. цей образ несе на собі негативні характеристики.

Поступово така видозміна яскраво проявляється в усній народній творчості. Фольклорні твори кінця XVIII – початку XX ст. насичені християнською символікою. Важливим є визначення впливу християнської символіки на древні образи людей-звірів, що збереглися в усній народній творчості. З цією метою ми проаналізуємо цикл переказів про людей-перевертнів, вовкулаків, що були записані в XIX ст. Підкреслимо те, що

⁴⁰⁰ Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич / Самійло Васильович Величко. – К.: Дніпро, 1991.— 642 с. – С. 211.

даний ряд переказів відображає народні уявлення про образ перевертня тільки в даний історичний період, тобто наприкінці XVIII – на поч. XX ст.

Згідно з українськими народними переказами, вовкулак – напів-людина, напів-вовк, людина, яка здатна обертатися на вовка. Етимологію самого терміну «вовкодлак» відомий дослідник слов'янських старожитностей Л. Нідерле відтворив як двоскладне «вовк» та «длака» (слов'янське «звірина шкура»)⁴⁰¹. Українське «вовкулак» або є видозміненим похідним від цього терміну, або друга складова слова походить від іншого давнього означення подібної вимови⁴⁰². Загалом оповіді про вовкулаків українського фольклору можна з впевненістю вважати частиною масиву уявлень про перевертнів в усній народній творчості всіх слов'янських народів. Крім схожих рис з аналогічними легендами і переказами інших народів, український фольклор про людей-вовків має ряд самобутніх особливостей. Образ вовкулаки як фольклорне явище на території України почали досліджувати в XIX ст. шляхом зборів матеріалу в польових експедиціях відомі українські і російські дослідники: Х. Вовк, Д. Яворницький, Я. Новицький, П. Чубинський, Б. Грінченко, А. Афанасьєв, П. Іванов, І. Беньковський, П. Шейн⁴⁰³ та інші. Отже, переважну кількість зібраних даних про образ вовкулаків треба сприймати як фольклорні твори XIX ст., які є пережитками більш давніх

⁴⁰¹ Niederle L. Slovanske Starozitnosti / Lubor Niederle. – Praha, 1916. – S. 45.

⁴⁰² Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. – К.: Видавничий дім Стилос, 2004. – 308с. – С. 42.

⁴⁰³ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865. – С. 378 – 395; Иванов П. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364; Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. – 116 с. – С. 108 – 109; Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 2. – С. 35 – 36; Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 2. / Борис Гринченко. – Чернигов, 1896; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Семеро-западного края. Т. 2. / Шейн Павел Васильевич. – С.-Петербург, 1893. – 715 с.; Беньковский И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 495 – 497.

культів. П. Іванов зазначав, що сучасні йому народні перекази про людей-вовків слід трактувати як міфологічну спадщину предків, а витoki цих образів слід шукати серед вірувань «арійського періоду» індоєвропейських народів⁴⁰⁴.

Розглянемо особливості побутування переказів про вовкулаків-перевертнів на території України, що відомі нам через етнографічні дослідження згаданих дослідників. В першу чергу, окреслимо території, на яких було зафіксовано найбільшу кількість свідчень фольклору про «людей-звірів». Згідно з етнографічними дослідженнями можна стверджувати, що загалом в XIX ст. образ вовкулаки був поширений по всіх українських землях. Проте деякі регіони вирізнялися найбільшою кількістю таких переказів: Західне Полісся, Волинь, Прикарпатська Галичина та Запоріжжя. Показовим є те, що на Поліссі перекази про вовкулаків фіксувались дослідниками навіть наприкінці XX ст.⁴⁰⁵

В українському фольклорі чітко вирізнялось два типи вовкулаків. Перший тип – це перевертні, які самі, з власної волі обертаються у звіра. Згідно з народними уявленнями, своє вміння вони мають від природи або здобувають його протягом життя. Інший тип – це так звані «пороблені» вовкулаки, люди, що перетворені на звіра внаслідок закляття, магічних дій або іншого зовнішнього впливу⁴⁰⁶.

Перший тип, згідно з народними уявленнями, складають чарівники: чаклуни, знахарі. Вони використовують свої надприродні здібності в своїх цілях для домінування над оточуючими. Такі вовкулаки здатні керувати звичайними вовками, цілими вовчими зграями і скеровувати їх проти своїх ворогів. Вони можуть провести зграю вовків через пастки, влаштовані

⁴⁰⁴ *Іванов П.* Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364. – С. 356.

⁴⁰⁵ *Давидюк В.* Українські міфи та легенди: вовки і Полісся / В. Давидюк // «Берегиня», 1995. – число 1–2 (4–5).

⁴⁰⁶ *Іванов П.* Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364.

мисливцями, непомітно завести зграю до загону зі скотом тощо, оскільки чудово знають всі людські звичаї.

Такий вовкулака перетворюється на вовка, коли обв'язує себе магічним шкіряним поясом або заговореним рушником. Якщо цю пов'язку зняти, вовк знов стане людиною. Під вовчою шкірою вбитого вовкулаки нібито знаходили шкіряний пояс⁴⁰⁷. Сучасні дослідження слушно вважають цей атрибут військовим символом, що має давнє походження. Зокрема, Л. Залізняк зазначав, що такий пояс є аналогом військового поясу, що був притаманний військовим станам багатьох індоєвропейських народів: на шкіряний пояс зі сталевим оздобленням кріпився меч та кинджал. Саме обперезання поясом з мечем слугувало посвятою у воїни⁴⁰⁸.

Інші варіанти переказів змальовують перекидання чоловіка у вовка посередництвом перевертання через різновид холодної зброї: меч, кинджал або ніж, устромлений в землю обов'язково вістрям догори. В одному з українських переказів, що був зафіксований Б. Грінченком, момент перевтілення виглядає так: «Як прийшла до нього тая пора, що вже йому треба бігти, то він так стогне! Вийшов за клуню, устромив ножа в землю, почав розбиратися, геть розібрався, голий зостався. Потім перекинувся через той ніж да й став вовком»⁴⁰⁹. В інших варіантах переказів перевертнем використовуються декілька одиниць холодної зброї, наприклад два схрещені ножі. Зазначимо, що зв'язок магічного ритуалу з холодною зброєю, широко відомий з українського фольклору, є свідченням архаїчного мілітарного походження цих звичаїв. Можна припустити, що в давні часи функцію містичного медіуму мав виконувати меч, символ військової доблесті та влади. В пізніші часи, в XVIII – XIX ст. його місце в фольклорі посідає ніж або кинджал.

⁴⁰⁷ Залізняк Л. Л. Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с. – С. 144.

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Грінченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 2. / Борис Гринченко. – Чернигов, 1896.

Також подібну магічну роль у міфології відіграє осиковий кілок. Такий спосіб перевтілення описав П. Шейн: «Перед оберненням на вовка чарівник вбиває в землю п'ять осинових кілків у якомусь усамітненому місці, але так, щоб два кілки були ніби передні ноги, два - задні, а п'ятий - хвіст, і скачучи вперед через усі, починаючи з заднього кілка, стає вовком»⁴¹⁰. Нагадаємо, що осиковий кілок – атрибут, яким згідно з козацьким фольклором можна вбити воїна-характерника. В інших варіаціях перевтілення відбувається за допомогою вовчої шкіри, посередництвом перевертання через пень або просто через кувиркання по землі.

Крім чарівників, в українському фольклорі здатність обертатися у вовка приписується молодим парубкам. Згідно з переказами, серед парубків вирізняються такі, що вміють перекидатися у звіра. Вони вчать цьому вмінню своїх товаришів⁴¹¹. Вражає простота, з якою молодий парубок може перетворитися у вовка – для цього йому достатньо просто покачатися по землі⁴¹². Неважко помітити те, що в українському фольклорі молодий чоловік сприймався як вовк, а сам момент обертання виступав тільки підтвердженням цього уявлення. Часто в переказах парубки перекидаються на вовків лише задля того, щоб налякати дівчат і молодиць. Але в інших переказах роль парубка-перевертня розкривається значно ширше. Так, згідно з одним переказом, парубок, обернувшись вночі на вовка, убігав в ліс. В лісових хащах на визначеній галявині збиралась «сила силенна» вовкулаків, якими керував Св. Юрій. Він віддавав розпорядження, в якого господаря яку худобу забрати і задерти. Бідних господарів Св. Юрій наказував не чіпати. Отримавши вказівки від Св. Юрія, вовкулаки тієї ж ночі виконували всі його настанови, задираючи худобу у нечесних і підступних господарів. Свою приналежність до вовкулаків парубок тримав в суворій таємниці. Коли його

⁴¹⁰ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Семеро-западного края. Т. 2. / Шейн Павел Васильевич. – С.-Петербург, 1893. – 715 с. – С. 253.

⁴¹¹ Иванов П. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364. – С. 361.

⁴¹² Беньковский И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 495 – 497. – С. 496.

батько розкрив цю таємницю, парубок простився з ним, перекинувся у вовка і назавжди втік у ліси⁴¹³.

Даний переказ характерний тим, що в ньому перевертні зображені позитивним явищем. Вони опікуються справедливістю, їхні напади скеровані виключно на господарство людей, які розбагатіли нечесним шляхом. Керує вовкулаками Св. Юрій, один з найбільш шанованих святих в українському пантеоні, небесний покровитель українського козацтва. Як вже зазначалось вище, Св. Юрій (Георгій) перебрав на себе риси давньослов'янського Перуна, бога війни і небесного вогню. Принциповим також є те, що серед вовкулаків, що виконують доручення Св. Юрія, немає відьом чи навіть колдунів. Слід розуміти, що всі вони – молоді парубки, що вночі перетворюються на вовків. В наведеному переказі цілою низкою подібних рис зграя вовкулаків начолі з Св. Юрієм нагадує курінь гайдамаків і їх досвідченого провідника. До теми інтерпретації таких дуже важливих народних переказів ми повернемося нижче.

Визначальним є те, що в деяких переказах «вовкулацтво» приписується людям шляхетного походження. У фольклорі саме людям «високого» походження надавались якості володіння таємними знаннями і можливість перекидатися у звіра в разі необхідності, в той час як простий люд під впливом магічних дій могли спіткати поневіряння та страждання. В одному з переказів, зафіксованих П. Кулішем, йдеться про те, як наймит помітив, як його господар перекинувся через пень, став вовкулаком та побіг у ліс. Наймит, вражений таким перевтіленням, також перекинувся через закодований пень і теж став вовкулаком. Після цього він тривалий час поневірявся по лісах не знаючи, як ізнов прийняти людську подобу. Нарешті, хазяїн здогадався, де зник його наймит, «взяв, і перекинув його навпаки через пень». Після цього хазяїн повчально каже наймиту: «Ото ж, небоже, не роби,

⁴¹³ Там само. – С. 496 – 497.

чого не знаєш»⁴¹⁴. На нашу думку, такі сюжети є пережитками дуже давніх, архаїчних мотивів. «Шляхетне» походження чоловіка-перевертня, пропорційне співставлення володіння надприродними магічними здібностями з соціальним становищем може ґрунтуватися на шануванні давнього образу князя-вовка, що був поширений в давньослов'янській міфології.

Другий тип перевертнів, «пороблені» вовкулаки, дуже відрізняються від першого типу. Вони дуже страждають від своєї вовчої подоби, постійно тягнуться до людей, але змушені лишатися вовком, поки не увірветься закляття⁴¹⁵. На відміну від першого виду перевертнів, що, згідно з народними повір'ями, харчуються м'ясом забитої худоби, ці вовкулаки їдять крихти хліба, загублені людьми⁴¹⁶. В одному з переказів старий досвідчений дід так пояснює зустріч подорожніх з дивним вовком: «То ви не вовка бачили; а то колись у нас неznать куди дівався парубок да і ходить тепер пригижкуватим вовком. Не займає нічого і живе тільки хлібом, що хто-небудь дасть»⁴¹⁷. В одному з переказів, вовкулака харчується тільки тим, що облизує кору дерев в тих місцях, де її торкалися людські руки⁴¹⁸. Пороблені вовкулаки, перетворені у звіра проти власної волі, змушені прислужувати справжнім вовкам⁴¹⁹. Способи перетворення чаклуном людини у вовка в українському фольклорі досить різноманітні. Згідно з народними повір'ями, для такого перетворення чаклун накидає на свою жертву вовчу шкуру, обперезує магічним поясом, перевеслом чи ременем або напоює чарівним зіллям. Всі ці дії обов'язково супроводжуються магічними словами-закляттями⁴²⁰.

⁴¹⁴ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 2. – С. 35.

⁴¹⁵ Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 406 с. – С. 80.

⁴¹⁶ Иванов П. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364.

⁴¹⁷ Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2. – Т. 2. – С. 35 – 36.

⁴¹⁸ Иванов П. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364. – С. 361.

⁴¹⁹ Про вовкулаки // Киевская старина. – 1894. – № 6. – С. 543 – 545. – С. 544.

⁴²⁰ Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 406 с. – С. 80.

Особливо виразним був сюжет перевтілення у вовка під час весілля. В різних переказах чаклуни і відьми обертали у звірів нареченого і наречену, боярина і дружку або навіть всю весільну процесію⁴²¹. Український фольклор зберіг заговори, які мали слугувати оберегами і захистом від таких перевтілень⁴²². Отже, перевтілення у вовка від зовнішнього впливу в українській народній творчості мало виключно негативне значення.

Іноді в фольклорі зустрічається сюжет про перетворення людини у вовка без застосування особливих магічних ритуалів, а виключно через образу, нанесену ворогом або, навпаки, близьким родичем. Для ширших пояснень явища «пороблених» вовкулаків цінним є цикл переказів про невірну жінку, яку перетворює у звіра-хижака свого чоловіка. Зокрема, в таких переказах зазначається, що жінка однією своєю зрадою перетворює свого чоловіка у вовка. В інших варіантах, невірна жінка для цієї мети користується магічними засобами. Зраджений чоловік, обернувшись вовкулаком, зникає в лісі, а підступна жінка починає жити зі своїм коханцем. Визначальним моментом сюжету є те, що через певний час потому зимою коханця вбиває зграя вовків⁴²³. В даному фольклорному циклі чітко простежується архаїчні традиції воїнів-вовків. Можна стверджувати, що обертання чоловіка у вовка виступає символом ненависті до невірної жінки і її коханця. На нашу думку, зграя вовків є символічним зображенням ватаги воїнів-звірів, що разом чинять помсту коханцю невірної дружини. Принциповим є і те, що винуватця вбивають саме в зимній період, коли вовки гуртуються зграями, а воїнські товариства, що імітують їх поведінку, збираються у войовничі загони.

Обидва типи вовкулаків в українських переказах мають однаковий зовнішній вигляд. Вовкулак повністю схожий на вовка, і відрізняється тільки тим, що задні ноги в вовкулака мають вигин в колінному суглобі не як у

⁴²¹ Там само.

⁴²² Там само.

⁴²³ Беньковский И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 495 – 497. – С. 495 – 496.

вовка (назад), а як у людини (вперед), і може ставати на задні лапи⁴²⁴. Також в описах вовкулаків часто зустрічається зображення його значно більшим і масивнішим, ніж звичайний вовк.

В народній творчості XIX ст. чітко окреслюється зв'язок образу вовкулаки з елементами давніх дохристиянських звичаїв. Зокрема, очевидними є пережитки культу врожайності та плодючості, що збереглися в культурі даного періоду через повір'я про людей-перевертнів. Мається на увазі поширений сюжет, за яким вовкулака «перекидається» на зораному або засіяному полі. Дослідники пов'язують цю фольклорну традицію з архаїчними традиціями шанування вовка як захисника землеробського врожаю. Б. Рибаків висловлював гіпотезу позитивістського пояснення цих традицій: навесні вовки травили дрібних рогатих тварин, які складали небезпеку для ярових та льону⁴²⁵. Це розвинуло землеробське шанування вовка-перевертня, захисника врожаю.

Народні перекази повідомляють, що вбити вовкулака не можливо звичайною зброєю, а тільки спеціальними засобами. Такими засобами слугує зброя зі срібла (як холодна, так і срібні кулі) або осиковий кілок. Вразити перевертня можна тільки виключно попаданням в серце⁴²⁶.

Звернемо увагу також на те, що вовкулака, в основному – чоловічий образ. Жінка, перевтілена у вовка, «вовкулачка», для українського фольклору не притаманна. Образ «вовкулачки» був поширений тільки в місцевостях, де персональне втілення вовка було особливо розвинене. З усього масиву українського фольклору цей образ відіграє відчутну роль лише в переказах Західного Полісся і частини Галичини⁴²⁷.

Багато міфологічних рис, які були притаманні для образу вовкулаків, приписувались і українським козакам, особливо козакам-характерникам. Як

⁴²⁴ Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 406 с. – С. 80.

⁴²⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1987. – 784 с. – С. 728.

⁴²⁶ Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 406 с. – С. 80.

⁴²⁷ Давидюк В. Українські міфи та легенди: вовки і Полісся / В. Давидюк // «Берегиня», 1995. – число 1–2 (4–5).

вже розглядалося вище, в усній народній творчості риси перевертня надавались видатним провідникам українського козацтва XVI – XVII ст.: Остафію Дашкевичу, Максиму Кривоносу, Івану Богуну, Івану Золотаренку, Данилу Нечаю, Івану Сірку, Семену Палію. Елементи образу чаклуна-перевертня закріпились і в пізніші часи, у XVIII ст., за провідниками гайдамацьких загонів Іваном Чуприною, Семеном Чортоусом, Максимом Залізнякаи, Іваном Гонтою, Микитою Швачкою, Семеном Неживим, Іваном Бондаренком.

Принциповим є те, що в XIX ст. народна пам'ять змальовувала козаків-запорожців вовкулаками. Зокрема, Д. Яворницьким зафіксоване приписування воїнам-запорожцям якостей вовків-перевертнів. Так, опитуваний селянин села Спаського С. Прус вказував, що запорожці «жили так, як вовкулаки, що все у їх навиворот було». При цьому, в описах селянина козаки зображуються як мужні воїни та охоронці мирного населення від ворогів: село Спаське отримало свою назву від того, що в цій місцині християни переховувались від жорстоких нападів татар. Запорожці ж вели війну з татарами і «зігнали (татар) аж за Крим».⁴²⁸ Ставлення самого С. Пруса до запорожців було однозначно позитивне.

Різниця полягає в тому, що при абсолютній тотожності зовнішніх рис, перевертень-запорожець в українському фольклорі виступає однозначно позитивним героєм. Образ вовкулака, як правило, несе в собі негативні риси або символіку страждань і поневірян. Виключенням є уявлення про перевертнів-парубків. В народних переказах парубки-вовкулаки змальовувались просто бешкетниками, без негативного контексту, а інколи – поборниками справедливості, як це було показано вище. Поневіряння чекає тільки на того парубка, який обернувшись вовкулаком, через брак навиків не може повернутися до свого природного стану.

⁴²⁸ Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 1 / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 265 с. – С. 113.

Такі позитивні характеристики вовкулаків-парубків, на відміну від негативного образу всіх інших видів вовкулаків, є свідченням залишків, пережитків архаїчного культу воїна-звіра, що збереглися в українській міфології до XIX ст. Зазначимо, що значною мірою цей культ зберігся через унікальні міфологічні та світоглядні традиції запорізького військового стану. Яскравими підтвердженнями тому є міфологічний зв'язок парубків-перевертнів з образом Св. Юрія, покровителя українського козацтва.

Характерним є прагматичні пояснення явища народних переказів про вовкулаків, які надавали дослідники-фольклористи XIX ст. П. Іванов, критично розглядаючи перекази про вовкулаків з позитивістської точки зору, писав, що віра в перевертництво і в існування вовкулаків являє собою архаїчний залишок «міфологічної стадії існування» суспільного світогляду. З іншого боку, згідно з його дослідженнями, перекази про вовкулаків широко розповсюджені в сучасний йому період (кінець XIX ст.) через те, що окремі суспільні групи зацікавлені в існуванні таких повір'їв і активно підтримують їх побутування. Дослідник зазначав, що головним чином ці перекази вигідні частинам населення, які знаходяться поза суспільством і ведуть розбійницький спосіб життя, а саме конокрадам, бандам, що промишляють викраденням худоби тощо⁴²⁹.

Наприкінці XVIII ст. на українських землях за умов остаточної ліквідації Гетьманщини, знищення національного військового стану (українського козацтва) і насадження кріпацького ладу виникають розбійницькі загони. Визначальною рисою таких «розбійників» були виразна спрямованість соціальної та національної визвольної боротьби. Як правило ці угруповання формувалися з найбільш збіднілої частини українського населення. В своїх діях такі банди як правило намагались наслідувати козацькі традиції часів гайдамацьких повстань, згадки про що зберігають як історичні документи, так і український фольклор. Слід вважати, що саме

⁴²⁹ *Іванов П.* Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364. – С. 363 – 364.

виникнення руху цих українських «розбійників» коріниться в козацьких традиціях військової слави та вільного соціального устрою. В одному з переказів, записаного Я. Новицьким від запорозького селянина Р. Булата, йдеться про старого запорожця на ім'я Сагайдак, який після знищення Січі та козацтва продовжував жити козацьким життям. Він згуртував довкола себе молодих парубків, яких привчав до козацьких звичаїв. Начолі своїх «молодців» Сагайдак грабував купецькі валки. Коли в ході російсько-турецької війни таємне місце перебування гайдамаків було викрите, Сагайдак відмовився здаватися і загинув в бою з російськими солдатами⁴³⁰. Даний переказ дуже красномовно передає виникнення руху «розбійників» збіднілого українського населення і прагнення наслідувати ними козацькі воїнські традиції.

Через малочисельність і роз'єднаність дії цих угруповань їх рух не міг перерости у масштабний народний виступ, але внаслідок соціальної спрямованості грабіжницьких дій в народній свідомості вони стійко посідають місце народних месників.

Найуспішнішими були дії загонів начолі з Устимом Кармелюком в Подільській губернії. В 1830–1835 рр. – селянський рух під проводом У. Кармелюка перетворився на народне повстання, яке охопило усе Поділля, суміжні з ним райони Бессарабії та Київщини. Згідно з даними слідства каральних установ російської імперії, всього в селянських заворушеннях на Поділлі приймали участь близько 20 тис. осіб.⁴³¹ Сам У. Кармелюк, крім непересічних якостей організатора і провідника, відзначався особистою відвагою і фізичною силою. Йому вдалося вчинити декілька втеч з в'язниць і каторг, після чого він повертався на Поділля для продовження боротьби.⁴³²

⁴³⁰ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. Репринтное воспроизведение. – Рига, 1990. – 120 с. – С. 42 – 45.

⁴³¹ Гуржій І. О., Компан О. С. Устим Кармалюк: Іст.-біогр. Нарис / Іван Олександрович Гуржій, Олена Станіславівна Компан. – К., 1960. – 79 с.

⁴³² Там само.

Народна творчість змальовує Устима Кармелюка поборником справедливості, захисником знедолених, і, одночасно, чаклуном-характерником. Дуже показовим є зображення його загибелі в народних переказах. Смерть У. Кармелюка пояснюється тільки тим, що нібито був вбитий срібною кулею, оскільки звичайна зброя була нездатна заподіяти йому шкоди. Такі фольклорні характеристики ставлять образ У. Кармелюка в один ряд з повстанцями-гайдамаками часів Коліївщини 1768 р. Такі свідчення є беззаперечним підтвердженням збереження в повстанському русі XIX ст. культу провідника-перевертня.

В першій половині XIX ст. повстанські настрої були дуже поширені на території Запоріжжя, Черкащини, Канівщини. Логічно, що саме на землях осердя українського козацтва, серед селян, батьки яких були воїнами, зберігались військові традиції, а разом з ними – прагнення позбутися кріпосницького гніту Російської імперії. Селяни, що об'єднувались в повстанські загони, не визнавали дворянської влади і опинялися поза законом. Таким загонам була притаманна символіка «вовчого життя».

Ми переконані, що саме діяльності таких загонів розбійників-повстанців відповідають перекази про перевертнів-парубків, що ретельно приховують свою приналежність до вовкулаків, відбирають майно у заможних, але не зачіпають бідні господарства. Логічним є те, що учасники таких загонів постійно підтримували побутування переказів про вовкулаків. На нашу думку, головним в розповсюдженні таких переказів мало бути культове значення алегоричного порівняння «народних месників» з вовками. Враховуючи цей культовий чинник уособлення українських повстанців XIX ст. з вовчими зграями, беззаперечним є наслідування ними окремих елементів культу воїна-звіра від українського січового козацтва попередніх століть.

З іншого боку, з середини XIX ст. все більшого поширення набуває соціалістична ідеологія різних напрямів. Селянські виступи все частіше проходять під гаслами теоретиків-соціалістів, народовольців тощо. Можна

стверджувати, що через широку пропаганду нова соціалістична теорія в другій половині XIX ст. вибила в українських виступах «традиційну» платформу і зайняла її місце. Традиційне світосприйняття на довгий період відходить на другий план. В цьому плані показовим є те, що в XX ст. самі перекази про вовкулаків збереглись в найбільш віддалених від центру периферійних куточках України.

Таким чином, із остаточним знищенням Гетьманщини, автономного державного утворення у складі Російської імперії, з занепадом українського військового стану наприкінці XVIII ст., давній військовий культ воїна-звіра переродився на цикл переказів про вовкулаків. В українській культурі XIX ст. відбувся значний занепад всіх військових традицій в цілому. В тому числі, відбулася дегероїзація військового культу шанування хижака. Вовкулаки в фольклорі XIX ст. виглядають грабіжниками і крадіями на відміну від образів воїна-перевертня минулих часів: військових провідників і характерників. Видозміна міфологічних рис образу вовка-перевертня пояснюється народними уявленнями щодо історичних прототипів цього образу. Повстанці XIX ст. в українському фольклорі зображаються захисниками справедливості, але все ж таки розбійниками, в той час як козацькі формування XVII – XVIII ст. беззаперечно сприймалися національним військовим станом. Відповідно до цього, в пізніх переказах про перевертнів вовкулаки виглядають крадіями або супровідниками весільних свят. Саме перекидання у звіра часто зображається небезпечними ігрищами. В образі вовкулаки відсутні риси містичної військової вдачі і надприродного всезнання, притаманних переказам про козаків-характерників.

Отже, на українських землях у кінці XVIII – на початку XX ст. збереглися пережитки давнього культу воїна-звіра. В першу чергу ці традиції поширювались серед українського повсталого селянства. Українська усна народна творчість даного періоду містить цикл переказів про людей-вовків, «вовкулаків», частина з яких є фольклорним відображенням певних уламків цих військових традицій. Українські повстанці-«розбійники» цього періоду

наслідували елементи звичаїв «перевертництва» від українського козацтва попередніх століть. Таке наслідування підтверджує ряд прямих свідчень, зокрема зв'язок «вовкулаків» з образом Св. Юрія, традиційного покровителя українського військового стану, магічні якості характерництва, що приписувались керівникам великих повстанських виступів (зокрема, Устиму Кармелюку). Перекази про вовкулаків в першу чергу мали поширювати самі учасники повстань.

ВИСНОВКИ

Згідно з поставленими завданнями, дослідження культу воїна-звіра на територіях українських земель, його існування в різних етнічних групах, зародження та розвиток цієї традиції в середовищі східнослов'янських праукраїнських племен, подальший розвиток в період Київської Русі, збереження пережитків в військових традиціях українського козацтва та поступовий занепад та дегероїзація, а також взаємовпливи з подібними культурами у інших народів індоєвропейської та алтайської мовних сімей отримали наступні результати.

– Попри актуальність досліджень тотемних військових традицій, у зарубіжній та вітчизняній історіографії дотепер не було створено цілісного та всебічного наукового дослідження із даної проблематики з огляду на вивчення науковцями лише окремих її складових. Джерельна база дослідження є різноплановою, кожен з чотирьох виокремлених напрямів взаємодоповнюється іншим. З поміж чотирьох сегментів використаних джерел писемні, фольклорні та археологічні відомості в роботі виступають пріоритетними, в той час як дані лінгвістики слугують допоміжними матеріалами. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, всебічності та системності, використовуються загальнологічні методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції, а також спеціальні історичні методи: ідіографічний, порівняльно-історичний та інші.

– В межах досліджень військових та релігійних культів прослідковується існування локальних тотемних військових традицій на землях Центральної та Східної Європи, що виокремились на загальному цивілізаційному просторі індоєвропейської етнічної спільноти. Брак джерел та уривчастість відомих на цей час матеріалів не дозволяють простежити будь яку тяглість чи наслідування з цього етапу до пізніших часів. У VII ст. до н. е. – II ст. н. е. відбувається значне поширення тотемних культів у військових традиціях кіммерійців, етносів скіфського кола, сарматів, кельтів, гето-даків, германців. Особливо яскраво простежується культ вовка як

тотема у сарматської військової еліти у II ст. до н. е. – II ст. н. е.. В цей же час традиції воїнів-звірів виникли у праслов'ян, на військову справу яких відчутний вплив чинили сарматські військові звичаї. Ймовірно є існування практичних бойових прийомів в межах культового шанування образів вовка та ведмеда у слов'ян. Значний розвиток низки сакральних тотемних уявлень та практичних бойових звичаїв був пов'язаний з військовою експансією слов'янських етносів на Балкани та в Центральну Європу. Аналогічні військові традиції мали і інші етнічні групи, що проходили територією сучасної України в період Великого переселення народів: давні германці (готи), тюрки (авари, хозари), угри. Проте не має підстав вважати значними впливи їх військових традицій на тотемні звичаї давніх слов'ян.

– Традиція культу воїна-звіра в часи Київської Русі у IX – XIII ст. виглядає наступним чином. На ранній стадії цього періоду військові традиції Руської держави, що ґрунтувались на давньослов'янських звичаях, піддались значному скандинавському впливу через наймані дружини варягів. Слід вважати, що в IX – X ст., в часи найбільших військових походів та панування язичницьких вірувань, культ воїна-звіра досяг найбільшого розвитку в межах досліджуваної нами східнослов'янської традиції. Як і в давній період, в Київській Русі мілітарний культ звірів зберігає елементи практичного бойового значення, про що свідчать візантійські хроніки русько-візантійської війни 969–971 р. З кінця X ст., після формування потужної Київської держави (і припинення великих війн X ст.) та прийняття християнства починається занепад традиції воїнів-звірів. Так, в XII – XIII ст. ці звичаї поширені більше на периферії. В інших індоєвропейських та тюрксько-монгольських народів середньовічної Європи також відомі культи воїнів-звірів. Крім скандинавської традиції, військовий культ вовка та ведмеда був поширений у балтських народів, також культ вовка відомий у половців (кипчаків) та монголів. Проте, на відміну від традицій скандинавських вікінгів, вплив військових звичаїв інших етносів є малоймовірним, можна говорити лише

про локальне вкраплення мілітарних традицій половців у прикордонних степових землях Русі.

– У XV – XVIII ст., в козацьку добу історії України, відбулись значні трансформації образу воїна-звіра. В цей період практичне бойове значення було втрачено через визначальні зміни тактики з широким використанням вогнепальної зброї. Подібним чином, губиться і основний масив міфологічного значення, лишаючи по собі тільки фольклорні анахронізми. Найбільш поширеним образ звіра-перевертня в цей період був на периферійних рідкозаселених місцевостях, зокрема і в степовому пограниччі, на землях Війська Запорізького Низового. Власне, у середовищі козацького військового стану, від культу воїна-звіра лишається тільки сукупність архаїчних уявлень, а саме надання надприродних рис чаклуна-перевертня військовим провідникам, уявлення про перевертнів-характерників тощо. Проте, ці пережитки можна однозначно вважати залишками давніх традицій, про що свідчать багато рис, спільних для міфологізованих образів давнього князя-перевертня та козацького провідника-характерника.

– Анахронізми, пережитки давнього культу воїна-звіра збереглися в уявленнях про вовкулаків у XVIII – на початку XX ст. У фольклорі цього періоду перевертень має можливість перетворюватись у вовка і має назву вовкулака. Серед усього масиву фольклору про вовкулаків для нашої роботи особливу цінність мають перекази про парубків-перевертнів, які кожної ночі обертаються у вовків і грабують багатих і нечесних господарів. Їхнім покровителем вважався Святий Юрій, небесний провідник українського воїнства в більш ранні періоди. Реалістичне підґрунтя цих переказів – таємні угруповання закріпачених українських селян, що прагнули вільного козацького життя та займалися грабунками господарств лихварів та можновладців. Таким чином, пережитки культу воїна-звіра зберігались в народних уявленнях до поч. XX ст.

Таким чином, на українських землях прослідковується існування послідовної автохтонної традиції воїнів-звірів протягом тривалого

історичного періоду. Вона виникає на початку I тис. н. е. у слов'янських праукраїнських племен та формується під значним впливом сарматських військових звичаїв, а своїми витокami коріниться в тотемних уявленнях праслов'ян. В V – XII ст. послідовно проходять стадії її формування, розвитку, піднесення та занепаду. Окремі елементи даної традиції зберігаються у військовій культурі українських козаків до кінця XVIII ст. В XIX – на початку XX ст. побутує низка фольклорних сюжетів, що є відголосками традиції воїнів-звірів. Отже, культ воїна-звіра протягом багатьох століть мав надзвичайно важливе значення. В різні часи цей культ вплинув на формування і розвиток військової справи і був одним з найбільш важливих міфологічних уявлень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглоссы: На стыке Востока и Запада / Василий Иванович Абаев. – М., 1965.
2. *Антонович В. Б.* Исследование о гайдамачестве // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1995.– С. 372–456.
3. *Антонович В. Б.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра (1679–1716) // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1995.– С. 252–372.
4. *Антонович В. Б.* Уманский сотник Иван Гонта (1768) // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1995.– С. 197–218.
5. *Апанович О. М.* Розповіді про запорозьких козаків / Апанович Олена Михайлівна. – К., 1991. – 335 с.
6. *Арешян Н. Д.* Индоевропейский сюжет в мифологии междуречья Кары и Аракса II тыс. до н. э. / Н. Д. Арешян // Вести древній історії. – 1988. – № 4. – С. 84 – 102.
7. *Афанасьев А. Н.* Зооморфические божества у славян / Александр Николаевич Афанасьев // Отечественные записки. – М., 1852. – № 1 – 3.
8. *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в святы с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 1 / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1865.
9. *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в святы с мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 2. / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1867.
10. *Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в святы с

- мифическими сказаниями других родственных народов. Т. 3. / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 1869.
11. *Балушок В. Г.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Балушок Василь Григорович. – К.: Наукова думка, 1993. – 120 с.
 12. *Балушок В. Г.* Инициации древних славян (попытка реконструкции) / Балушок Василий Григорьевич // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4. – 57 – 66.
 13. *Балушок В. Г.* Инициации древнерусских дружинников / Балушок Василий Григорьевич // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 1. – С. 35 – 45.
 14. *Балушок В.* Ініціації запорозьких козаків/ Балушок Василь Григорович // Слово і час. – 1994. – № 6.
 15. *Балушок В.* Парубочі ініціації в українському традиційному селі / Балушок Василь Григорович // Родовід. – 1994. № 7. – С. 29 – 37.
 16. *Балушок В.* Роль жінки в юнацьких ініціаціях давніх слов'ян / Балушок Василь Григорович // Родовід. – 1994. № 9. – С. 18 – 25
 17. *Балушок В. Г.* Древнеславянские молодежные союзы и обряды инициации / Балушок Василий Григорьевич // Этнографическое обозрение. – 1996. №3. – С. 92-98.
 18. *Балушок В. Г.* Обряди ініціацій українців і давніх слов'ян / Балушок Василь Григорович. – Львів-Нью-Йорк, 1998.
 19. *Баран В. Д.* Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин / Баран Володимир Данилович. – К., 1961. – 119 с.
 20. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / Баран Володимир Данилович. – К., 1972. – 214 с.
 21. *Баран В. Д.* Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу / Баран Володимир Данилович. – К., 1981. – 263 с.
 22. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья / Баран Владимир Данилович. – К., 1988. – 160 с.

23. *Баран В. Д. Терпиловський Р. В., Козак Д. Н. Походження слов'ян / Баран Володимир Данилович, Терпиловський Ростислав Всеволодович, Козак Денис Никодимович. – К., 1991. – 142 с.*
24. *Баран В. Д. Давні слов'яни / Баран Володимир Данилович. – К., 1998. – 335 с.*
25. *Баран В. Д. Баран Я. В. Походження українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К., 2002 – 405 с.*
26. *Баран В. Д. Баран Я. В. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К., 2005 – 208 с.*
27. *Баран В. Етногенез українського народу (Короткий нарис) / Баран Володимир. – К., 2007. – 148 с.*
28. *Баран В. Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу / Баран Володимир Данилович. – К., 2007. – 64 с.*
29. *Баран В. Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі / Баран Володимир Данилович. – К., 2008. – 138 с.*
30. *Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі / Баран Володимир Данилович. – К., «Міленіум», 2011. – 108 с.*
31. *Баран В. Д., Баран Я. В. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К., 2011. – 800 с.*
32. *Беньковский И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковский // Киевская старина. – 1894. – №12. – С. 495 – 497.*
33. *Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К.; Наукова думка, 1977. – 235 с.*
34. *Бондаренко А. О. Культ воїна-звіра в міліарних традиціях на території України / А. О. Бондаренко. – К., 2013. – 172 с.*
35. *Бондаренко А. Культ воїна-звіра на території України. / Антон Бондаренко // Українознавство. – 2010. – № 1. С. 183 – 187.*
36. *Бондаренко А. Культ воїна-звіра на території України в українознавчому вимірі / Бондаренко Антон // Фундатор сучасного*

- українознавства. Збірник матеріалів і наукових праць. На пошану 80 річчя Петра Кононенка. – К.: ННДІУ. – 2011. – С. 31 – 34.
37. *Бондаренко А.* Образ воїна-звіра в українській міфології / Бондаренко Антон // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія/ за ред.. П. П. Кононенка. – К.: ННДІУВІ., 2011. – Том 1. від давнини до XIV ст. – С. 437 – 447.
38. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра в Київській Русі / Антон Бондаренко // Українознавство. – 2010. – № 2. С. 209 – 214.
39. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра в козацьку добу./ Антон Бондаренко // Українознавство. – 2010. – № 3. С. 220 – 223.
40. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра на території України: історіографія питання / Антон Бондаренко // Українознавство. – 2011. – № 1. С. 187 – 191.
41. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра в давній період на території України. / Антон Бондаренко // Українознавство. – 2011. – № 2. С. 209 – 213.
42. *Бондаренко А.* Культ воїна-звіра на території України:. Джерельна база питання / Антон Бондаренко // Українознавство. – 2011. – № 3. С. 123 – 128.
43. *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Переклад з французької Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Передмова Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія / Гійом Левасер де Боплан. – К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.
44. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні / Валентина Кирилівна Борисенко. – К., 1988.
45. *Боряк О.* Не такий страшний вовк... / Олена Боряк // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. С. 43 – 45.
46. *Буайе Р.* Викинги: История и цивилизация. Пер. с фр. / Буайе Р. – СПб.: Евразия, 2012. – 416 с.

47. *Будаев Н.* Западные тюрки в странах Востока / Будаев Н.. – Нальчик, 2002.
48. *Букс А.* Волкодлак – воин древних балтов / Артис Букс // Наука и Религия. – 1995. – № 8. – С. 45 – 47.
49. *Величко С. В.* Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич / Самійло Васильович Величко. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
50. *Величко С. В.* Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич / Самійло Васильович Величко. – К.: Дніпро, 1991.— 642 с.
51. *Велецкая Н. Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – М.: Наука, 1978.
52. *Викинги. Набеги с севера* / Пер. с англ. Л. Флорентьева.. – М.: Терра, 1996. – 168 с.
53. *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку / Григорий Осипович Винокур. – М.: Учпедгиз, 1959.
54. *Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження / під ред. Я. Д. Ісаєвича / Войтович Леонтій Вікторович. – Л., 2000. – 649 с.
55. *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів.* – К., 1970.
56. *Гамкрелидзе Т. В, Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры: В 2-х частях. Ч. 1,2 / Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1330 с.
57. *Гедеонов С. А.* Варяги и Русь / Гедеонов Степан Александрович. – М.: Русская панорама, 2004.

58. *Гекерторн Ч. У.* Тайные общества всех веков и всех стран: Сборник исторических материалов / Чарлз Уильям Гекерторн; по изданию 1876 г. – М.: Терра, 1995. – 480 с.
59. *Гельмольд.* Славянская хроника. Перевод Л. В. Разумовской. – М.: АН СССР, 1963.
60. *Генон Р.* Заметки об инициации // Символика креста / Рене Генон; Пер. с франц. Т. М. Фадеевой. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 704 с.
61. *Генон Р.* Человек и его осуществление согласно Веданте. Восточная метафизика / Рене Генон; Пер. с франц. – М.: Беловодье, 2004.
62. *Гербер Х.* Мифы Северной Европы / Гербер Хелен. – М.: Центрполиграф, 2008.
63. *Геродот.* Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. Передмова Ю. М. Хорунжого. Підготовка тексту М. Ф. Слабошпицького / Геродот з Галікарнаса. – К.: «Довіра», 1992. – 75 с.
64. *Геродот.* Історія: В 9 кн. (переклад А. Білецького) / Геродот з Галікарнаса. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.
65. *Гимбутас М.* Балты. Люди янтарного моря / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 288 с.
66. *Гимбутас М.* Славяне. Сыны Перуна / Гимбутас Мария. – М., 2007. – 216 с.
67. *Голан А.* Миф и символ / Ариэль Голан. – М., 1993.
68. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
69. *Гордлевский В. А.* Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве») / Владимир Александрович Гордлевский // Избр. соч. - Т. II. - М.: Изд-во вост. литературы. - 1961. – С. 482 – 504.
70. *Горелик М. В.* Монголо-татарское вооружение второй половины XIV-начала XV вв. / Горелик Михаил Викторович // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины: Сборник. Под ред. Б.А.Рыбакова. – М., 1983.

71. *Гринченко Б.* Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 2. / Борис Гринченко. – Чернигов, 1896.
72. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.
73. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 2. – 640 с.
74. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 3 – 592 с.
75. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 4. – 544 с.
76. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – 628 с.
77. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.
78. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – кн. 1 – 880 с.
79. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 10 – 408 с.
80. *Грушевський М.* Історія української козаччини. Том другий. 1626 – 1638. / Грушевський Михайло // «Вітчизна», 1992. – № 5 – 6.

81. Гудзий Н. К. «Слово о полку Игореве» и его историческая почва / Николай Каллиникович Гудзий // Исторический журнал. – 1938. – № 7. – С. 5–13.
82. Гумилев Л. Н. Древние тюрки / АН СССР. Ин-т народов Азии / Лев Николаевич Гумилев. – М., 1967. – 504 с.
83. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь / Гумилев Лев Николаевич. – М.: Мысль, 1992.
84. Гумилев Л. Н. История народа хунну / Лев Николаевич Гумилев. – М.: Институт Ди-дик, 1997.
85. Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии / Лев Николаевич Гумилев. – М.: Ди-дик, 1996.
86. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М., 1997.
87. Гуржій І. О., Компан О. С. Устим Кармалюк: Іст.-біогр. Нарис / Іван Олександрович Гуржій, Олена Станіславівна Компан. – К., 1960. – 79 с.
88. Гуревич А. Я. Избранные труды. Т. 1. Древние германцы. Викинги / Арон Яковлевич Гуревич. – М.-СПб.: Университетская книга, 1999.
89. Гуревич А. Я. Избранные труды. Крестьянство средневековой Норвегии / Арон Яковлевич Гуревич. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – 368 с.
90. Гуревич А. Я. Походы викингов / Гуревич Арон Яковлевич. – М.: Книжный дом «Университет», 2005. – 208 с.
91. Гуревич А. Я. «Эдда» и сага / Арон Яковлевич Гуревич. – М.: Наука, 1979.
92. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / Володимир Давидюк. – Луцьк: Вежа, 1997. – 296с.
93. Давидюк В. Українські міфи та легенди: вовки і Полісся/ В. Давидюк // «Берегиня», 1995. – число 1–2 (4–5).
94. Далай Ч. Монголия в XIII—XIV веках / Отв. редактор Б. П. Гуревич / Чулууны Далай. – М.: Наука, 1983.

95. Даркевич В. П. Древняя Русь X – XIII вв. / Владимир Петрович Даркевич // Произведения искусства в новых находках советских археологов. – М., 1977.
96. Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. / Татьяна Николаевна Джаксон. – М.: Языки русской культуры, 2002.
97. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий / Татьяна Николаевна Джаксон. – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2012.
98. Довженко Н. Д. Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування / Довженко Н. Д. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20: Історичні науки. Частина друга. – К., 2003. – С. 4 – 7.
99. Довженко Н. Д. «Енеолітичні» ідоли степової України: парадокси датування / Довженко Н. Д. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 21: Історичні науки. – К., 2003. – С. 4 – 6.
100. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. 1941. – № 1. – С. 230
101. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том. I: Античные источники. Сост. А. В. Подосинов. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 352 с.
102. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибилов. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 384 с.
103. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том. III: Восточные источники. Сост. ч. I – Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова; ч.

- II – В. Я. Петрухин. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 264 с.
104. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том IV: Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 512 с.
105. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Вып. V: Древнескандинавские источники. Сост. частей VI, IX, X – Г. В. Глазырина; частей III, IV, V, VII, VIII, XI – Т. Н. Джаксон; частей I, II, XII – Е. А. Мельникова. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 384 с.
106. *Дугаров Б. С.* К вопросу о происхождении слова чингис / Е. С. Дугаров // Монголо-бурятские этнонимы. – Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1996.
107. *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев (Серия «Исследования по фольклору и мифологии Востока») / Жорж Дюмезиль. – М.: Наука, 1986. – 234 с.
108. *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос и мифология (Серия «Исследования по фольклору и мифологии Востока») / Жорж Дюмезиль. – М.: Наука, 1976. – 276 с.
109. *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты / Жорж Дюмезиль. – М., 1990. – 229 с.
110. *Залізняк Л.* Образ воїна-звіра в козацькій міфології / Леонід Залізняк // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 40 – 43.
111. *Залізняк Л. Л.* Нариси стародавньої історії України / Залізняк Леонід Львович. – К., 1994. – 255 с.
112. *Залізняк Л. Л.* Первісна історія України: Навч. Посібник / Залізняк Леонід Львович. – К., 1999 – 263 с.

113. *Залізняк Л. Л.* Стародавня історія України / Л. Л. Залізняк. – К: Темпора. – 2012. – 542 с.
114. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей. Перевод и комментарии академика М. М. Покровского. – М.: НИЦ Ладомир – Наука, 1993.
115. Змієві Вали. Українські легенди та перекази., упорядник С. В. Мишанич. , - К., 1992.
116. Історія Русів. Переклад І. Драча. – К., 1991. – 183 с.
117. *Иванов В. В.* Реконструкция индоевропейских слов и текстов, отражающих культ волка / Иванов Вячеслав Всеволодович // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 34, 1975. – №5. – С. 399 – 408.
118. *Иванов В. В.* Волк. Волкодлак. / Иванов Вячеслав Всеволодович // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х тт. Т.І. М. «Советская Энциклопедия». 1991. С. 242-243.
119. *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с.
120. *Иванов П.* Вовкулаки / Петр Иванов // Материал для характеристики мировоззрения крестьян-маллоросов / Юбилейный зборник в честь Ф. Миллера. – под ред. Н. Янчука. – М., 1900.
121. *Иванов П.* Кое-что о вовкулаках и по поводу их / Петр Иванов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 356 – 364.
122. *Иванчик А. И.* Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию / Аскольд Игоревич Иванчик // Сов. этнография. – 1988. – №5. – С. 42 – 43.
123. *Ильинская В. А.* Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве/ В. А. Ильинская // Советская археология. – 1971. – № 2.
124. Исландские саги. Том 1. / Пер. Прозаич. текста с древнеисл., общ. Ред.. и коммент. А. В. Циммерлинга / под. ред. С. Ю. Агишева, А. В.

- Бусыгина, В.В. Рыбакова. – М.: Языки славянской культуры, 2000. – 645 с.
125. Исландские саги. Том 2. / Пер. Прозаич. текста с древнеисл., общ. Ред. и коммент. А. В. Циммерлинга / под. ред. С. Ю. Агишева, А. В. Бусыгина, В.В. Рыбакова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
 126. Исландские саги. Ирландский эпос. / под ред. М. И. Стеблин-Каменского. – М., 1973.
 127. История древнего мира. Кн. 3. Упадок древних обществ. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989. – 407 с.
 128. *Иордан*. О происхождении и деяниях гетов (Гетика) / Перевод Е. Ч. Скржинская. М., 1960.
 129. *Казакевич Г.* Відгомін карників: Військові традиції давніх кельтів на землях України, IV–I ст. до н.е. / Геннадій Казакевич. – К.: Темпора, 2008. – 112 с.
 130. *Казакевич Г.* Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина / Геннадій Казакевич. – К., 2010.
 131. *Казакевич Г.* Кельти на землях України (III–I ст. до н. е.) / Геннадій Казакевич // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 22 – 31.
 132. *Казакевич Г.* Кельти: традиційна культура та соціальні інститути / Геннадій Казакевич. – К.: Фітосоціоцентр, 2006.
 133. *Казакевич Г.* Стародавні кельти: історична реальність чи історіографічна конструкція? / Геннадій Казакевич // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 23. – К., 2007. – С. 142 – 148.
 134. *Калакура Я.* Українознавче дослідження: теорія та методологія / Ярослав Калакура. – Тернопіль: Джера, 2012.
 135. *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства / Франко Кардини. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.

136. *Каспарова К. В.* Зарубинецкий могильник Велемичи II / Каспарова К. В. // АСЭ, 1972. – Вып. 14. – С. 53 – 111.
137. *Каспарова К. В.* Могильник и поселение у деревни Отвержичи / Каспарова К. В. // МИА – 1969 – № 160. – С. 131 – 168.
138. *Кислюк К. В., Кучер О. М.* Релігієзнавство / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – К.: Кондор, 2004. – 646 с.
139. *Клочко В. І.* Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р. Х.) / Клочко В. І. – К.: АртЕк, 1996. – 337 с.
140. *Кляшторный С. Г.* Гуннская держава на востоке / С. Г. Кляшторный // История древнего мира. Кн. 3. Упадок древних обществ. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: «Наука», 1989. – С. 243 – 254.
141. *Кнабе Г. С.* Корнелий Тацит. Время. Жизнь. Книги / Георгий Степанович Кнабе. – М., 1981. – 208 с.
142. *Коваленко С. С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: енцикл. у 3 т. – Т. 1 / Коваленко Сергій Станіславович. – К.: Стікс-Ко, 2007. – 375 с.
143. *Коваленко С. С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: енцикл. у 3 т. – Т. 2 / Коваленко Сергій Станіславович. – К.: Стікс-Ко, 2008. – 480 с.
144. *Коваленко С. С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: енцикл. у 3 т. – Т. 3 / Коваленко Сергій Станіславович. – К.: Стікс-Ко, 2009. – 479 с.
145. *Коллис Д.* Кельты: истоки, история, миф / Коллис Д. – М.: Вече, 2007. – 288 с.
146. *Коновалов П. Б.* К истокам этнической истории тюрков и монголов / П. Б. Коновалов // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1993.

147. *Коновалов П. Б.* Этнические аспекты истории Центральной Азии (древность и средневековье) / Коновалов Е. П. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1999.
148. *Кононенко П. П.* Українознавство / Петро Петрович Кононенко. – К., 1996. – 384 с.
149. Корни Иггдрасиля / сост. Смирницкая О. – М.: Терра, 1997. – 640 с.
150. *Король Д. О.* Культ вовка в слов'янській традиції та його генеза / Король Д. О. // Наукові записки НаУКМА: Зб. наук. праць. – Т. 20–21: Теорія та історія культури. – К., 2002. – С. 66–71.
151. *Король Н.* Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Росії / Н. Король. – Нью-Йорк, 1963.
152. *Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д.* Империя Чингис-хана / Николай Николаевич Крадин, Татьяна Дмитриевна Скрынникова. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. – 557 с.
153. *Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З.* та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст..) / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатович, Зенон Стефаніф. – Львів, 1992.
154. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Т. 1, 2.
155. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – СПб., 1856 – 1857. – Репринтное издание. – К.: Дніпро, 1994. – Т. 1, 2.
156. *Лановик М. Б., Лановик З. Б.* Українська усна народна творчість: навчальний посібник / Лановик М. Б., Лановик З. Б. – К., Знання-Прес, 2006. – 591 с.
157. *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе / Лебедев Г. С.. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 286 с.
158. *Лев Диакон.* История. – М., 1988.
159. *Липец Р. С.* Лицо волка благословенно. (Стадиальное изменение образа волка в тюркомонгольском эпосе и генеалогических сказаниях) /

- Липец Рахиль Соломоновна // Советская этнография. – 1981. – №1. С. 120 – 133.
160. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. — К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
 161. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
 162. Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. – К.: «Наукова думка», 1971.
 163. *Лола О. П.* Гайдамацький рух на Правобережній Україні 20-60 рр. XVIII ст. / Лола Олександр Петрович. – К., 1965.
 164. *Лола О. П.* Максим Кривоніс: Короткий історичний нарис / Лола Олександр Петрович. – К., 1957.
 165. *Ловмянський Х.* Русь и норманны. Перевод с польского яз. М. Е. Бычковой / Ловмянський Хенрик. – М.: Прогресс, 1985.
 166. *Марін А.* Феномен «характерництва»: фольклор та історія/ Андрій Марін // <http://h.ua/story/66718>
 167. *Мачинский А. Д.* Кельты на землях к востоку от Карпат / Мачинский А. Д. // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 31 – 41.
 168. *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды: в 3 ч. / Всеволод Фёдорович Миллер. – М., 1881. ч. 1.
 169. *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды: в 3 ч. / Всеволод Фёдорович Миллер. – М., 1882. ч. 2.
 170. *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды: в 3 ч. / Всеволод Фёдорович Миллер. – М., 1887. ч. 3.
 171. *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко / Юрій Мицик. – Запоріжжя, 1999.
 172. *Михайлина Л. П.* Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами / Любомир Павлович Михайлина. – К., 2007.
 173. *Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке / О. Н. Мельниковская. – М., Наука 1967. – 195с.

174. Младшая Эдда. Перевод М. И. Стеблин-Каменкого и А. О. Смирницкой. – Л.: «Наука», 1970. – 135 с.
175. Младшая Эдда. Ред. Н. Г. Герасимова. Перевод М. И. Стеблин-Каменкого и А. О. Смирницкой. – С.-Пб.: «Наука», 2006. – 139 с.
176. *Модзолевский В.* К характеристике личности и деятельности С. Палия / В. Модзолевский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып. II. – Чернигов, 1915.
177. *Мозоль Е. В.* Сравнительный анализ культов волка и медведя в древнерусской языческой традиции / *Мозоль Е. В.* // Известия РГПУ им. Герцена, 2008. – № 63-1. – С. 210 – 212.
178. *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века / Александр Львович Монгайт. – М., 1974.
179. *Мюссе Л.* Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая / Мюссе Люсьен. – Спб.: Евразия, 2006. – 337 с.
180. Нариси з історії Макарівського району. – К., 2006.
181. Научные исследования Академии Наук Азербайджанской Республики. Институт Востоковедение им. Зия Бунядова. V выпуск. № 1 – 2. – Баку: «Нурлан», 2003.
182. *Нидерле Л.* Славянские древности / Нидерле Любор. – М. Издательство иностранной литературы., 1956. – 456 с.
183. *Николаева Н. А., Сафронов В. А.* Истоки славянской и евразийской мифологии / Сафронов В. А., Николаева Н. А. – М., Белый Волк, 1999.
184. *Неронова В. Д.* Вторжение варваров и крушение Римской империи / В. Д. Неронова // История древнего мира. Кн. 3. Упадок древних обществ. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: «Наука», 1989. – С. 348 – 366.
185. *Новицкий Я. П.* С берегов Днепра. / Яков Павлович Новицкий // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.

186. *Новицкий Я. П.* Запорожские и гайдамацкие клады: Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1909.
187. *Новицкий Я. П.* Малороссийская и запорожская старина в памятниках устного народного творчества / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1907.
188. *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. – 116 с.
189. *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. / Яков Павлович Новицкий. – Екатеринослав, 1911. Репринтное воспроизведение. – Рига, 1990. – 120 с.
190. *Новицький Я. П.* та ін. Народна пам'ять про козацтво / Новицький Яків Павлович. – Запоріжжя, 1991.
191. *Однороженко О. А.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – I ст. / Однороженко Олег Анатолійович. – Харків: Просвіта, 2009. – 319 с.
192. *Однороженко О. А.* Українська руська еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада / Однороженко Олег Анатолійович. – К.: Темпора, 2011. – 421 с.
193. *Омельчук В. В.* Народне повстання 1734 – 1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. / В. В. Омельчук – К., 2003.
194. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ., Фенікс, 1994. – 400 с.

195. *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / Петров Віктор Платонович. – К.: Наук. думка, 1972. – 215 с.
196. *Петрухин В. Я.* Мифы древней Скандинавии / Владимир Яковлевич Петрухин. – М.: Астрель, 2003.
197. *Пигулевская Н. В.* Сирийский источник VI в. о народах Кавказа / Пигулевская Нина Викторовна // Вестник древній истории. – 1939. – № 1. – С. 114 – 115.
198. *Плетнева С. А.* Половцы / Светлана Александровна Плетнева. – М.: Наука, 1990.
199. *Плетнева С. А.* Половецкая земля / Светлана Александровна Плетнева // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975.
200. *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.*— К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
201. *Подкорытова Т. И.* Мифологические истоки фразеологизма «босымъ вльком» в «Слове о полку Игореве» / Татьяна И. Подкорытова // Croat. Slav. Ladert. – 2007, № III. С. 143–150.
202. *Полідович Ю. Б.* Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII – IV ст. до н.е.) / Ю. В. Полідович. [http:// disser.com.ua/contents/28655.html](http://disser.com.ua/contents/28655.html)
203. *Поэзия скальдов.* Пер. С. В. Петров. Комментарии и приложения М. И. Стеблин-Каменского. – СПб.: Наука, 2004.
204. *Про вовкулакив* // Киевская старина. – 1894. – № 6. – С. 543 – 545.
205. *Пропп В. Я.* Русский героический эпос / Владимир Яковлевич Пропп. – Л.: ЛГУ, 1955.
206. *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии А. П. Ковалевского. Под редакцией И. Ю. Крачковского.* – М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1939.

207. *Разин Е. А.* История военного искусства XXXI в. до н. е. – VI в. н. е. / Евгений Андреевич Разин. – СПб., «Издательство Полигон», 1999. – 560 с.
208. *Разин Е. А.* История военного искусства VI – XVI вв. / Евгений Андреевич Разин. – СПб., «Издательство Полигон», 1999. – 656 с.
209. *Разин Е. А.* История военного искусства XVI – XVII вв. / Евгений Андреевич Разин. – СПб., «Издательство Полигон», 1999. – 736 с.
210. *Ревякин П.* Вовкулаки (невро-литвины) / П. Ревякин // Основа. – 1861. № 11 – 12.
211. *Рыбаков Б.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Борис Рыбаков. – М., 1963.
212. *Рыбаков Б.* Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Борис Рыбаков. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2010. – 272 с.
213. *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1987.
214. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981.
215. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 608 с.
216. Савур-могила: легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К.: Дніпро, 1990.
217. Сага о Греттире / Отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский. Издание подготовили О. А. Смирницкая и М. И. Стеблин-Каменский. – Новосибирск: «Наука», 1976. – 176 с.
218. Сага о волсунгах. – М.; Л.: Academia, 1934.
219. *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. / Андрей Николаевич Сахаров. – М., 1980.
220. *Сахаров А. Н.* Дипломатия Святослава / Андрей Николаевич Сахаров. – М.: Международные отношения, 1982. – 240 с.

221. *Седов В. В.* Славяне: Историко-археологическое исследование / Валентин Васильевич Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002.
222. *Седов В.* Славяне и кельты / Валентин Седов // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М., 1983. – С. 97 – 107.
223. *Седов В. В.* Этногенез ранних славян / Валентин Васильевич Седов // Вестник РАН. – 2003. – Т. 73. – № 7. – С. 594 – 605.
224. Семен Палій та Фастівщина в історії України. Зб. мат. конф. – К.-Фастів, 1997.
225. *Семёнов Ю. И.* Тотемизм, первобытная мифология и первобытная религия / Семёнов Юрий Иванович // Скепсис. № 3/4. Весна 2005. С. 74 – 78.
226. *Сергійчук В. І.* Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст. / Автореф. дис. докт. іст. н. / Сергійчук Володимир Іванович. – К., 1991.
227. *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – XVII ст. / Сергійчук Володимир Іванович. – К.:Україна,1991. – 254 с.
228. *Сергійчук В. І.* Армія Богдана Хмельницького / Володимир Іванович Сергійчук. – К.: Аграрна наука, 1996. – 248 с.
229. *Серов О. В., Скиба Л. Е., Цындрановская Л. А.* Могильник зарубинецкой культуры у с. Лука / О. В. Серов, Л. Е. Скиба, Л. А. Цындрановская // STRATUM+, № 5, 2001 – 2002. – С. 53 – 64.
230. Сказания о нартах. Перевод с осетинского Ю. Либединского. – М., 1978. – 512 с.
231. *Скляренко В. Г.* «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» / Скляренко Віталій Григорович. — К.: Довіра, 2003. — 147 с.
232. *Скиба Л. Є.* Пирогівський могильник Зарубинецької культури / Скиба Любов Єгорівна. – К., 2001. – 182 с.

233. Славяне и скандинавы. Wikingen und Slawen: Zur Frühgeschichte der Ostseevölker. – Akademie-Verlag, Berlin, 1982 / Пер. с нем.; Общ. ред. канд. филол. наук Е. А. Мельниковой.. – М.: Прогресс, 1986. – 416 с.
234. Слово о полку Ігоревім. – К.: Дніпро, 1974. – 88 с.
235. Слово о полку Ігоревім. Ритмічний переклад Л. Є. Махновця. Вступна стаття і примітки дійсного члена АН УРСР М. К. Гудзія. Упорядкування і підготовка тексту В. Л. Микитася. – К.: «Радянський письменник», 1955, С. 47 — 69 (Бібліотека поета).
236. *Смирнов К. Ф.* Савроматы. Ранняя история и культура савроматов / Смирнов К. Ф. – М.: Наука, 1964.
237. *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна в другій половині XVII - XVIII ст.: проблема державотворення / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К., 1993.
238. *Соболев А. Н.* Загробный мир по древнерусским представлениям. – Сергиев Посад.: Издание книжного магазина М. С. Елова / Андрей Николаевич Соболев. – 1913. – 206 с.
239. Сокровенное сказание монголов / пер. С. А. Козина.– Улан-Удэ: Бурят. кн. издательство, 1990.
240. *Столяр А. Д.* Натуральное творчество неандертальцев как основа енезиса искусства / Столяр А. Д // Первобытное искусство. – Новосибирск: Наука, 1971.
241. *Стрижак О.* Кельти й Україна / О. Стрижак// Україна. Наука і культура. – 1989. – Вип. 23. – С. 266 – 277.
242. *Стриннгольм А. М.* Походы викингов / Андерс Магнус Стриннгольм. – М.: АСТ, 2007. – 272 с.
243. *Стурлусон Снорри* Круг Земной. Ответственный редактор: М. И. Стеблин-Каменский. Издание подготовили: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М.И. Стеблин-Каменский / Снорри Стурлусон. – М.: Наука, 1980. – 687 с.

244. *Сымонович Э. А.* Могильник Сабадаш-Охматово в Сердном Поднепровье / Сымонович Э. А. // Могильники Черняховской культуры. – М., 1988. – С. 164 – 168.
245. *Тарас А. Е.* Войны московской руси с Великим княжеством Литовским и Речью посполитой в XIV-XVII веках / Тарас А. Е. – М., 2006. – 798 с.
246. *Татищев В. Н.* «История Российская». Т. 2 / Василий Никитич Татищев. – М., 2003. – 732 с.
247. *Тацит Корнелий.* Сочинения в двух томах. Том первый: Анналы. Малые произведения. / Корнелий Тацит. – М.: Научно-изд. центр «Ладомир», 1993.
248. *Творогов О. В..* «Волк» / Творогов Олег Викторович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». В 5 тт. Т.1. – СПб., 1995, – С. 223 – 226.
249. *Токарев С. А.* Ранние формы религии / Сергей Александрович Токарев. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
250. *Траков Б. Н.* Скифы / Б. Н. Траков. – М., 1971.
251. *Трейстер М. Ю.* Кельти в Північному Причорномор'ї / Трейстер М. Ю. // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 37 – 50.
252. *Трубачев О. Н.* Название рек Правобережной Украины / Трубачев Олег Николаевич. – М., 1968.
253. *Трубачев О. Н.* Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян / Трубачев О. Н // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6.
254. *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / Трубачев Олег Николаевич. – М.: «Наука», 1991.
255. *Тулохонов М. И.* Бурятские исторические песни / Тулохонов М. И. – Улан-Удэ: Бурят. кн.. изд-во, 1973.
256. *Українська міфологія.* – К.: Либідь, 2002. – 406 с.

257. Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. Упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. — К.: 2003. — 247 с.
258. Українські народні думи та історичні пісні. - К., 1990.
259. *Урманчєєв Ф.* Золотая волчья голова на знамени (к вопросу о происхождении образа волка в древнетюркском эпосе) / Урманчєєв Ф. // Советская тюркология. — 1987. — № 3. — С. 68 — 73.
260. *Урманчєєв Ф.* По следам Белого волка / Урманчєєв Ф. // Советская тюркология. — 1978. — № 6. — С. 12–23.
261. *Фігурний Ю. С.* Історичні витоки військової культури українського козацтва / Фігурний Юрій Степанович. — К., «Київське братство», 1997. — 124 с.
262. *Фігурний Ю. С.* Образ козака-характерника як відгомін індоевропейського культу воїна-звіра / Ю. С. Фігурний // Пам'ять століть. — 1999 — № 4. С. 57 — 61.
263. *Фігурний Ю. С.* Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Юрій Степанович Фігурний. — К.: Видавничий дім Стилос, 2004. — 308с.
264. *Филип Я.* Кельтская цивилизация и её наследие / Я. Филип. — Прага: Издательство Чехословацкой Академии Наук, 1961.
265. *Фетисов А. А. Щавелев А. С.* Викинги. Между Скандинавией и Русью / Фетисов А. А. Щавелев А. С.. — М.: Вече, 2009. — 336 с.
266. *Харитонов М. А.* Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии / М. А. Харитонов. — Улан-Удэ : Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. — 138 с.
267. *Хольгер А.* Викинги. Науч. ред. А. А. Хлевов. / Хольгер А. — СПб.: Евразия, 2003. — 320 с.

268. *Цветков С. В.* Кельты и славяне / Цветков С. В. – СПб.: Блиц, 2005. – 200 с.
269. *Чаропка В.* Уладары Вялікага Княства / Витаут Чаропка. – Мінск, 1996.
270. *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) / Чухліб Тарас Васильович. – К., 1996.
271. *Чухліб Т. В.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. / Тарас Васильович Чухліб. – К., 2010. – 435 с.
272. *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка руського населения Северо-западного края. Т. 2. / Шейн Павел Васильевич. – С.-Петербург, 1893. – 715 с.
273. *Шинкарев П. М.* Этнографическое описание Старобельского уезда. С. Бело-Куракино / П. М. Шинкарев // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1895. – Вып. 9-й. – Х.: Типография Губернского правления, 1895. – 494 с.
274. *Широкова Н.* Древние кельты на рубеже старой и новой эры / Н. Широкова. – Л.: ЛГУ, 1989.
275. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / Щербак В. О. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300 с.
276. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей. Том I. От каменного века до элевсинских мистерий / Элиаде Мирча. – М.: Критерион, 2002. – 464 с.
277. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей. Том II. От Гаутамы Будды до триумфа христианства / Элиаде Мирча. – М.: Критерион, 2002. – 512 с.

278. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей. Том III. От Магомета до реформации / Элиаде Мирча. – М.: Критерион, 2002. – 352 с.
279. *Элиаде М.* От Залмоксиса до Чингиз-хана. Перевод С. Голубицкого / Мирча Элиаде // OCR по изданию: журнал «Кодры», 1991, No7. <http://lib.ru/FILOSOF/ELIADA/zalmoxis.txt>
280. *Элиаде М.* Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения / Мирча Элиаде – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.
281. *Элиаде М.* Тайные общества. Обряды инициации и посвящения / Мирча Элиаде. – М.: Гелиос, 2002. – 356 с.
282. *Яворницкий Д. И.* История запорожских Козаков. Том первый / Яворницкий Дмитрий Иванович. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1892. – 542 с.
283. *Яворницкий Д. И.* История запорожских Козаков. Том второй / Яворницкий Дмитрий Иванович. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1895. – 624 с.
284. *Яворницкий Д. И.* История запорожских Козаков. Том третий / Яворницкий Дмитрий Иванович. – СПб.: Типография П. И. Бабкина, 1897. – 646 с.
285. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницкий Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1 – 319 с.
286. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницкий Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2 – 392 с.
287. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. Переклад з рос. І. Сварника / Яворницкий Дмитрий Иванович. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3 – 452 с.

288. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: у 3 томах./ Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Яворницький Д. І. – К. Наук. думка., 1990. – Т. 1. – 579 с.
289. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: у 3 томах./ Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Яворницький Д. І. – К. Наук. думка., 1990. – Т. 2. – 560 с.
290. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: у 3 томах./ Редкол.: П. С. Сохань та ін. / Яворницький Д. І. – К. Наук. думка., 1991. – Т. 3. – 560 с.
291. *Яворницький Д. І.* Жизнь запорожских Козаков по рас сказу современника-очевидца / Дмитрий Иванович Яворницкий // Киевская старина. – Т. IX. – 1883. – Ноябрь. – С. 497–510.
292. *Яворницький Д. І.* Топографический очерк Запорожья / Дмитрий Иванович Яворницкий // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – Май. – С. 33–54; Т. IX. – Июнь. – С. 177–200; Т. X. – Июль. – С. 392–422.
293. *Яворницький Д. І.* Число и порядок запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья / Яворницкий Дмитрий Иванович. – К., Изд. Ред. «Киевской старины», 1884. – 96 с.
294. *Яворницький Д. І.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Часть I / Яворницкий Дмитрий Иванович. – Спб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. – 294 с.
295. *Яворницький Д. І.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Часть II / Яворницкий Дмитрий Иванович. – Спб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. – 257 с.
296. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.: Ч. I; Ч. II ./ Упоряд., передм. Олійник-Шубравської / Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1995. – 447 с.
297. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 1 / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 265 с.

298. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Частина 2 / Дмитро Іванович Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 403 с.
299. *Яворницький Д. І.* Український простолюди в його творчості / Дмитро Іванович Яворницький // Споживач. – 1920. – № 5, 6.
300. *Яворницький Д. І.* Дніпрові пороги / Дмитрій Іванович Яворницький. – Х., 1928.
301. *Blaney B.* The Berserker: His Origin and Development in Old Norse Literature / Benjamin Blaney. – Ph.D. Diss. University of Colorado, 1972.
302. *Buks A.* Vilkatis latviešu folklorā – mīts vai īstenība? / Artis Buks // http://buktisartis.com/cat2_13.htm
303. *Guignes J.* Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux / Joseph de Guignes. – Paris, 1757. – Т. 3. // <http://books.google.com.ua/books?id=Twvio5iJYzIC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
304. *Ellis Davidson H.* Gods and Myths of Northern Europe. 12 edition / Hilda Roderick Ellis Davidson. – L.: Penguin Books, 1990.
305. *Ellis Davidson H.* Shape-Changing in Old Norse Sagas / Hilda Roderick Ellis Davidson // Animals in Folklore. Ed. Joshua R. Porter and William M. S. Russell. – Cambridge, 1978. – P. 126 – 142.
306. *Konstam A.* Historical atlas of the Viking World / Agnus Konstam. – NY.: Thalamus Publishing, 2002.
307. *Niederle L.* Slovanske Starozitnosti / Lubor Niederle. – Praha, 1916.
308. *Safarik P. J.* Slovanske starozitnosti / Pavel Josef Šafařík. – Praha, 1837.
309. *Speidel M. P.* Ancient Germanic Warriors. Warrior Styles from Trajan's Column to Icelandic Sagas / Speidel Michael P. – L.-NY, 2004. – 328 p.

310. *Speidel M. P.* Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors»
/ *Speidel Michael P.* // *Journal of World History*. – Fall 2002. – Vol. 13,
Issue 2. – P. 253 – 290.
311. Teutonic Mythology. Germany and Scandinavia // *Larousse
Encyclopedia of Mythology*. – NY: Prometheus Press , 1960.
312. Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozza podług Skalkowskiego. Von
M. Gliszczyński, A. A. Skalkovskiĭ. – Warszawa, 1852. – S. 262 – 263.